

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

*Чорноморський
літопис*

Науковий журнал

Випуск 3, 2011

Миколаїв – 2011

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія KB № 16236-4708P
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАКу України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,
факс: (0512) 46-51-94,

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, професор, в. о. завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв), **заступник головного редактора;**

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Держархіву Херсонської області (м. Херсон), **відповідальний секретар редколегії**

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили
від 15.09.2011, протокол № 1

рішенням вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України
від 28.10.2010, протокол № 9

Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – 148с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, історіографії історії України, історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

Т

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Бондаренко Д. Я. (Одеса) Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському.....	10
Горбатюк О. С. (Черкаси) Електрифікація українського села згідно семирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки	14
Комар В. Л. (Івано-Франківськ) Еміграція УНР у політиці прометеїзму Польщі 30-х років ХХ ст.....	17
Котляр Ю. В. (Миколаїв) Отамани Лихо в історії українського повстанства.....	22
Лазуренко В. М. (Черкаси) Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922-1928 рр.).....	27
Макієнко О. А. (Київ) Взаємодія земств і губернських учених архівних комісій у збереженні культурної спадщини України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	32
Малишев О. В. (Харків) Економічне становище та оподаткування кустарно-ремісничого виробництва в УСРР у 1921-1928 рр.	36
Мухаровська А. О. (Луцьк) Військові операції українських національних формувань проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни (1942-1943 рр.).....	41
Романець Н. Р. (Дніпропетровськ) Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах голодомору	45

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Гетте Г. Л. (Кельн, Німеччина), Молотков Г. С. (Абакан, Росія) Луї Вінсен Тардан: погляд з іншого ракурсу.....	52
Моторна І. В. (Одеса) Депортація румунських циган до Трансністрії: методи та демографічні наслідки.....	62
Отземко О. В. (Донецьк) Особові фонди учасників революційних подій 1917-1918 рр. на Донеччині в Державному архіві Донецької області	66
Спіркіна О. О. (Черкаси) Микола Бабак: штрихи до портрету сучасника	70
Цецик Я. П. (Рівне) Земельні відносини на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть	75
Шапорда В. А. (Миколаїв) Формування російських добровольчих загонів на Півдні України у 1918-1919 роках.....	79

Ядловська О. С. (Мелітополь, Запорізька обл.) Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р.....	83
--	----

**ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ**

Водотика С. Г., Савенок Л. А. (Херсон) Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини.....	88
--	----

Гарнага В. П. (Черкаси) Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М. П. Драгоманова	93
--	----

Дейнека Н. В. (Одеса) Висвітлення румунського окупаційного режиму в губернаторстві «Трансністрія» в українській історіографії	99
--	----

Каушлієв Г. С. (Сімферополь) Проблема вивчення кримознавчої подорожньої літератури першої половини XIX ст. у сучасній історіографії.....	104
---	-----

Лаврут О. О. (Донецьк) Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми	109
---	-----

Стоянова Г. М. (Одеса) Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання.....	117
---	-----

Тельвак В. В. (Дрогобич, Львівська обл.) Образи української Клію на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (кінець XIX – початок XX ст.)....	120
---	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Готра О. Б. (Ірпінь, Київська обл.) До біографії академіка М. Кащенка	127
---	-----

Капітан Л. І. (Мукачеве, Закарпатська обл.) Успіхи та труднощі на шляху реалізації освітніх потреб національних меншин повоєнного Закарпаття.....	133
--	-----

Щебетюк Н. Б. (Київ) Методологія поширення галузевих знань в Україні (1960-ті роки XX ст.): історичний аспект	139
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Дятлов В. О. (Чернігів) Православні колегіуми України в європейському контексті Рецензія на книгу: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. (Харків, 2011)	143
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Бондаренко Д. Я. (Одесса) Военные поставки из Украинской Державы Всевеликому Войску Донскому	10
Горбатюк Е. С. (Черкассы) Электрификация украинского села согласно семилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 годы	14
Комар В. Л. (Ивано-Франковск) Эмиграция УНР в политике прометеизма Польши 30-х годов XX в.	17
Котляр Ю. В. (Николаев) Атаманы Лихо в истории украинского повстанчества	22
Лазуренко В. Н. (Черкассы) Роль сельскохозяйственной кооперации в производственном обеспечении крестьянских хозяйств Украины (1922-1928 гг.)	27
Макиенко А. А. (Киев) Взаимодействие земств и губернских ученых архивных комиссий в сохранении культурного наследия Украины (конец XIX – начало XX в.)	32
Мальшев А. В. (Харьков) Экономическое положение и налогообложение кустарно-ремесленного производства в УССР в 1921-1928 гг.	36
Мухаровская А. А. (Луцк) Военные операции украинских национальных формирований против немецко-фашистских захватчиков в годы Второй мировой войны (1942-1943 гг.).....	41
Романец Н. Р. (Днепропетровск) Особенности репрессивной политики советской власти в украинском селе во время голодомора	45

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Гетте Г. Л. (Кельн, Германия), Молотков Г. С. (Абакан, Россия) Луи Венсен Тардан: взгляд с другого ракурса	52
Моторная И. В. (Одесса) Депортация румынских цыган в Транснистрию: методы и демографические последствия.....	62
Отземко Е. В. (Донецк) Личные фонды участников революционных событий 1917-1918 гг. на Донетчине в Государственном архиве Донецкой области.....	66
Спиркина О. А. (Черкассы) Николай Бабак: штрихи к портрету современника	70
Цецик Я. П. (Ровно) Земельные отношения на Волини в конце XIX – начале XX в.	75
Шапорда В. А. (Николаев) Формирование российских добровольческих отрядов на Юге Украины в 1918-1919 годах	79
Ядловская О. С. (Мелитополь, Запорожская обл.)	

Этнический состав сельского населения Юга Украины накануне 1917 г.83

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ.
ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ**

Водотыка С. Г., Савенок Л. А. (Херсон)

Происхождение крымских караимов: анализ существующих концепций и пути поиска истины88

Гарнага В. П. (Черкассы)

Концепция всемирной истории в творческом наследии М. П. Драгоманова93

Дейнека Н. В. (Одесса)

Освещение румынского оккупационного режима в губернаторстве «Транснистрия»
в украинской историографии99

Каушлиев Г. С. (Симферополь)

Проблема изучения крымоведческой литературы путешествий
первой половины XIX в. в современной историографии104

Лаврут О. А. (Донецк)

Украинская школа Донбасса советского периода: современная историография проблемы109

Стоянова Г. Н. (Одесса)

Проблемы методологии этнографического изучения городской культуры: постановка вопроса117

Тельвак В. В. (Дрогобыч, Львовская обл.)

Отображение украинской Клио на страницах «Kwartalnika Historycznego»
(конец XIX – начало XX в.)120

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Готра Е. Б. (Ирпине, Киевская обл.)

К биографии академика Н. Кащенко127

Капитан Л. И. (Мукачево, Закарпатская обл.)

Успехи и трудности на пути реализации образовательных потребностей
национальных меньшинств послевоенного Закарпатья133

Щебетюк Н. Б. (Киев)

Методология распространения отраслевых знаний в Украине (1960-е годы XX в.):
исторический аспект139

РЕЦЕНЗИИ

Дятлов В. А. (Чернигов)

Православные коллегиумы Украины в европейском контексте
Рецензия на книгу: Посохова Л. Ю. На перекрестке культур, традиций, эпох:
православные коллегиумы Украины в конце XVII – начале XIX в. (Харьков, 2011)143

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Dmytro Bondarenko (Odesa, Ukraine) Military supplies from Ukrainian State to Grand Don Cossack Host.....	10
Olena Horbatiuk (Cherkasy, Ukraine) Ukrainian village electrification according to seven-year development plan of the USSR in 1959-1965.....	14
Volodymyr Komar (Ivano-Frankivsk, Ukraine) UN Remigration in politics of prometeizm in Poland during 30s of the XX c.	17
Yuriy Kotlyar (Mykolaiv, Ukraine) Atamans Lykho (Misfortune) in the history of the Ukrainian rebellion.....	22
Valentyn Lazurenko (Cherkasy, Ukraine) The role of agricultural cooperation in the production supply of peasants' farms in Ukraine (1922-1928).....	27
Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) Cooperation of Zemstvos and Regional Scientific Archival Commissions in preserving the cultural heritage of Ukraine (end of XIX – beginning XX c.).....	32
Alexander Malyshev (Kharkiv, Ukraine) Economic status and taxation handicraft industry of the Ukrainian SSR in 1921-1928.....	36
Anna Mukharovska (Lutsk, Ukraine) Operations of the Ukrainian national rebel army against Nazi invaders in the years of World War II (1942-1943).....	41
Natalia Romanets (Dnipropetrovs'k, Ukraine) The repressive policy features of the Soviet rule in Ukrainian village under famine conditions	45
REGIONAL HISTORY	
Henriette Götte (Cologne, Germany), Georgiy Molotkov (Abakan, Russia) Louis Vincent Tardent: Viewpoint from other perspective.....	52
Irina Motornaya (Odesa, Ukraine) The deportation of Romanian gypsies to Transnistria: Methods and demographic consequences	62
Elena Otzemko (Donetsk, Ukraine) Personal funds of the 1917-1918 revolutionary events' participants in the Donetsk region at State Archive of the Donetsk oblast	66
Oksana Spirkina (Cherkasy, Ukraine) Mykola Babak: Some features to the portrait of our contemporary.....	70
Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine) The land relations in Volhynia in the late XIX – to early XX c.	75
Volodymyr Shaporda (Mykolaiv, Ukraine) Formation of Russian volunteer units in the South of Ukraine during 1918-1919.....	79
Olga Yadlovska (Melitopol, Zaporizhya oblast, Ukraine)	

The ethnical structure of country region population in the South of Ukraine on the eve of 191783

**HISTORIOGRAPHY OF UKRAINE HISTORY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE**

Serhiy Vodotyka, Ludmyla Savenok(Kherson, Ukraine)

The origin of Crimean Karaites: The analysis of main conceptions and ways of verification88

Valentyn Garnaga (Cherkasy, Ukraine)

The concept of world history in the creative heritage of M. P. Drahomanov.....93

Natalia Deineka (Odesa, Ukraine)

Representation of Romanian occupation regime in «Transnistria» governorship
in the Ukraine historiography99

Gennadiy Kaushliev (Simferopol, Ukraine)

The study problem in modern historiography of the Crimean studies travel literature
of the first half of the XIX c.104

Olga Lavrut (Donetsk, Ukraine)

Ukrainian schools in Donbas during the Soviet period: Modern historiography of the problem109

Galyna Stoyanova (Odesa, Ukraine)

The methodology problems of the city culture ethnographic studying: Question statement.....117

Vitaliy Telvak (Drohobych, Lviv oblast, Ukraine)

Ukrainian Klio on the pages of «Historical Quarterly» (the late XIX – beginning of XX c.)120

HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION

Olena Gotra (Irpın, Kyiv oblast, Ukraine)

About the biography of academician M. Kashchenko127

Larysa Kapitan (Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine)

Successes and difficulties in educational needs realization of national minority
in post-war Transcarpathia133

Natalia Shchebetyuk (Kyiv, Ukraine)

The methodology of the industry knowledge spread in Ukraine (60 years XX c.): Historical aspects139

BOOK REVIEWS

Volodymyr Dyatlov(Chernigiv, Ukraine)

Orthodox Collegium of Ukraine in the European context

Book Review: Posokhova L. At the crossroads of cultures, traditions and areas:

Orthodox Collegium of Ukraine at the end of XVII – the beginning of the XIX c. (Kharkov, 2011)143

INFORMATION ABOUT AUTHORS

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВІ ПОСТАЧАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ВСЕВЕЛИКОМУ ВІЙСЬКУ ДОНСЬКОМУ

Визначено, що отаман П. М. Краснов, керуючись принципами реальної політики, в умовах громадянської війни обрав шлях відмови від «союзницького обов'язку» заради збереження миру з Німеччиною, війська якої перетнули західні кордони Війська Донського. «Німецька орієнтація» П. М. Краснова не тільки скоротила Війську фронт на понад 500 верст, але і забезпечила йому поставки зброї зі складів і заводів Української Держави, а також додатковий приплив добровольчих формувань, фінансове і технічне забезпечення яких проводилося німецьким командуванням і гетьманом П. П. Скоропадським.

Ключові слова: Українська Держава, Всевелике Військо Донське, Гетьманат, військові поставки, контрреволюція і реставрація в Росії, громадянська війна.

Определено, что атаман П. Н. Краснов, руководствуясь принципами реальной политики, в условиях гражданской войны избрал путь отказа от «союзнического долга» во имя сохранения мира с Германией, войска которой пересекли западные рубежи Войска Донского. «Германская ориентация» П. Н. Краснова не только сократила фронт на более чем 500 верст, но и обеспечила ему поставки оружия со складов и заводов Украинской Державы, а также дополнительный приток добровольческих формирований, финансируемых германским командованием и гетманом П. П. Скоропадским.

Ключевые слова: Украинская Держава, Всевеликое Войско Донское, Гетманат, военные поставки, контрреволюция и реставрация в России, гражданская война.

Ataman P. Krasnov, guided by the principles of realpolitik in Civil War, put off «Ally's duty» in order to make the peace with Germany, the troops of last had crossed the western borders of the Don Cossack Host. Krasnov's «German orientation» not only reduced the front for more than 500 miles, but also managed to supply his army from the military depots and factories of the Ukrainian State, as well as additional volunteer units, funded by the German command and Hetman P. Skoropadsky.

Keywords: Ukrainian State, Grand Don Cossack Host, Hetmanate, military supplies, the counter-revolution and restoration in Russia, the Civil War in Russia.

В результаті революційного розпаду колишньої Російської імперії та підписання більшовицьким урядом Брестського миру з Центральними державами, в Біломурусі намітилися дві течії. Перша була представлена нечисленною тоді Добровольчою армією, що зберігала «союзницький обов'язок і вірність Антанті» та ідеї «єдиної і неподільної Росії», тобто, не визнавала результатів Брестського миру і виникнення нових незалежних держав. Друга течія, реставраційно-монархічна, була представлена відомими військовими і політичними діячами, які вже очолювали нові державні утворення: регентом Великого князівства (згодом – королівства) Фінляндії генерал-лейтенантом К.-Г.-Е. фон Маннергеймом, гетьманом Української Держави генерал-лейтенантом П. П. Скоропадським і отаманом Всевеликого Війська Донського генерал-майором П. М. Красновим. На відміну від Добровольчої армії, це крило прагнуло до відновлення монархії в Росії, але при цьому не підтримувало ідею «єдиної і неподільної». Крім того, названих діячів було обвинувано керівництвом Добровольчої армії

у «зраді» і «германофільстві», насправді ж вони змушені були рахуватися з політичними реаліями Громадянської війни, в якій Німеччина, на відміну від Антанті, могла надати реальну військово-політичну допомогу і була зацікавлена у реставрації монархічного ладу в Росії. На відміну від А. І. Денікіна, регент К.-Г.-Е. фон Маннергейм, гетьман П. П. Скоропадський і отаман П. М. Краснов розуміли, що повернення до «єдиної і неподільної Росії» неможливо, і необхідно через складання місцевих інтересів йти до створення єдиного фронту в боротьбі з більшовизмом. За справедливим зауваженням С. Ю. Рибаса, «генерал Краснов був не лише російським, але і козацьким генералом. Остання обставина робила його великим реалістом, повертала на грішну донську землю, де петербурзька імперія ніколи не сприймалася прекрасною Батьківщиною, – він хотів опертися на всіх, хто був проти більшовиків, на козацьких сепаратистів, на українських «незалежників», на німців» [14, с. 117-118].

З точки зору американського дослідника Р. Пайпса, отаман П. М. Краснов усього лише «опортуніст» і «авантюрист», «для якого Росія – ніщо, а Дон – це все». Прийнявши посаду, він відразу ж вступив у переговори з Україною і Німеччиною про субсидування його армії і постачання зброї [13, с. 44].

Слід вважати, що основною метою П. М. Краснова на переговорах з Німеччиною та Україною було, перш за все, домогтися постачань зброї, а вже потім – міжнародного визнання Війська [15, с. 159; 17, с. 163]. Нагадаємо, що Круг Спасіння (Порятунку) Дону обрав П. М. Краснова отаманом 3 травня 1918, а вже 11 травня було відправлено до Києва спеціальне посольство Дону на чолі з генерал-майором О. В. Черячукіним і генерал-лейтенантом Генерального Штабу М. О. Свечіним. Остання кандидатура була обрана П. М. Красновим не випадково. По-перше, М. О. Свечін мав особистого друга в оточенні гетьмана, а саме генерал-майора Генерального Штабу В. В. Дашкевича-Горбацького, учасника гетьманського перевороту і колишнього товариша по службі М. О. Свечіна у Генеральному Штабі. По-друге, М. О. Свечін був знайомий з гетьманом особисто ще до війни, служив під його проводом, командуючи лейб-гвардії кірасирським полком, а П. П. Скоропадський був начальником лейб-гвардійської кавалерійської дивізії. Ці два моменти дозволили М. О. Свечіну зустрітися «приватно» з гетьманом уже в перший день приїзду донської делегації до Києва [15, с. 160-166; 17, с. 168].

Потім у призначений день гетьман офіційно прийняв донську делегацію і відразу ж визнав генерал-майора О. В. Черячукіна постійним повноважним представником отамана П. М. Краснова при гетьмані П. П. Скоропадському для організації спільного антибільшовицького фронту. Зауважимо, що це сталося значно раніше, ніж Всевелике Військо Донське було офіційно визнано Українською Державою.

13 травня 1918 гетьману було передано особистий лист від отамана П. М. Краснова, в якому зазначалося, що найважливішим завданням Дону «для продовження боротьби з червоною гвардією і радянськими військами і остаточного очищення від них Війська Донського Війська необхідна зброя і військові припаси». Далі йшлося про конкретні цифри необхідного озброєння: 72 тридюймових польових гармати, 8 мортир, 8 гаубиць, 50 тис. гвинтівок, 300 кулеметів, 20 тис. шашок, 5 тис. пік, 72 тис. снарядів для тридюймовок, 8 тис. для мортир, 8 тис. для гаубиць, 10 млн набоїв [5, оп. 1, спр. 42, арк. 2-2 зв.; 17, с. 173]. Як можна помітити, незначне число мортир і гаубиць свідчило про маневровий характер війни на Дону, де проти кінноти і піхоти більш ефективні шрапнельні снаряди тридюймівок. Червоні зуміли створити серйозні укріплення тільки в районі Царицина, де знаходилися заводи з виробництва гармат і снарядів, але взяти штурмом Царицин П. М. Краснову так і не вдалося. 28 травня 1918 р. П. М. Краснов в особистому посланні до П. П. Скоропадського запросив постачання аеропланів, «які будуть використані виключно проти більшовиків», в обмін пропонував 100 новеньких висококласних тракторів і кам'яне вугілля, а також

тісний союз між Україною і Доном на засадах федерації [5, оп. 1, спр. 42, арк. 22-22 зв.].

Головне питання переговорів – постачання зброї на Дон – гетьман вирішив обговорювати з донськими генералами наодинці, потім були запрошені військовий міністр генерал-лейтенант О. Рогоза і начальник штабу полковник Генерального Штабу О. Сливинський [15, с. 170-171]. Для П. М. Краснова, враховуючи відсутність збройових заводів і арсеналів на території Війська, головним завданням було отримання зброї і боєприпасів з російських фронтів і тилових складів, що знаходилися на території України, а також літаків, що виготовлялися на одеському заводі «Анатра». Полковник О. В. Сливинський у приватній бесіді з генерал-лейтенантом М. О. Свечіним запевнив останнього у позитивному вирішенні питання у військовому міністерстві і підкреслив: «Запаси належать всій Росії, і не поділитися з російськими частинами, що ведуть жорстку, криваву боротьбу, було б злочином» [15, с. 177].

Зусилля донської делегації увінчалися успіхом відразу ж: протягом травня – початку червня німецьке та українське командування передали Дону 11 тис. трюхлінійних гвинтівок, 46 гармат, 88 кулеметів, 109 тис. снарядів і понад 11,5 млн набоїв [9, с. 35]. При цьому, як зазначив О. В. Черячукін, 10 млн набоїв і 28 легких гармат з комплектами снарядів були отримані безкоштовно [17, с. 176].

Але вже 10 (23) червня 1918 П. М. Краснов дає нову директиву генерал-майору О. В. Черячукіну: «Мені необхідно не пізніше 17 червня мати 12 аеропланів, 72 гармати і до них 72 000 снарядів, 50 000 гвинтівок і 10 000 000 патронів, словом, те, що я писав. Напиши, як йде справа. Отже, гармати, рушниці, снаряди, патрони – в першу чергу і незважаючи ні на що» [4, с. 20].

Через два дні 12 (25) червня 1918 р. вимогу отаман повторив: «Гармати і аероплани належить вислати якомога швидше, якщо можна, не пізніше 30 червня нового стилю».

Треба домогтися російських гвинтівок; можна взяти їх менше, хоча б тільки 30 000, у крайньому випадку 20 000 і 10 000 іноземних та набоїв по 200 на кожен гвинтівок, але все це треба якнайшвидше. Нам зброя, патрони і рушниці тепер потрібніші самостійності; про це не треба говорити, але треба це пам'ятати і пам'ятати твердо. Очікую телеграфного звіту про завантаження і відправку гармат і аеропланів».

Складність місії генерал-майора А. В. Черячукіна в Києві, на порядку денному якої було три основні питання: військове постачання з України, територіальне питання, взаємне визнання і встановлення нормальних відносин, а в перспективі – і спільного антибільшовицького фронту, полягала в тому, що вона відбувалася одночасно з розпочатими наприкінці травня 1918 року за наполяганням німців українсько-більшовицькими мирними переговорами в Києві. Для П. М. Краснова було життєво важливим повернення Таганрога до складу Всевеликого Війська Донського, не тільки виходячи з історичної приналежності цього

міста краю, але ще й тому, що в Таганрозі знаходився завод з виробництва гармат.

Незважаючи ні на що, треба визнати, що становище генерал-майора О. В. Черячукіна в Києві було більш упевненим, ніж Х. Раковського. По-перше, він мав декілька особистих зустрічей з гетьманом П. П. Скоропадським. По-друге, переговори з делегацією Всевеликого Війська Донського велися Українською Державою на більш високому рівні: очолював українську делегацію сам прем'єр-міністр Ф. Лизогуб.

У досягненні успіху та укладення договору між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським величезну роль відіграли саме особисті зустрічі П. П. Скоропадського і О. В. Черячукіна, які потім у своїх спогадах тепло відгукувалися один про одного. Наприклад, О. В. Черячукін про П. П. Скоропадського висловлювався так: «*Скоропадський – глибоко порядна людина, генерал Свити Його Величності, люблячий Росію...*» [4, с. 32]. Зі свого боку, П. П. Скоропадський згадував про О. В. Черячукіна: «*З генералом Черячукіним ми ж так переговарили, і відразу ж у нас встановилися найцирніші і приємні відносини, які не припинялися між Доном і Україною аж до мого відходу*» [16, с. 263-264].

Отаман Зимової станиці (посол в Україні і Німеччині) О. В. Черячукін домогся значних успіхів. Так 6 (19) липня 1918 р. він доповідав у Новочеркаськ

Голові Ради Керуючих Відділами і Керуючому Відділом Закордонних Справ генерал-лейтенанту А. П. Богаєв-ському, що аероплани вже відправлені, також вдалося додатково отримати кілька гармат [5, оп. 1, спр. 43, арк. 6-7 зв.].

Вирішення Таганрозького питання на користь Дону відбулося при повній згоді обох сторін, на троїстій зустрічі «Скоропадський – Лизогуб – Черячукін» [16, с. 236-237]. 7 серпня (за новим стилем) 1918 року в Києві було підписано угоду між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським про взаємне визнання та встановлення дипломатичних відносин. 10 серпня відбулося найбільше постачання військових вантажів з України на Дон: 11 978 гвинтівок, 346 219 3''снарядів, 1 355 648 лінійних снарядів, 48 979 784 набоїв, з яких з Луганського патронного заводу – 4 236 000 [11, додаток 2].

Після офіційного визнання Всевеликого Війська Донського і успіхів Донської армії на фронті військово постачання з України значно розширилося. Так, наприклад, протягом вересня-жовтня чотирма ешелонами було доставлено на Дон 45 літаків із запасними частинами, 2 тис. бомб; у жовтні-листопаді – 450 самокатів (велосипедів), замовлено було 150 мотоциклів, але доставлені не були через повстання Директорії [11, с. 16, 20].

Таблиця 1

Військові постачання з України на Дон восени 1918 р. [11, Дод. 1]

	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
3'' гармат	5	9	20	16
Гаубиць	2	7	10	–
Гвинтівок	15 838	2 528	15 717	1 097
Кулеметів	31	20	32	22
Снарядів 3''	83 139	238 265	93 261	–
Снарядів для гаубиць	20	518 – 48 лінійних 5 255 – 6''	3 289 – 48 лінійних 460 – 6''	529 – 48 лінійних
Набоїв	31 424 тис.	19 422 тис.	12 268 тис.	3 711 500

Як можна помітити, пік військових постачань припадає на жовтень-листопад 1918 р., потім відбувається різке зниження через повстання Директорії, що перервало пряме залізничне сполучення. О. В. Черячукін знайшов тимчасовий вихід у закупівлях на півдні і відправки вантажів з Одеського порту на Дон. Крім того, було отримано дозвіл гетьмана на захват Луганська, де знаходився патронний завод [17, с. 213, 217].

Частково нестача постачань озброєння з Україною була компенсована німецьким командуванням, яке перед евакуацією, і в зв'язку з розривом відносин з Радянською Росією передало Донській армії 20 тис. гвинтівок, 28 гармат [7, с. 76]. Власне, німецьке командування і раніше забезпечувало Дон стрілецькою зброєю, в тому числі за системою бартерного обміну: 1 гвинтівка за 30 набоями за пуд жита [2, с. 175].

Безумовно, постачання зброї з України відіграло істотну роль у боротьбі Дону за самостійність проти більшовиків. Уже в серпні-вересні 1918 р. П. М. Краснов зумів поширити суверенітет на понад 90 % дореволюційної території Війська Донського.

Крім прямого постачання зброї, гетьман П. П. Скоропадський за участю німецького командування спрямовував на Дон добровольчі загони. Так, наприклад, у Києві союзом «Наша Родина (Батьківщина)» на чолі з герцогом Г. Лейхтенбергським і М. Акацатовим формувалася так названа «Південна армія», що мала яскраво виражену монархічну і пронімецьку орієнтацію. «1-шу дивізію» цієї армії було відправлено в Богучарський і Новохоп'юрський повіти Воронежської губернії, які П. М. Краснов намагався приєднати до Війська Донського. У серпні 1918 р. почалося формування 2-ї дивізії вже в Міллерово. Всього з України до Південної армії було набрано 16 тис. добровольців, з яких 30 % становили офіцери [1, с. 46-47; 3, с. 126].

В кінці серпня були сформовані ескадрон 1-го кінного полку в Чорткові та піхотний батальйон у Богучарі. Гетьман П. П. Скоропадський активно підтримував ідею створення Південної армії. Саме він передав до армії кадри 4-ї піхотної дивізії, що складалася з 2-х полків (13-го Білозерського і 14-го Олонецького), також кадри 19-ї та 20-ї піхотних

дивізій, які послужили основою для 1-ї та 2-ї дивізій Південної армії [3, с. 126].

Однак реальний бойовий елемент так званої «Південної армії» становив за різними даними протягом жовтня 1918 р. від 3,5 тис. до 9 тис. солдатів і офіцерів, проте в штабах і тилових установах значилося до 20 тис. Наприкінці так звана «Південна армія» у складі Донської армії П. М. Краснова отримала найменування Воронежського корпусу Північно-Західного фронту [3, с. 127; 4, с. 85; 6, 16 (29) вересня].

Наступною добровольчою формацією, створеною у Києві, була так звана Астраханська армія, сформована німецьким командуванням під проводом отамана Астраханського війська полковника князя Тундутова для звільнення Астрахані. Однак вона за чисельним складом не перевищувала бригади: 3 тис. багнетів і 1 тис. шабель. До Астрахані, звичайно, вона не дійшла, а отримала найменування Астраханського корпусу Донської армії, для оборони Манічських степів [1, с. 125; 6, 16 (29) вересня; 10, с. 174, 181].

Крім того, був ще сформований Саратовський корпус у складі Донської армії (на початку формування іменувався як «Російська Народна армія») влітку 1918 року на півночі Донської області і діяв на Царицинському напрямку. Він ніяк не міг вирости більше бригади і склався в основному з селян Саратовської губернії. Всі перелічені вище добровольчі формування після припинення фінансування німецьким командуванням фінансувалися з державної скарбниці Української Держави [3, с. 128; 4, с. 89].

30 вересня 1918 р. Донський отаман видав наказ про формування Особливої Південної армії з трьох корпусів: Воронежського, Астраханського і Саратовського на чолі з генералом від артилерії Н. І. Івановим. Але загальна чисельність її на 1 (14) листопада 1918 р. становила понад 20 тис. чол., з яких на фронті перебувало лише 3 тис. бійців [3, с. 128-129; 6, 10 листопада; 7, с. 70-73].

20-21 жовтня 1918 року за старим стилем відбулася історична зустріч гетьмана та отамана на станції Скороходово між Полтавою і Харковом, на якій було прийнято рішення об'єднати всі сили для реставрації

монархії і розпочати похід проти більшовиків [9, с. 79-80; 16, с. 306]. Під час переговорів у Скороходово було також прийнято рішення про те, що гетьман продовжуватиме фінансування частин Південної армії і рекрутування добровольців до її складу [8, с. 83]. Разом з тим слід визнати, що чисельність Південної армії (швидше бригади) була настільки незначна, що могла відігравати лише допоміжну роль у складі діючої Донської армії, яка нараховувала у вересні 1918 р. більше 15 тис. багнетів, 17 тис. шабель, близько 6 тис. прикордонної варті, 10 літаків, 5 панцерних поїздів і 3 панцерника, а всього ж Донська армія налічувала 782 офіцерів, 313 тис. бійців, 79 гармат, 267 кулеметів і т. ін. [11, с. 4, 22, 27].

Безумовно, Гетьман і німці скоротили Отаману фронт і не дали більшовикам охопити Всевелике Військо Донське з трьох сторін, крім того, що вони постачали йому зброю: літаки, гармати, мортири, інше спорядження і зброю. Отаман отримав у своє розпорядження артилерійський завод у Таганрозі, потім патронний завод у Луганську. Однак невдачі при штурмі Царицина, евакуація німецьких військ і антигетьманське повстання на Україні мали жалюгідні наслідки і для Дону. Добровольчі формування монархічної орієнтації, що направлялися гетьманом на Дон, виявилися нечисленними і не відіграли істотної ролі. Разом з тим розбіжності отамана П. М. Краснова і гетьмана П. П. Скоропадського із союзниками і Добровольчою армією А. І. Денікіна вели до падіння морального стану військ і краху реставраційних режимів. Падіння режиму П. П. Скоропадського означало для П. М. Краснова відкриття ще одного фронту і охоплення Дону червоними з трьох сторін. Безумовно, створення єдиного антибільшовицького фронту в жовтні-листопаді 1918 року, за умови формування гетьманом П. П. Скоропадським ефективного війська, значно полегшило б боротьбу білому руху і поліпшило б стратегічні позиції білих – у цьому випадку вони мали вигідний рубіж наступу на Москву, що проходив би по лінії: Гомель – Новгород-Сіверський – Глухів – Білгород – Богучар – Ліски, але цьому не судилося трапитися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авалов П. В борьбе с большевизмом / П. Авалов. – Гамбург, б.г.
2. Венков А. В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год / А. В. Венков. – М. : Вече, 2008.
3. Волков С. В. Трагедия русского офицерства / С. В. Волков. – М. : Центрполиграф, 2001.
4. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917-1918 гг / Н. Н. Головин. – Таллин, 1937. – Ч. III, кн. 6.
5. Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р-1261 Отдел иностранных дел Всевеликого Войска Донского.
6. Донские ведомости. – 1918.
7. Зими́на В. Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на Юге России в годы Гражданской войны и интервенции / В. Д. Зими́на. – Калинин, 1989.
8. Каклюгин К. П. Донской Атаман П. Н. Краснов и его время / К. П. Каклюгин // Донская летопись. – 1924. – Вып. 3.
9. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское / П. Н. Краснов // Белое Дело: Дон и Добровольческая Армия. – М. : Голос, 1992.
10. Лейхтенбергский Г. Как началась «Южная армия» / Г. Лейхтенбергский // Архив Русской революции. Издаваемый Гессеном. В 22 т. – Т. 7-8. – М. : Терра-Политиздат, 1991.
11. Отчет Управляющего Военным и Морским Отделами и Командующего Донской Армией и Флотом. – Новочеркасск, 1919.
12. Очерк политической истории Всевеликого Войска Донского. – Новочеркасск, 1919.
13. Пайпс Р. Россия при большевиках / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1997.
14. Рыбас С. Ю. Генерал Кутепов / С. Ю. Рыбас. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000.
15. Свечин М. Записки старого генерала о былом / М. Свечин. – Ницца, 1964.
16. Скоропадський П. П. Спогади / П. П. Скоропадський. – Київ ; Філадельфія, 1995.
17. Черячукин А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918-1919 г. / А. В. Черячукин // Донская летопись. – 1924. – Вып. 3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр

© Д. Я. Бондаренко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.07.2011 р.

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ЗГІДНО З СЕМИРІЧНИМ ПЛАНОМ РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР НА 1959-1965 РОКИ

Охарактеризовано основні напрями діяльності радянського уряду в галузі сільської електрифікації в Україні у контексті семирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки.

Ключові слова: електрифікація, сільське господарство, семирічний план розвитку народного господарства, XXI з'їзд КПРС.

Охарактеризованы основные направления деятельности советского правительства в сфере сельской электрификации в Украине в контексте семилетнего плана развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 годы.

Ключевые слова: электрификация, сельское хозяйство, семилетний план развития народного хозяйства, XXI съезд КПСС.

The Soviet government main activities in rural electrification in Ukraine in the context of seven-year development plan of the USSR for 1959-1965 are described the article.

Keywords: electrification, agriculture, seven-year plan of economic development, the XXI Congress of the CPSU.

У другій половині 50-х років ХХ ст. було не лише завершено відбудову промисловості та основних складових соціально-побутової структури Української РСР, але і зроблено ряд нових, доволі суттєвих кроків у сфері розбудови всіх секторів економіки, в тому числі й сільського господарства.

Період другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років характеризується доволі інтенсивним висвітленням тематики електрифікації сільського господарства України, власне її популяризації. Однак у цілому публікації цього періоду, попри наявність ряду доволі змістовних праць, присвячених висвітленню цього процесу, були відверто заангажовані пануючою у країні ідеологією. Доволі відвертою для свого часу стала стаття Б. Білика. Автор у контексті загально-критичного аналізу подій хрущовської доби подав близьку до дійсної ситуацію, яка існувала у сфері електрифікації села [1]. З'явилися й перші історіографічні праці, в яких було приділено увагу висвітленню цієї сторінки аграрної історії України. Це, зокрема, змістовна публікація А. Санцевича [2].

Новий етап у дослідженні широкого кола проблем, пов'язаних із процесом хрущовських реформ в аграрному секторі економіки та спроб змінити життя села, розпочався із розгортанням у СРСР перебудовних процесів. Фактично саме у цей час сформувалася більшість сучасних базових засад подальшого дослідження аграрної історії України. Було зроблено спробу створити об'єктивне комплексне дослідження,

присвячене розвитку енергозабезпечення сільського господарства. Цей намір знайшов своє відображення у колективній праці «Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР» [3].

Метою ж даної статті є висвітлення процесу подальшого розвитку електрифікації українського села та основних напрямів діяльності радянського уряду даній сфері згідно з семирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки.

Наприкінці 50-х років ХХ ст., у результаті напруженої праці, було сформовано позитивні передумови для подальшого розвитку не лише важкої промисловості, але й усіх інших галузей народного господарства та культурно-побутової сфери. Це вимагало прискореного розвитку всіх виробничих сил не лише за рахунок інтенсифікації праці, але й за рахунок їхнього технічного переоснащення. Важливе значення мало те, що, зміцнивши у 1957 році свої позиції лідера партії і держави, М. Хрущов, окрилений, як йому здавалося, остаточною перемогою в боротьбі за владу та обнадійлив високими темпами економічного росту попередніх років, до того ж не лише у промисловості, але навіть і в сільському господарстві, у повному розумінні цього слова «загорівся» ідеєю і в економічному житті включити «космічну швидкість», щоб і тут за короткий час досягти успіхів не менш вражаючих, ніж у космосі. Вже невдовзі в СРСР розпочалася небувало інтенсивна пропагандистська

кампанія під гаслом «Доженемо і переженемо Америку по виробництву м'яса і молока на душу населення». А дещо згодом (вересень 1961 року) нестримна енергія і ентузіазм Микити Сергійовича набрали свого закінченого вигляду у фантастичній програмі негайної побудови комунізму. Діючи в цьому контексті, з ініціативи М. Хрущова, уряд та його планові органи пішли на те, щоб переглянути економічні плани на останні два роки VI п'ятирічки. В ході цієї роботи було розроблено семирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки, затверджений XXI з'їздом КПРС (січень-лютий 1959 р.) [4, с. 229]. На з'їзді було гучно задекларовано, що головними завданнями майбутньої семирічки в економічній сфері є насамперед «...*всебічний розвиток виробничих сил країни, досягнення... росту виробництва в усіх галузях економіки*» [5, с. 377]. Зазначаючи, що й надалі економіка країни має розвиватися на базі переважного розвитку важкої індустрії, з'їзд разом з тим визнавав необхідність подальшого розвитку сільського господарства із тим, щоб досягти такого рівня виробництва, «...*який дозволить повністю задовольнити потреби населення у продовольстві, а промисловості – у сировині й забезпечити всі інші потреби держави у сільськогосподарській продукції*» [5, с. 380].

Більше того, саме сільське господарство, небувалий в радянській практиці з часів колективізації випадок, було проголошено «ударним фронтом» економічної політики держави. «XXI з'їзд КПРС, – зазначалося в одній із його резолюцій, – *вважає, що питання усіх галузей сільськогосподарського виробництва і в майбутньому повинні бути в центрі уваги партійних, радянських і сільськогосподарських органів, усіх трудящих колгоспів і радгоспів*» [5, с. 382].

Висуваючи надзвичайно амбіційні плани як у землеробстві, так і в тваринництві, партійно-урядове керівництво країни цілком реалістично визнавало, що це можливо, лише коли «...*однією із визначальних умов виконання завдань по розвитку сільського господарства на 1959-1965 рр. є всебічне розширення механізації та електрифікації виробництва*» [5, с. 442]. На відміну від деяких інших рішень доби «відлиги», це питання попередньо вже розглядалось на грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС, який передував XXI з'їзду. На його виконання Держплан УРСР оперативно розробив семирічний план електрифікації сільського господарства України [6, арк. 248]. За цим планом передбачалось, що обсяги робіт з електрифікації українського села протягом 1959-1965 рр. мали зрости, порівняно з показниками попереднього п'ятирічного плану, втричі [7, арк. 61].

Слід зазначити, що на з'їзді в дусі доби «відлиги» – доби безперервних хрущовських новацій, серед яких були не лише дійсно волонтаристські, але нерідко, як у даному випадку, і цілком позитивні, більш того, вже давно назрілі починання було надано виключного значення подальшому розширенню електрифікації країни, і, насамперед, аграрного сектору економіки. Більше того, Хрущов з трибуни з'їзду, надаючи виключного значення електрифікації не лише аграрного сектору економіки, але й країни в цілому, назвав

майбутню семирічку «...*вирішальним етапом у здійсненні ідеї Леніна про суцільну електрифікацію країни*» [5, с. 425]. Щодо села і сільського господарства ця ідея мала бути втілена через завершення вже до кінця семирічки електрифікації всіх колгоспів країни, дострокове забезпечення електроенергією усіх радгоспів РТС. А працювати в цьому напрямку, незважаючи на певні зрушення попередніх років, потрібно було ще дуже багато. Про це яскраво свідчить, наприклад, те, що не в суто сільськогосподарській зоні, а навіть у Донбасі, зокрема в Луганській області, на 1 січня 1959 року із 262 колгоспів було електрифіковано лише 101. Більше того, низькою була якість уже електрифікованих колгоспів. Адже із 101 електрифікованого господарства лише 52 були підключені до державних електромереж, решта ж отримували живлення від дрібних, малопотужних дизельних електростанцій, які, не кажучи вже про неритмічність їхньої роботи, лише в незначній мірі забезпечували потенційні потреби колгоспів. Особливо низьким рівнем електрифікації відзначалась східна частина Луганщини: Старобільський, Біловодський, Олександрівський, Маяковський, Ново-Дуванський і Троїцький райони, до яких не йшла жодна лінія високовольтних електропередач [6, арк. 77]. Для вирішення цього складного та об'ємного, зважаючи на обсяг робіт, технічного завдання, з'їздом намічалось збільшити загальний обсяг робіт з електрифікації країни в 2,5 рази, порівняно з 1952-1958 рр. Щодо села та сільського господарства, то тут темпи були ще більші: споживання електроенергії в сільському господарстві планувалося збільшити за сім років у чотири рази. Щоправда, для цього знову ж таки планувалося широко залучити кошти й матеріальні засоби колгоспів, насамперед, для будівництва міжколгоспних і міжрайонних електростанцій. Протеслід зазначити і такий позитивний крок. Тепер передбачалося також значно розширити електропостачання радгоспів і колгоспів від електромереж державних енергосистем і електростанцій.

Як безумовно позитивний факт слід зазначити, що резолюція XXI з'їзду партії (яка на той час мала беззаперечно директивний, обов'язковий до виконання характер) наголошувала на тому, що слід робити все можливе, аби вже в недалекому майбутньому колгоспи і радгоспи могли отримати можливість широко застосовувати електричну енергію у всіх галузях сільськогосподарського виробництва [5, с. 442]. Поставлені завдання повної електрифікації сільського господарства в Українській РСР вимагали насамперед впорядкування електропостачання колгоспів, радгоспів і РТС, які щойно прийшли на зміну МТС. Адже досі джерелом електроенергії для них значною мірою все ще були дрібні власні чи міжгосподарські електростанції. Однак практика 50-х років довела, що цей шлях розв'язання завдання електрифікації сільськогосподарського виробництва був малопродуктивним. Малопотужні й неекономічні електростанції не могли забезпечити колгоспи і радгоспи достатньою кількістю електроенергії, на базі якої можна було б механізувати і автоматизувати трудомісткі процеси, насамперед, на тваринницьких

фермах [8, с. 23]. Було зрозуміло, що справу слід ставити на значно вищий, загально-державний рівень. Адже надійне енергозабезпечення сільського господарства потребувало дуже значних капіталовкладень. З цією метою у червні 1959 р. Держплан та Міністерство сільського господарства СРСР спільно із представниками союзних республік на виконання постанови XXI з'їзду КПРС розробили і представили в ЦК партії пропозиції «Про заходи по забезпеченню виконання плану електрифікації сільського господарства на 1959-1965 рр.» [4, с. 396].

Таким чином, на кінець 50-х років партія і уряд визнали нарешті, що для підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, що було неможливо без його механізації, необхідно було організувати електропостачання сільського господарства на єдиної можливій надійній основі – приєднати електрообладнання колгоспів до державних енергосистем. Визначена стратегія електрифікації сільського господарства спиралася ще й на те, що в семирічному (1959-1965 рр.) плані розвитку народного господарства передбачалось «...невідкладне здійснення робіт по створенню єдиної енергетичної системи СРСР, що забезпечить швидші темпи розвитку енергетики країни за менших капітальних витрат і на вищій технічній основі» [5, с. 425]. В майбутній семирічці роботи з електрифікації було заплановано провести в 10 600 колгоспах Української РСР, з яких 91 % передбачалося підключити до державної електромережі. І лише 9 % колгоспів мали отримувати електроенергію від сільських гідроелектростанцій, оскільки подальше їхнє будівництво XXI з'їзд визнав другорядним, порівняно із введенням у дію потужних державних теплових електростанцій. Звести нові малі ГЕС планувалося лише в тих районах, які мали достатньо надійний потенціал гідроресурсів [5, с. 426]. При цьому якщо досі сільські ГЕС в УРСР

будувалися переважно потужністю 500 кВт, у 1959 р. планувалося спроектувати й почати будівництво 14 значно потужніших ГЕС. Так проектна потужність Гайворонської ГЕС (Кіровоградська область) становила 5,7 тис. кВт, Глибочинської і Ладжинської (Вінницька область) – відповідно 6,6 і 7,5 тис. кВт. Загальна ж потужність новозбудованих ГЕС мала скласти 66 тис. кВт. Щороку вони мали виробляти 265 млн кВт/год дешевої електроенергії [8, с. 24]. Від державних енергосистем планувалося постачати сільському господарству Української РСР та українським селам 90 % потрібної їм електроенергії (до початку 1959 р. цей показник становив не більше 30 %). Загалом планувалося, що в кінці семирічки на сільське господарство України працюватимуть вже 2,5 млн кВт енергопотужностей, або в чотири рази більше, ніж у 1958 р. [8, с. 23; 6, арк. 249].

У цілому прийняття семирічного плану розвитку народного господарства СРСР прискорило процес електрифікації сільського господарства України. Це було об'єктивно зумовлено потребами інтенсифікації сільськогосподарського виробництва у СРСР. Прийнята програма передбачала практично стовідсоткову електрифікацію до кінця 1965 року всіх колгоспів, радгоспів і РТС України. Проте вже початковий етап втілення програми в життя гостро показав невідповідність планових органів, галузевих міністерств і відомств до належної організації робіт, а промисловості – до виробництва необхідної кількості будівельних матеріалів і конструкцій та електроустаткування. В силу цього плани електрифікації українського села потребували подальшого вдосконалення як у частині належного узгодження всіх його складових елементів, так і в плані організації самих робіт та їхньої належної координації з боку центральних виконавчих і господарських органів республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білик Б. І. Партійні організації України в боротьбі трудящих за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму / Б. І. Білик // Наукові праці з історії КПРС / Київ. ун-т. – 1969. – Вип. 32. – С. 25-40.
2. Санцевич А. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1967. – 256 с.
3. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1988. – 472 с.
4. История социалистической экономики СССР. В 7 т. / В. А. Виноградов, Ю. Ф. Воробьев и др. – Т. 3. – М.: Наука, 1980. – 585 с.
5. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 7. – 557 с.
6. Докладные записки, письма, справки сельскохозяйственных отделов ЦК, обкомов, райкомов КП Украины, Министерства сельского хозяйства УССР, колхозов, строителей линий электропередач об обеспечении колхозов строительными материалами и оборудованием для электростанций. – ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 1287. – 02.01. – 31.12.1959 р. – 313 арк.
7. Докладные записки, письма, справки сельскохозяйственных отделов ЦК, обкомов, райкомов КП Украины, Министерства сельского хозяйства УССР, колхозов, строителей линий электропередач об обеспечении колхозов строительными материалами и оборудованием для электростанций. – ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 1506. – 03.01. – 31.12.1960 р. – 195 арк.
8. Олексенко С. Ширше застосування електроенергії в колгоспно-радгоспному виробництві / С. Олексенко // Комуніст України. – 1959. – № 9. – С. 21-25.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр

© О. С. Горбатюк, 2011

Стаття надійшла до редколегії 06.09.2011 р.

ЕМІГРАЦІЯ УНР У ПОЛІТИЦІ ПРОМЕТЕЇЗМУ ПОЛЬЩІ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Проаналізовано роль і місце еміграції УНР у політиці прометеїзму Польщі. З'ясовано, що польсько-українська військова співпраця формувалася на традиціях Варшавської угоди 1920 р. і носила антирадянський характер.

Ключові слова: прометеїзм, Ю. Пілсудський, Польща, еміграція УНР.

Проанализировано роль и место УНР в политике прометеизма Польши. Выяснено, что польско-украинское военное сотрудничество формировалось на традициях Варшавского договора 1920 г. и носило антисоветский характер.

Ключевые слова: прометеизм, Ю. Пилсудский, Польша, эмиграция УНР.

The role and place of the UNRemigration in politics of prometeizm in Poland are analyzed in the article. It is ascertained that Polish-Ukrainian military cooperation was formed on the traditions of Warsaw Treaty in 1920 and had an anti-Soviet nature.

Keywords: prometeizm, J. Piłsudski, Poland, UNRemigration.

Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір утілити в життя концепцію прометеїзму, насамперед за допомогою відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого були закладені у Варшавській угоді 1920 р. Він не полишав надії на розпад СРСР під тиском національно-визвольних рухів у його республіках, щоб у перспективі відновити Велику Польщу у федерації з Україною та іншими державами.

Обрана тема продовжує привертати увагу сучасних українських [1; 2], польських [3; 4; 5; 6] та амери-канських [7] істориків. Метою нашого дослідження стало з'ясування ролі і місця військової еміграції УНР у політиці прометеїзму Польщі.

Найважливішим у реалізації концепції прометеїзму було українське питання. Зважаючи на значний еконо-мічний потенціал України, зростала роль української еміграції, яка могла б за певних обставин очолити керівництво новоутвореної держави. До того ж керівництво Державного Центру УНР переконувало європейську дипломатію в тому, що «коли Україна потребуватиме військових кадрів, ми вже будемо мати і при відповідних зусиллях можемо на короткий час створити справжню армію» [8, с. 55]. Звідси виникало зацікавлення західних політиків, й польських зокрема, потенціалом української еміграції [9, к. 108]. У Польщі перебувало близько 30 тис. українських емігрантів, а в Європі загалом близько 140 тис. осіб. Понад 4 тис. українців, перебуваючи в еміграції, закінчили університети і були великою потенційною силою в боротьбі за національне визволення [10, к. 102].

За кордоном українську державну незалежницьку ідеологію репрезентували три концепції: монархічна

(група колишнього гетьмана П. Скоропадського), республіканська (УНР – петлюрівці) й вождівського націоналізму (ОУН). Уряд Польщі суб'єктом міжнародного права визнавав лише УНР, яка одержала визнання світового співтовариства й зберегла державні структури в еміграції [11, к. 50]. Близько 40 тис. емі-грантів у всій Європі продовжували вважати С. Петлюру й уряд УНР легітимною владою українського народу за аналогією з ситуацією, в якій опинилися король і уряд Сербії або Бельгії в Першій світовій війні.

На противагу партійній міжусобиці, петлюрівці пропагували ідею консолідації всіх творчих сил нації на базі республіканської концепції УНР як законного Державного Центру України. Вони виховували й «ставили молодь під прапори Симона Петлюри. Їх культ Української Народної республіки перетворився в широкий петлюрівський рух, в армію без держави» [12, с. 31]. Згідно з директивами та наказами ДЦ УНР, він розвивався по обидва боки кордону, що штучно поділив українські етнічні землі. Більшість актів масового терору, здійснених радянським карально-репресивним апаратом в УСРР, були спрямовані на придушення петлюрівського руху в усіх його проявах.

Спроби відновлення польсько-українського військового союзу розпочалися після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. в Парижі. Цікавою є думка Р. Потоцького, що фізична ліквідація С. Петлюри мала протилежні до очікуваних більшовиками результати. Вона не лише стимулювала діяльність еміграційних структур, а й, без сумніву, прискорила реституцію польсько-українських відносин у руслі політичних ідей Варшавської угоди 1920 р. [5, с. 318]. Ця співпраця відповідала великодержавним інтересам Польщі й

програмі петлюрівців, які сподівалися на відновлення легітимної влади УНР на українській землі.

Після загибелі С. Петлюри, згідно з конституцією УНР, влада перейшла до голови ради міністрів УНР А. Лівичького. Представники української еміграції зі всього світу, що прибули на прощання з С. Петлюрою до Парижа, визнали А. Лівичького президентом УНР. Він сформував уряд УНР у вигнанні, до якого увійшли: голова В. Прокопович, а також міністри О. Лотоцький, О. Шульгін, В. Сальський і М. Юнаків [13, к. 35]. Зважаючи на складні обставини перебування в еміграції, уряд УНР не виступав публічно, а його члени опинилися у різних європейських країнах. Президент А. Лівичький, В. Сальський, М. Юнаків, Р. Смаль-Стоцький, М. Безручко, М. Ковальський проживали у Польщі. У Парижі жив і працював О. Шульгін, який за дорученням А. Лівичького і В. Прокоповича редагував тижневик «Тризуб», що був напівофіційним органом уряду УНР. Він керував також зовнішньою політикою еміграційного уряду УНР. Молодий учений Л. Чикаленко підтримував стосунки із французькими соціалістами [Ibid., к. 7]. У Празі довіреною особою А. Лівичького був член уряду УНР проф. О. Лотоцький, колишній посол уряду УНР у Чехословаччині. У Відні працював колишній міністр УНР М. Ковалевський. У Бухаресті трудилися К. Мацієвич, колишній посол уряду УНР в Румунії, і колишній радник посольства Д. Геродот (справжнє прізвище – Івашин). У Стамбулі працював Володимир Мурський. В інформаційній інструкції, складеній для польської сторони, зазначалося, що всі вищезазначені особи користувалися абсолютним довір'ям президента А. Лівичького й демонстрували лояльне ставлення до Польщі.

Урядові УНР підпорядковувалися численні еміграційні організації, у тому числі й ті, що утворилися в еміграції після 1926 р.: у 1927 р. – Товариство колишніх вояків армії УНР у Чехословаччині; 1928 р. – Товариство колишніх вояків армії УНР у Франції; а також створені завдяки ініціативі полковника В. Філоновича нелегальні конспіративні групи у Болгарії і Югославії. Подібні товариства були організовані в Румунії. Вони склалися із колишніх білогвардійців, що народилися в Україні. Згодом ці групи перетворилися в легальні товариства під офіційною вівіскою культурно-просвітницьких організацій [Ibid., к. 6].

4 серпня 1926 р. А. Лівичький і В. Сальський через полковника В. Славека передали доповідну записку Ю. Пілсудському, в якій обґрунтовували необхідність політичної та військової активізації ДЦ УНР в еміграції. До цього додавався план майбутньої польсько-української військової співпраці в антирадянському напрямку. Ця пропозиція дістала підтримку з боку вищого політичного і військового керівництва Польщі, оскільки збігалася з планами Ю. Пілсудського. З допомогою петлюрівців поляки сподівалися розпочати повстання на Великій Україні, коли б того вимагала політична ситуація [14, к. 4]. Польща відновлювала політичну й військову співпрацю з наддніпрянською петлюрівською еміграцією, сподіваючись на її збройну підтримку у випадку можливого конфлікту з радянською Росією.

Першим позитивним сигналом відновлення двосторонніх відносин стало прийняття на контрактній основі до Війська польського 35 офіцерів-українців. Навесні 1928 р. 10 українців закінчили школу підхорунжих у Польщі й поповнили ряди її збройних сил. Окрім українців, за умовами контракту в Війську польському служили офіцери інших народів, колишні армії яких вважалися союзницькими Польщі. Станом на 31 грудня 1938 р. у Війську польському служило офіцерів-контрактників: українців – 40; грузинів – 51; азербайджанців – 5; горців Північного Кавказу – 8; разом – 104 чол. [15, к. 62].

На початку 1927 р., за розпорядженням начальника Східного відділу МЗС Т. Голувка більшість закордонних польських організацій відновили стосунки з представниками ДЦ УНР як легітимним державним органом українського народу. З А. Лівичьким, як президентом УНР, вели переговори міністр закордонних справ Польщі А. Залеський, заступник міністра Р. Кноль, директор політичного департаменту Ю. Лукасевич, начальник Східного відділу МЗС С. Янковський і Т. Голувко, який став його наступником на цій посаді [5, s. 235]. Посередником між урядами Польщі й УНР був Р. Смаль-Стоцький, а у військовій співпраці – генерал В. Сальський. З українців, окрім названих осіб, у переговорах брали участь М. Ковалевський, В. Прокопович і М. Лівичький.

1 лютого 1927 р. на території Польщі розпочав роботу Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР. З польського боку кураторами цього законспірованого органу стали начальник Відділу II ГШ Польщі полковник Т. Шетцель, який був організатором Другого зимового походу армії УНР у 1921 р., і капітан Г. Сухенек-Сухецький, що згодом став начальником Відділу національностей МВС. Полковник Т. Шетцель визначив завдання, які стояли перед емігрантським українським військовим підрозділом. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі [16, к. 68].

Першим начальником українського Генерального штабу став генерал-хорунжий Віктор Куш, який підпорядковувався міністрові військових справ ДЦ УНР генерал-хорунжому В. Сальському. Окрім В. Куша, до Генштабу УНР увійшли: генерал-хорунжий Марко Безручко, генерал-хорунжий Всеволод Змієнко, генерал-хорунжий Павло Шандрук, полковник Іван Литвиненко, підполковник Олександр Виговський, підполковник Олександр Доценко, капітан Іван Зваричук, поручик Яків Фартушний. Відділ II ГШ Польщі залишив за собою право остаточного вирішення персональних призначень штабу УНР і можливого звільнення офіцерів, які були задіяні у військових інституціях. Першим кроком у цьому напрямку була заміна колишнього начальника штабу армії УНР, генерал-хорунжого В. Куша на призначеного Відділом II ГШ Польщі генерал-хорунжого П. Шандрука [17, s. 200-201].

Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР складався з трьох секцій: 1-ша – «Організаційно-мобілізаційна», 2-га – «Інформаційна» (розвідки і контррозвідки) і 3-тя – «Пропаганди» (на батьківщині і в еміграції). 1-ша секція знаходилася в приміщенні польського Військово-історичного бюро і працювала під його патронатом. Керівником бюро був генерал Ю. Стахевич, який підпорядковувався безпосередньо Генеральному інспекторові збройних сил маршалові Ю. Пілсудському й за його дорученням курирував прометеївську акцію [5, s. 240]. За військовою традицією керівником 1-ї секції був начальник штабу УНР генерал-хорунжий П. Шандрук. У ній на постійній основі працювало 5 чол., які досліджували військову історію, особливо періоду 1917-1921 рр., а також відповідали за мобілізацію армії УНР у випадку війни. Під егідою УНР діяли комбатантські організації в Польщі, Чехословаччині, Франції, Румунії й на Балканах. Планувалися бойова підготовка на курсах, заняттях у відділах й інструктаж.

У складі законспірованого штабу армії УНР діяла 2-га секція, яку очолював генерал В. Змієнко. Вона працювала у контакті з польською розвідкою і контррозвідкою, яка так само була зосереджена у Відділі II Генштабу Польщі («двійка»). В. Сідак і Т. Вронська проводять цікаві паралелі у формуванні польських і українських спецслужб, у яких другий відділ, як правило, займався розвідкою та контррозвідкою [2, с. 59]. 2-га секція (4 чол.) відповідала за військову, політичну й економічну розвідку на території УСРР, а також контррозвідку в еміграційному середовищі, що було об'єктом діяльності радянських спецслужб. До їх компетенції входило налагодження зв'язку з організаціями й окремими особами, які стояли на платформі УНР, а також вивчення настроїв серед російської еміграції [18, к. 10].

Розвідувальну діяльність скеровував та організовував сектор «Наступ» 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР. Спочатку його очолював сотник В. Недайкаша, а згодом сотник В. Шевченко. Загальне керівництво сектором у свій час здійснювали М. Чеботарів та В. Змієнко. Керівництво сектору «Наступ» у 1931-1932 рр. координувало діяльність 39 інформаційних осередків у Радянській Україні, причому 34 з них були розміщені в прикордонній зоні, від Коростеня до Староконстантинова. Зв'язок між ними підтримувався за допомогою кур'єрів. Окрім того, працювало 5 інформаторів, які в листах подавали необхідну інформацію. У документах архіву є відомості про існування чотирьох інформаторів у структурі ДПУ [19, к. 1].

Головною метою розвідувальної діяльності спецслужб ДЦ УНР в еміграції було використання здобутих даних для підриву існуючого ладу в УСРР. Це зумовило її головні напрямки: агентурне проникнення до урядових та партійних структур із метою вивчення політичного курсу Радянської України й методів його реалізації; здобуття інформації про боездатність, технічне забезпечення й розвиток окремих родів військ Червоної Армії, а також тактику

дій великих військових з'єднань; заходи пропагандистського характеру на території України; створення умов для переправлення агентів на територію СРСР [2, с. 58].

Труднощі в становленні законспірованої мережі УНР у Радянській Україні, на думку генерала В. Змієнка, полягали в наступному: пошуку конструктивних елементів, які були б здатні продовжувати боротьбу; винайденні гасел і методів роботи, які б відповідали настроям мас; з'ясуванні сильних і слабких сторін у більшовицькій політиці на селі; вивченні настроїв у Червоній Армії, комуністичній партії та комсомолі [19, к. 2]. Проблеми кадрового характеру були пов'язані з підбором кур'єрів для здійснення розвідувальної діяльності на території УСРР. За представниками так званої «старої» еміграції або учасниками визвольних змагань 1917-1920 рр., які емігрували до Європи, здійснювався тотальний контроль з боку ДПУ, у зв'язку з чим виникла необхідність вербування агентів серед новоприбулих емігрантів. Вони мали суттєві переваги, оскільки лише недавно виїхали з України й були ознайомлені з сучасною суспільно-політичною ситуацією, проте могли бути завербованими агентами ДПУ.

Сектор «Наступ» відслідковував ситуацію у Радянській Україні. В його полі зору перебували окремі особи та регіони, де відбувалися антибільшовицькі виступи або заворушення. Співробітниками сектора було складено картотеку, яка налічувала 7 тис. прізвищ радянських активістів – комуністів і агітаторів, а також довідкову інформацію за розділами: «Сільське господарство», «Запаси збіжжя», «Машинно-тракторні станції» (МТС) тощо.

Контррозвідувальна робота велася співробітниками сектора «Оборона» 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР в еміграції, якою керували В. Змієнко і Я. Фартушний. Сектор «Оборона» виконував завдання: захисту перед ворожими УНР агентами, насамперед радянськими; збору інформації про українські еміграційні організації різних напрямків і окремих осіб, зокрема про їх політичних конкурентів – «оунівців» і «гетьманців»; відслідковування діяльності організацій, які перебували під егідою УНР; створення картотеки українських емігрантів; охорони Головного отамана УНР. Окрім того, існували другорядні функції: збір інформації про козацькі й білогвардійські російські організації за кордоном; створення легальних інформаційних органів унерівських організацій; реєстрація українських емігрантів. Сектор «Оборона» користувався послугами 40 інформаторів у Польщі і 15 у Європі, з яких 4 мали свою інформаторську мережу. Був створений інформаційний пункт на Балканах. Співробітникам сектора «Оборона» вдалося викрити трьох більшовицьких агентів на території Чехословаччини й одного у Варшаві [19, к. 6-7].

Третій сектор досліджень (вивчення), яким керував сотник Володимир Шевченко, аналізував ситуацію в Радянській Україні, висвітлюючи стан у сільському господарстві, промисловості, фінансах, освіті, комуністичній партії, комсомолі й адміністрації. Джерелом збору інформації була радянська преса, різноманітні

статистичні й пропагандистські збірники, а також відомості від інформаторів з Радянської України. За період від 1 грудня 1931 р. до 1 вересня 1932 р. співробітниками сектора було видано 11 випусків «Огляду радянської преси», 9 економічних і військових звітів та два реферати («Тракторизація й механізація» і «Фінансово-господарська система регіону»). У стані підготовки були матеріали про Червону Армію, електрифікацію, колективізацію, адміністративну структуру регіону і міське самоврядування. На діяльність третього сектора було виділено 3 тис. 600 зл. [19, к. 10].

3-тя секція Генштабу Армії УНР – «Пропаганда» – відповідала за поширення ідей УНР на території Радянської України та в еміграційному середовищі [16, к. 69]. У ній працювало 5 чоловік. Метою діяльності 3-ї секції був підрив престижу радянської влади й боротьба з комуністичною агітацією. В еміграції 3-тя секція вела боротьбу з конкуруючими організаціями. Найбільш серйозним політичним опонентом із української еміграції для уенерівців залишалася ОУН. Керівництво ДЦ УНР добре усвідомлювало її силу та вагу [2, с. 98]. Одним із методів політичної боротьби уенерівської спецслужби була компрометація політичних конкурентів.

Як свідчать архівні документи, завдяки зусиллям 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР, на території Радянської України було створено законспірований розвідувальний осередок «Гетьман» [20, b.n.s.]. Про його діяльність уперше в українській історіографії стало відомо з монографії В. Сідака і Т. Вронської [2, с. 210].

Завдання розвідувального осередку «Гетьман», який діяв з 21 березня 1927 р. до 31 грудня 1928 р., полягало у проникненні уенерівських розвідників до державного апарату СРСР з метою здійснення актів економічного й політичного саботажу, збору інформації про організацію військових частин Червоної Армії, їх дислокації, про успіхи в бойовій і політичній підготовці, прізвища командного складу тощо [2, с. 210]. Збір розвідувальної інформації займав важливе місце в діяльності осередку «Гетьман», однак головною його метою було використання українського питання в політиці Польщі щодо радянської влади [20, b.n.s.].

У звітах з Радянської України співробітники розвідувального осередку «Гетьман» доповідали про сприятливий ґрунт для поширення тут діяльності 2-ї Секції. Вони констатували великий зріст національної свідомості населення у зв'язку з успіхами політики українізації. В. Сальський у доповідній записці керівництву Генштабу Польщі повідомляв про зв'язок між УНР і національно-визвольним рухом в Україні, який нібито в різних формах і під різними назвами

існував в Україні і являв собою потужну революційну організацію. Кінцевою метою діяльності під проводом УНР він визначав створення незалежної самостійної Української держави [16, к. 72].

Петлюрівці рапортували про те, що володіють інформацією і мережею законспірованих організацій на території СРСР. Однак в умовах командно-репресивної системи, розгалуженої мережі інформаторів органів держбезпеки важко уявити собі появу підпільних організацій, тим паче у тих регіонах України, які ще в 20-х роках ХХ ст. під час Київського походу відмовилися підтримувати петлюрівців. Більш за все ґрунтом для таких тверджень стали повідомлення радянських газет про «розкриття», «ліквідацію» сфабрикованих ОГПУ-НКВД «підпільних націоналістичних організацій» [21, с. 81].

Водночас посилення радянської влади в СРСР у 30-х роках ХХ ст. змусило Експозитуру № 2 змінити тактику. Вона полягала в консервації агентурної мережі в СРСР і очікуванні слушного моменту для антибільшовицького повстання, наприклад, у випадку війни проти СРСР. Робота уенерівської спецслужби почала гальмуватися. За наказом військового міністра УНР В. Сальського було припинено діяльність 2-ї Секції [2, с. 58]. Вона була ліквідована 1 січня 1936 р., але В. Змієнко продовжував працювати під керівництвом В. Сальського. Помер В. Змієнко у 1938 р. у Варшаві.

Разом з цим «розтанули» надії колишніх вояків і старшин армії УНР повернутися на батьківщину. В еміграції вони переживали не найкращі свої часи. Це були вже немолоді, позбавлені можливості заробляти на прожиття люди, які нерідко переживали злидні й голод. Вони зверталися з проханням до польського уряду визнати їх учасниками боротьби за незалежність нарівні з польськими відставниками. Однак, польська влада не задовольнила це прохання, адже надання матеріальної допомоги солдатам і старшинам Армії УНР могло б створити небажаний прецедент для інших груп і військових формувань (генерала Булак-Балаховича, генерала Перемикіна тощо), а це лягло б непосильною ношею на й до того обмежений бюджет держави [22, к. 39].

Таким чином, після приходу до влади режиму санації відновилися спроби реституції «ідеї 1920 р.» у східній політиці Польської держави. У 1927 р. було відновлено діяльність Генштабу УНР на території Польщі як союзної Війську польському організаційної одиниці. Її робота була спрямована на розгортання сепаратистських рухів у радянських республіках СРСР. Посилення впливів Радянського Союзу у світовій політиці змусило керівництво прометеївського руху призупинити реалізацію своїх акцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки / А. Руккас // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – С. 83-104.
2. Сідак В. С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В. С. Сідак, Т. В. Вронська. – К.: Темпора, 2003. – 240 с.
3. Bruski J. Zamach majowy – a gwalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski / J. Bruski // Arkana. – Kraków, 2006. – № 2 (68). – S. 129-139.

4. Pisuliński J. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. / J. Pisuliński // Историчний архів. Наукові студії. Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 120-124.
5. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939) / R. Potocki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – 383 s.
6. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2005. – 752 s.
7. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / T. Snyder ; Przełożył B. Pietrzyk. – Kraków, 2008. – 344 s.
8. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині / О. Шульгин ; [з передмовою Вячеслава Прокоповича]. – Париж, 1934. – 251 с.
9. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5315, mf. B21577.
10. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5558.
11. Ibid., sygn. I.303.4.5561.
12. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади / Т. Бульба-Боровець. – К, 2008. – 318 с.
13. AAN, MSZ, sygn. 5321, mf. B21583.
14. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5404.
15. Ibid., sygn. I.303.4.5561.
16. Ibid., sygn. I.303.4.5740.
17. Kolańczuk A. Generałowie Ukraińscy w Polsce. Słownik biograficzny / A. Kolańczuk. – Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2009. – 283 s.
18. AAN, MSZ, sygn. 5306, mf. B21546.
19. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5560.
20. Ibid., sygn. I.303.4.1978.
21. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки / Д. Веденеев. – К. : «К.И.С.», 2008. – 432 с.
22. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5476.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© В. Л. Комар, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.

ОТАМАНИ ЛИХО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСТВА

Досліджено діяльності повстанських отаманів Лихо на території України. Найбільшу увагу приділено життєвому шляху уродженця Миколаївщини отамана К. Бондарука (Лихо), який брав участь у знакових подіях Української національно-демократичної революції і був одним із керівників Первомайської петлюрівської організації.

Ключові слова: Лихо, повстанський рух, отаман, петлюрівщина.

Исследовано деятельность повстанческих атаманов Лыхо на территории Украины. Наибольшее внимание уделено жизненному пути уроженца Николаевщины атамана К. Бондарука (Лыхо), который участвовал в знаковых событиях Украинской национально-демократической революции и был одним из руководителей Первомайской петлюровской организации.

Ключевые слова: Лыхо, повстанческое движение, отаман, петлюровщина.

The article is devoted to research of insurgent atamans Lykho (Misfortune) activity on territory of Ukraine. Main attention is spared on a vital way of the native of Mykolaiv region – ataman K. Bondaruk (Lykho), who took part in the significant events of Ukrainian national democratic revolution and was one of the leaders of Pervomaysk Petliura organization.

Keywords: Lykho (Misfortune), rebellion movement, ataman, petlyurivschyna.

У наш час важко порахувати, скільки було ватажків та повстанців із прізвиськом або псевдонімом Лихо. У хронологічних рамках 1919-1922 рр. на території України діяло як мінімум три отамани Лиха. Мета нашої публікації – прослідкувати основні життєві віхи отаманів Лихо та встановити їх внесок у боротьбу за незалежність України.

Історіографія щодо отаманів Лихо не є значною. По-перше, виділимо публікації, в назвах яких використано прізвисько або псевдонім «Лихо». Це цикл газетних статей краєзнавця і письменника М. Ковальчука «Хто він, отаман Лихо?» [1], надрукованих у 1995 р. у «Прибузькому віснику», а також стаття Л. Петрова «Отаман Лихо (Якубенко) – керівник повстанського руху Гайсинщини і Брацлавщини» в тезах доповідей XII Вінницької історико-краєзнавчої конференції (1993 р.) [2]. По-друге, загальні праці, в яких певні розділи або підрозділи присвячені отаману Лиху. Це монографія Р. Ковалюк «Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії» [3] та краєзнавча публікація вже згаданого М. Ковальчука «Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села» [4]. По-третє, публікації, в яких у контексті дослідження різних подій та особистостей згадується діяльність отаманів Лихо. Серед них слід виділити роботи В. Шкварця [5], Ю. Котляра [6], К. Завальнюка [7] та Д. Красносілецького [8].

Лихо (Дорошенко-Якубенко). В історії українського повстанського руху відома діяльність отамана Лиха

(Дорошенка-Якубенка). Справжнє ім'я Дорошенка-Якубенка поки що залишається не встановленим, так як у джерелах воно не вказується. Народився він у 1888 р. у Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії у родині православного священика. Лютневу революцію 1917 р. зустрів у царській армії в чині поручника. Вступив до Армії Української Народної Республіки, брав участь у бойових діях і дослужився до звання підполковника [9]. У 1920 р. очолив повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк».

Діяльність отамана Лиха пов'язана із 7-м повстанським районом, що об'єднував Уманський, Гайсинський та Липовецький повіти, а також східну частину Брацлавського повіту. 5 лютого 1921 р. більшовики повідомляли: «Телефонний зв'язок Тернівка – Теплик перерваний. Глибочок і Побірка Соболевської волості зайняті бандою Лиха кількістю в 1 000 чоловік. Загін червоноармійців, що знаходився в цьому районі, після сильного бою відступив у Соболівку». 16 лютого 1921 р. загін Лиха у складі 60 осіб між станціями Дохно – Яланець обстріляв з кулеметів поїзд, який після цього зупинився. Повстанцями роззброєно двадцять червоноармійців, одного вбито. 21 лютого 1921 р. загоном Лиха в 200 шабель спалено будинок виконкому в містечку Брацлав [10, с. 79]. 20 чоловік брацлавської міліції, втративши 5 вбитими, розбіглися [7].

Є відомості, що отаман Лихо у березні 1921 р. побував у Румунії, де отримав повноваження на право підняття повстань в Уманському, Брацлавському та Липовецькому повітах [11, арк. 4]. Основні партизанські сили 7-го району були об'єднані в 144-й Повстанській Надбужанській дивізії, сформованій за наказом С. Петлюри від 24 січня 1921 р. За час існування дивізії її структура змінювалася, але на момент створення командиром був Хмара, його помічником – Лихо, осавулом по стройовій частині – старшина Суворов (Суворін) [12, арк. 1]. Навесні 1921 р. загін отамана Лиха мав у своєму складі близько 850 бійців і 10 кулеметів [2, с. 46].

У березні 1921 р. він здійснив 52 бойові операції, в ході яких загинули 40 партійних працівників і червоноармійців. Було відбито 2 тисячі пудів зерна і велику кількість лісозаготівельного інвентарю. 11 березня 1921 р. загоном Лиха в 170 шабель було зайнято містечко Гранів, у якому створено виборний комітет (від повстанців до його складу увійшов місцевий уродженець сотник М. Межовий). 13 березня 1921 р. 150 вершників Лиха захопили містечко Теплик, узявши місцевого населення контрибуцію. 16 березня 1921 р. повстанці Лиха та Хмари зайняли села Нижчий та Вищий Ташлик Теплицької волості і Серединку та Серебряно Тернівської волості. Згодом було зайняте й містечко Тернівка [10, с. 79-80].

Наступні повідомлення більшовицької розвідки (станом на 19 березня 1921 р.) констатують наявність серйозних розбіжностей серед повстанців. Це виглядає тим більше дивним, якщо згадати недавнє об'єднання повстанських загонів Цісаря, Хмари, Чуприни та Цимбалука. І все ж таки в офіційному повідомленні червоних каральних органів значиться: *«Бандит Хмара до останнього часу був помічником Лиха, але тепер відокремився, оскільки між ними сталася сварка на ґрунті грабежу Хмарою населення, що Лихо забороняє, і говорить, що потрібно лише грабувати євреїв, комуністів і сім'ї червоноармійців, що пішли в Червону армію. Після цієї сварки Хмара відокремився від Лиха і організував банду в 50-60 чоловік, яка іменує себе теж Надбужанським повстанським полком»* [7].

Відомості про організаційну структуру загону Лиха суперечливі. По-перше, він входив до складу 144-ї дивізії, тому міг мати окрему структуру лише тоді, коли дивізію ще не було створено, або коли вона розділилася на окремі відділи. Можливо, що більшовицька агентура просто плутала або ототожнювала загопи Хмари і Лиха. Очевидно, саме про це свідчать суперечливі відомості про його чисельність. Так майже водночас повідомлялося то про 600 чоловік [13], то про 300 піхоти і 50 кавалеристів [11, арк. 4], то про 200 шабель та 600 піхотинців [14, арк. 49].

У квітні Лихо відокремився від дивізії і пішов на Київщину, звідки в травні перейшов у Кременчуцьку губернію, а в кінці місяця, повернувшись на Поділля, знову приєднався до дивізії, після чого вона налічувала 1 600 кіннотників та 500 піших повстанців.

У червні 1921 р. повстанським організаціям було нанесено важкого удару – більшовики розгромили Всеукраїнський Повстанський Комітет з осідком на

Брацлавщині на чолі з отаманом А. Бондаренком, який об'єднував повстанські загопи отаманів Заболотного, Вовка, Біди, Трейка, Богуна, Лиха, Орла-Гальчевського, Пугача, Хмари, Сірка, Черкаса, Дубчака, Могили, Волинця, Струка, Клепача, Наливайка, П'ятенка, Хрестового та інших, що діяли на Поділлі під загальним керівництвом призначеного Головним отаманом С. Петлюрою полковника Карого-Яворського [15]. Однак і за цих важких втрат, позбавлені єдиного керівництва і зв'язку із центром, повстанці продовжували боротися.

Великих втрат зазнав загін Лиха в серпні 1921 р., коли в нього залишилось усього 24 кіннотники. Під впливом поразок почалася деморалізація бійців. Спочатку Лихо був категорично проти амністії, але під впливом Онищука почав вагатися і не заважав здаватися своїм козакам та старшинам [11, арк. 1]. Лихо і сам зробив спробу здатися, але Онищук, який на той час знову перейшов до повстанства, арештував отамана і весь його штаб. Деякі члени штабу: Кривонос, Флерка, Рюрюрик і Плахотнюк втекли разом з Нечаєм і здалися. Лихо вже разом з Онищенком знову почав боротьбу.

3 жовтня 1921 р. отаман Лихо разом з 45-ма повстанцями потрапив в оточення. Повстанський загін було розгромлено. Ліквідації Лиха сприяв амністований Голенко, який у бою 4 жовтня поранив Лиха в ногу. Не бажаючи здаватись, отаман застрелився. Залишки загону отамана Лиха під командуванням Галайди частково розбіглися, а частково здалися в листопаді 1921 р. [16].

Мирон Лихо. Шлях ще одного керівника повстанців – Мирона Лиха пов'язана з діяльністю отамана Я. Гальчевського (Гольчевський, Орел, Орлик, Орлов, Орловський, Войнаровський) [8] на Правобережній Україні в 1921-1922 рр. 3 січня 1921 р. Я. Гальчевський разом з двома помічниками В. Сензюком та М. Лихом почав займатися пропагандою, організацією інформаційно-розвідницької служби та відновленням повстанського загону [17, с. 14]. 1 квітня 1921 р. у лісі (Карповім яру) біля с. Слобідки, що неподалік с. Бруслинова на Поділлі, відбулася перша повстанська нарада на базі 13 повстанців на чолі з О. Грабарчуком. На ній Я. Гальчевського було обрано отаманом під псевдонімом «Орел». 5 і 6 квітня до них приєдналися повстанці з району м. Хмільника та с. Дяківці – Літинка – Сахни. Загальна чисельність сягала 40 осіб. Я. Гальчевський розкрив їм ідейні засади і тактику повстансько-партизанської боротьби. 7 квітня біля с. Каміногірка він організував три групи – «сотні». Кожна з них мала коменданта і 12 козаків. Першу очолив О. Грабарчук, другу – В. Сензюк, третю – М. Лихо.

3 15 квітня 1921 р. отаман Я. Гальчевський розіслав «сотні» на два тижні у рідні краї із завданням вбивати поодиноких більшовиків на дорогах або по домівках. Активно оперували загопи Лиха в навколишніх селах й самому м. Хмільнику [17, с. 27-36].

Лихо-Бондарук. Кирило Євlampійович Бондарук народився у 1898 р. в с. Катеринці Ананьївського повіту Херсонської губернії (в наш час – Первомайський район Миколаївської області).

К. Бондарук з дитинства усвідомив себе українцем, а не «малоросом», а Т. Шевченко став для нього провідною зіркою на все життя [4, с. 119].

Коли до с. Катеринки надійшла звістка про створення Української Народної Республіки та початок формування українських військових підрозділів, К. Бондарук у повітового жандарма виміняв за чотири золоті червінці шаблю та револьвера, дістав одяг українського січовика і за першої нагоди збирався податися до Умані. К. Бондарук разом із своїм односельчанином С. Доценком приїхали до Умані, де формувався один із куренів українського полку імені П. Полуботка. Вони були зараховані до Уманського куреня, в складі якого здійснювали охорону Центральної Ради та уряду України. С. Петлюра особисто інструктував варту, а потім провів із кожним індивідуальні співбесіди. Під час бесіди з С. Петлюрою К. Бондарук схвально відгукнувся про промову на з'їзді, чим і привернув увагу до себе. С. Петлюра запропонував К. Бондарукові стати слухачем Першої Київської юнацької (юнкерської) школи імені Б. Хмельницького, яка відкрилася у Києві [4, с. 122].

Перше бойове хрещення К. Бондарук отримав під Крутами у 1918 р. Курінь, у складі якого перебував К. Бондарук, воював на правому фланзі оборони. Після бою відбулася ще одна зустріч К. Бондарука і С. Петлюри, яка ще більше зблизила їх. 26 лютого 1918 р. українські війська повернулися до Києва. На чолі коша Січових стрільців стояв С. Петлюра, а хорунжий К. Бондарук був командиром головної сотні січовиків. З 1 березня 1918 р. К. Бондарук перебував при штабі С. Петлюри у якості дорадника та старшини з особливих доручень [3].

За наказом С. Петлюри, який тоді став головнокомандувачем – Головним отаманом українського війська, К. Бондарук був призначений політичним дорадником командира Запорізької армійської групи генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка. Запорізька армійська група здійснила похід на Південь України. 17 березня 1919 р. кінний полк отамана А. Гулого-Гуленка, з яким був К. Бондарук, заволодів Ольвіополем, Богополем і Голтою та навколишніми селами. К. Бондарук отримав змогу побувати на малій батьківщині. Після с. Катеринки К. Бондарук зі своїм загоном відвідав Велику Врадіївку, щоб проінспектувати повстанські загоны К. Колоса – головнокомандувача військами Врадіївської Хліборобської Республіки, яку було проголошено на початку червня 1919 р. [4 с. 125].

Після поразки військ Директорії УНР на чолі свого невеликого кінного загону за кордон відступив і отаман К. Бондарук. Первомайські чекісти втратили слід свого «підопічного» отамана, за яким полювали з березня 1919 р. Очевидно, за невловимість та шкоду, заподіяну більшовикам, чекісти дали К. Бондарукові псевдонім «Лихо» [3], з яким він і ввійшов в історію українського повстанського руху.

Центром, який очолив боротьбу українських повстанців, став штаб Головного отамана С. Петлюри у Львові. Тут було розроблено план повалення радянської влади в Україні та проголошення її незалежності. Передбачалося до 1 серпня 1921 р.

підготувати збройне повстання в Україні; створити Центральний Український штаб збройного повстання чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником у Львові; всю територію України поділити на оперативні військово-повстанські округи. Основні сподівання С. Петлюра пов'язував з Південною оперативною округою, яка організовувалася на території Північної Таврії, колишньої Херсонської губернії та Південного Поділля, де через голод та утиски відбувалися особливо активні виступи селян проти радянської влади. Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків [18]. Головнокомандувачем Південної оперативної округи було призначено К. Бондарука. Це призначення було зумовлено не тільки довірою С. Петлюри до молодого отамана, але й його особистими бойовими заслугами, організаторськими здібностями, а також тим, що був він родом із цих країв.

К. Бондарука було направлено через Румунію на Херсонщину. Він разом з курінним отаманом І. Нагорним – уповноваженим штабу головної розвідки та військовим інструктором трьох повітів: Єлисаветградського, Ананьївського і Вознесенського [19, арк. 60] – перетнув кордон у районі Бендер. Звідти добрався до Одеси, де протягом тижня налагоджував зв'язки з підпільними українськими та білогвардійськими групами, домовляючись про спільні дії, явки та паролі. Потім перебазувався до Тирасполя, у якому три дні проводив таку ж роботу. Із Тирасполя до залізничної станції Заплази К. Бондарук та І. Нагорний доїхали потягом, а звідти вже верхи на заздалегідь підготовлених конях дісталися до Савранських лісів, де дислокувалася повстанська дивізія отамана С. Заболотного.

Поява отамана К. Бондарука на Півдні України стурбувала «чекістів». Адже К. Бондарук після засідання в Холодному Яру отримав явки до 20 підпільних організацій на території України [19, арк. 132]. Не менше стурбувала і поява І. Нагорного, який був особисто знайомий з генералом-хорунжим Ю. Тютюнником, ад'ютантом С. Петлюри Григоровичем та отримав перепустку через кордон від Польського генерального штабу [19, арк. 63]. Вже за тиждень після переходу ними кордону голові Первомайського повітового управління Надзвичайної комісії Корневу доповіли: «На території повіту помічено сліди перебування відомого вам суб'єкта – отамана Лиха...» [4, с. 127].

22-річний головнокомандувач повстанськими силами Півдня України К. Бондарук розгорнув активну діяльність з виконання плану Штабу Головного отамана. Якщо на кінець 1920 р. загін К. Бондарука нараховував близько 200 бійців, то в 1921 р. він набагато зріс [6, с. 194]. Своім першим заступником К. Бондарук призначив курінного отамана І. Нагорного. Разом вони інспектували повстанські дивізії і загоны, створювали нові полки, забезпечували їх зброєю та боєприпасами, по усій оперативній окрузі закладали склади зброї та продовольства. І. Нагорний мав зв'язки з М. Кулевім, В. Жуком,

Є. Проданом та кримінальним бандитом «Узочкою» (М. Гульбою). На квартирі у М. Кульова відбувалися збори, на яких обговорювалися питання про письмову агітацію, організацію загону у Владіївці та про об'єднання з повстанськими загонами інших волостей [19, арк. 60].

Зваживши на те, що Первомайський повіт знаходиться у центрі Південної оперативної округи, К. Бондарук свій штаб вирішив облаштувати саме тут. Першою квартирою, де базувалися керівники повсталіх, був дім Ф. Продана та Л. Остапенка. Основна квартира штабу отамана Лиха знаходилася у непримітному будиночку М. Дануци біля заїжджого двору неподалік від Голти [19, арк. 60].

К. Бондарук та І. Нагорний, крім семінарів та інструктивних нарад із партизанами та старшинами повстанських з'єднань і частин, також відроджували зв'язки зі старою українською інтелігенцією, створювали підпільні патріотичні групи. Лише в Ольвіопольському повіті було створено кілька підпільних груп, у тому числі в Грушівці, Мигії, Сировому, Берізках, Доманівці, Кінецьполі, Голті, Ольвіополі, Богополі [20]. Різні підпільні групи були організовані в єдину петлюрівську Первомайську організацію, а отамана Лихо-Бондарука почали називати командуючим повстанськими військами Херсонщини [21, арк. 1].

Підготовка до повстання вступала у завершальну фазу. К. Бондарук наголошував на терміновому завершенні формування повстанських загонів, закладенні баз продовольства, удосконаленні системи зв'язку. Стращенко обіцяв отаману Лихові 70 озброєних людей, з якими К. Бондарук збирався здійснити наліт на кінний завод Урсула, щоб забрати там коней для кавалерії [19, арк. 134].

Водночас над патріотичним підпіллям Південної оперативної групи навис «дамоклів меч» масштабного провалу. Повітовим управлінням Надзвичайної комісії вдалося укоренити у підпільних групах і навіть повстанських штабах своїх агентів. Інформація про підготовку повстання йшла звідусіль та із перших рук. А провали розпочалися із прикрого випадку – арешту Дяченка та Є. Продана – зв'язкового К. Бондарука. Після арешту Є. Продан виказав начальника телеграфу залізничної станції Голта М. Ясельського, а також дав багато інших цінних для «чекістів» свідчень, але це не врятувало його від засудження до розстрілу 14 лютого 1922 р. [21, арк. 21].

Поступово розплутуючи підпільну мережу, чекістівлітку 1921 р. заарештували близько 200 осіб, підозрілих в участі у цій організації. 125 з них були розстріляні [22, арк. 28-30]. «Чекістам» стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагорного, але вчасно попереджені вцілілими агентами, вони втекли [3]. Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність. Проте ненадовго.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук М. Хто він, отаман Лихо? / М. Ковальчук // Прибузький вісник. – 1995. – 6, 9, 13, 20, 23 грудня.

У вересні 1921 р. отамани Лихо (К. Бондарук) та І. Нагорний реорганізували наявні сили і відновили партизанську боротьбу. Вони зібрали вцілілих повстанців, зв'язалися з місцевими кримінальними структурами на чолі з Р. Бабієм і відновили свою діяльність на нових засадах. Конспірація стала ще суворішою. Формування структур здійснювалося за принципом трійок і п'ятірок [23, арк. 1-2].

Однією з останніх організаційних справ отамана К. Бондарука була поїздка 22 грудня 1921 р. у Подільську губернію для об'єднання потенціалів Подільської і Первомайської повстанських організацій [19, арк. 132], але цій справі не вдалося вирішитися позитивно.

З іншого боку, Первомайському повітовому ЧК 28 грудня 1921 р. вдалося арештувати рідного брата І. Нагорного – Миколу Нагорного. За матеріалами допитів М. Нагорного, чекісти арештували М. Кулеву – помічника Лихо-Бондарука з керівництва та організації підпільних груп [23, арк. 2].

У січні 1922 р. штаб отамана К. Бондарука з невеликим загonom було відрізано від основних сил повсталіх і оточено на околицях Владіївки. Кільце оточення стискалося із кожною годиною, а сили оточених зменшувалися. Зрештою повстанців заблокували центрі села, проте вони продовжували опір. Становище значно ускладнилося, коли І. Нагорного було важко поранено, і члени штабу втратили багато часу на пошуки надійного місця для його влаштування. Зрозумівши, що настав критичний момент, отаман К. Бондарук віддав свій останній наказ: *«Друзі! Наказую розосередитися і невеликими групами пробиватися увсебіч, рятуватися від ганьби полону. Після цього розшукуйте один одного на явах, налагоджуйте зв'язки, знову гуртуйтеся. Прощайте, побратими! Не втрачайте надії! Слава вільній Україні!»* [4, с. 137].

Проте це не дало бажаного результату – 8 січня 1922 р. І. Нагорний [19, арк. 132] потрапив у полон, а 19 січня 1922 р. К. Бондарук загинув, намагаючись вирватись з оточення [24, арк. 22].

У протоколі огляду тіла *«бандитського ватажка»* було зазначено, що, *«крім смертельного поранення у спину, під ліву лопатку, на тілі знайдено ще дві рани – у районі правого плеча та у праву гомілку»*; *«на грудях убитого під френчем знайдено закривавлену книжечку віршів Т. Шевченка, у якій застрягла куля, що пробила серце і вийшла із грудей; ні документів, ні грошей чи цінних речей у вбитого не виявлено»* [3].

Таким чином, ми простежили трагічний і героїчний шлях отаманів Лихо, які діяли на території України в 1919-1922 рр. Найбільше уваги приділили дослідженню життєвого шляху, уродженцю Миколаївщини отаману К. Бондаруку (Лихо), який брав участь у знакових подіях Української національно-демократичної революції і був одним із керівників Первомайської петлюрівської організації. Він загинув у боротьбі за свободу України.

2. Петров Л. О. Отаман Лихо (Якубенко) керівник повстанського руху Гайсинщини і Брацлавщини / Л. О. Петров / Тези доповідей XII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 45-46.
3. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії [Електронний ресурс] / Р. Коваль. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – Режим доступу: http://unknownwar.info/-33_435/?p=34.
4. Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села / М. Ковальчук. – Катеринка : ВЦ «Маторін», 2006. – 190 с.
5. Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917-1921) / В. П. Шкварець. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 120 с.
6. Котляр Ю. В. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 183-201.
7. Завальнюк К. Отаман Чорна Хмара (Цісар) [Електронний ресурс] / К. Завальнюк. – Режим доступу: http://unknownwar.info/-_489/.
8. Красносілецький Д. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні (1921 – перша половина 1922 рр.) [Електронний ресурс] / Д. Красносілецький. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1968/52/>.
9. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. – К. : Просвіта, 2000. – С. 38.
10. Завальнюк К. В. Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. – Вінниця, 2000. – С. 79.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 17.
12. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 79.
13. Ступницький С. Операції 45 дивизии по ликвидации бандитизма на Правобережье. (1920-1922 г.) / С. Ступницький // История 45-й Волынской краснознаменной стрелковой дивизии. – В 2 т. – К., 1929. – Т.1: Боевой период. – С. 304.
14. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 642.
15. Повстанський рух на Україні у 1918-1922 рр. // Енциклопедія українознавства у 10 т. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2120-2121.
16. Пограничные войска СССР. 1918-1928 гг.: сб. док. – М. : Наука, 1973. – С. 72-73.
17. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів: У 2 ч. / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Краків : Українське видавництво, 1941. – Ч. 1. – С. 14.
18. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр. / С. М. Боган // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 161.
19. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 44224, т. 6.
20. Шкварець В. З історії отаманщини на Миколаївщині в роки Української національно-демократичної революції та визвольних змагань (1919-1922 рр.) / В. Шкварець, Ю. Гузенко // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Миколаїв : МОІППО, 2010. – № 1. – С. 79.
21. ГДА СБ України, спр. 44224, т. 2.
22. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 11.
23. ГДА СБ України, спр. 44224, т. 1.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1698.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор П. М. Тризуб*

© Ю. В. Котляр, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.

РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВИРОБНИЧОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ (1922-1928 рр.)

Розкрито роль сільськогосподарської кооперації у забезпеченні основними засобами виробництва українських селянських господарств у доколгоспний період.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, селянство, кредит, кошти, сільськогосподарський реманент.

Раскрыта роль сельскохозяйственной кооперации в обеспечении основными средствами производства украинских крестьянских хозяйств в доколхозный период.

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, крестьянство, кредит, средства, сельскохозяйственные орудия.

The role of agricultural cooperation in supply of Ukrainian peasant's farms with basic means of production in pre-collective farm period is revealed in the article.

Keywords: peasant's farms, peasantry, credit, means, agricultural implements.

Радянське керівництво в загальному контексті реалізації завдань нової економічної політики відводило суто технологічну роль потужного засобу відновлення сільськогосподарського виробництва саме сільськогосподарській кооперації: *«Маса селянських господарств, ступенево кооперуючись та одержавши велику машину, прискорить своє повільне просування до соціалізму»* [1, с. 1]. Мала інвентаризація селянських господарств і слабка їх техніка вимагали впровадження довготермінового кредитування, якого на початку 1920-х років майже не було. Це було одним з основних завдань відновлюваної сільськогосподарської кооперації. Таким чином, створення системи сільськогосподарського кредиту розглядалося як один з основних засобів відновлення сільського господарства.

Радянська влада керувалася наступними міркуваннями: для сільського господарства з його екстенсивними формами господарювання, багатством, землею та значною кількістю безреманентних господарств, високим ступенем диференціації селянського господарства найважливішим розглядалося збільшення основних капіталів у нижчих груп господарств і, в першу чергу, живого й мертвого реманенту. Тому тут першо-черговим завданням і проголошувалася робота в справі здійснення сільськогосподарського кредиту [2, с. 14]. Однак відновлення сільськогосподарської кооперації було можливе лише при активній само-діяльності населення, всебічній державній підтримці її як

найкращої форми організації самодіяльності маси індивідуальних селянських господарств [3, с. 8].

Не можна сказати, що порушена нами проблема не привертала до себе увагу дослідників, проте ми спробували поглянути на цю проблему під іншим кутом зору. До неї звертались у своїх роботах різні дослідники, серед них – І. Батюк, Й. Маєвський, Є. Дешко, О. Одінцов, А. Морозов, В. Марочко [4].

З 18 до 25 березня 1922 р. у Харкові працював Перший Всеукраїнський з'їзд уповноважених сільськогосподарської кооперації. У ході його роботи було завершено процес організаційного оформлення радянської системи сільськогосподарської кооперації [5, с. 101]. На з'їзді було прийнято статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств – «Сільський господар», важливим завданням якої було надання необхідної допомоги населенню з машинопостачання та розширення можливостей кредитування з метою покращення рівня виробничого забезпечення.

Значною перешкодою на шляху до повномасштабного відновлення діяльності української системи сільськогосподарської кооперації був катастрофічний фінансовий стан, в основі якого лежала нестримна гіперінфляція, яка майже повністю знецінила діючі на той час, навіть офіційно не гроші, а «радзнаки».

Торгівельні операції з постачання за відсутності власних оборотних коштів розвивалися на основі товарового кредитування поставників і займали перше місце в торгівельних операціях кооперативів на початковому етапі роботи. Весь наявний грошовий кредит «Сільського господаря» по збутових операціях був спрямований у машинні операції, куди було

затрачено 33,36 % всього балансу. Так було витрачено аванс, узятий на заготівлю хліба по договору з Держбанком, і через це «Сільський господар» залишився без кредиту до травня 1923 р., коли було нарешті покрито заборгованість перед Держбанком [6, с. 25].

Робота кооперації з машинопостачання у 1922-1923 р. може розцінюватися як значне досягнення, бо державні машинні кредити (870 тис. крб) переважно спрямовувались «Село-Техніці», і тому сільськогосподарська кооперація спиралася лише на власні сили. Однак навіть в умовах, коли «Сільський господар» не міг скористатися банківським кредитом, а короткотривалий на 2-3 місяці був занадто тяжкий (2-3 % на місяць), сільськогосподарська кооперативна мережа продемонструвала готовність працювати у забезпеченні села реманентом. Так, з 26 до 30 листопада 1922 р. відбувся II з'їзд «Сільського господаря», на якому зазначалося, що вже на першому етапі роботи було постачання машин за готівку – 10-15 %, а решту в кредит [7, арк. 34].

Головне місце в операціях з постачання займали у 1922-1924 р. сільськогосподарські машини та знаряддя, будівельні та технічні матеріали, господарські знаряддя. Але в силу малих оборотів по цих товарах, а також при переведенні сільськогосподарських заготовок (товарообмінні операції) сільськогосподарська кооперація мала в своєму асортименті і споживчі товари, які в деяких товариствах доходили до 30 % усіх товарів [8, с. 10].

Однак навіть у таких складних умовах у 1922 р. із загальної суми проданих машин на 1,8 млн крб «Сільський господар» за 9 місяців реалізував техніки на 325 тис крб, що становило 18 % від загального продажу сільськогосподарського реманенту по республіці [1; 11]. З кожним роком цей показник тільки зростає.

Так «Сільський господар» за 1923 р. продав сільськогосподарських машин та знарядь уже на понад 1 млн золотих крб [32]. А сільськогосподарська кооперація на місцях цього року змогла реалізувати реманенту ще на 400 тис. крб [9, с. 11]. Наприклад, на посівну кампанію 1923 р. у Київській губернії «Сільський господар» відправив для райсільгоспсоюзів 450 плугів, 20 молотарок, 100 борін, 100 сівалок [10, с. 7]. Частка кооперації зросла таким чином майже до 50 %. Це було результатом того, що «Сільський господар» установив хлібні ціни та розцінював машини на хліб. А хлібні ціни у кооперації були вищі за ринкові. «Сільський господар», наприклад, за жито давав 52 коп, а ринок – 50 коп. Крім того, у «Сільського господаря» ціни на машини завжди були нижчі, ніж у «Село-Техніці» та Укрмашсільтреста [6, с. 29].

У червні 1923 р. у друкованому органі «Сільського Господаря» писали, що за останні 2 роки було вироблено більше сільськогосподарських машин, скільки їх може придбати селянство, а недостача живого інвентарю перевищувала нестачу мертвого. Селянство ж ще побоювалося курсової різниці, говорячи, що «якщо курс карбованця буде продовжувати скакати» вгору, то доведеться позбутися й хати, щоб розплатитися з боргами». Тому кооперація в

ці роки відверто йшла на ризик, продаючи в кредит, і змушена була вираховувати вартість у хлібних одиницях. Керівництво кооперації наводило на користь такої своєї лінії влучний приклад – «було б смішно, аби на Харківському паровозобудівному заводі склали готові паровози і не давали зруйнованій залізниці, чекаючи, поки вона заплатить готівкою, тому якщо хочемо перемогти на сільськогосподарському фронті – чекати з роздачею машин у кредит не можна» [11, с. 16].

У загальному асортименті проданих товарів «Сільським господарем» у 1924 р. сільськогосподарські машини та знаряддя займали 22,9 % [8, с. 11]. При цьому за перші 9 місяців 1924 р. їх продано було на 2 759,4 тис. крб, а всіх товарів – на суму 5 996,3 тис. крб [12, с. 12].

У 1923-1924 р. частка сільськогосподарської кооперації у продажі сільськогосподарських машин становила 19,2 %, цього року було реалізовано реманенту на 2,5 млн крб. Порівняно з попереднім роком, продаж збільшився на 41 %, загальний збут по Україні зріс – на 135 %, а збут сільськогосподарської кооперації – на 60 % [9, с. 11]. І це незважаючи на складні умови, в яких змушена була працювати кооперація. Адже відповідно до декретів РПО сільськогосподарською кооперацією передбачався кредит на сільськогосподарські машини терміном лише до 12 місяців. Наприклад, Всеросійським Сільсоюзом з сільськогосподарського реманенту, що в нього було на 6 млн крб. у 1924 р., було продано на 3 млн крб або лише 50 % [13, с. 11].

Таблиця 1

Закупки реманенту за системою «Сільський господар»

	За 1922-1923 р.	За 1923-1924 р.
Райсільгоспсоюзи	4 961 828	24 432 556
Пересічно на 1 союз	82 697	407 209

З наведеної вище таблиці видно, що продаж машин низовим товариствам лише за рік вдалося збільшити майже у 5 разів, і вже у 1924 р. пересічно 1 союз реалізував техніки для села на понад 407 тис. крб [8, с. 9].

На початку січня 1924 р. «Сільський господар» підписав умови з Укртрестсільмашем на закупівлю в нього сільськогосподарських машин та знарядь на суму майже 3 млн золотих крб. Щодо асортименту, то найбільшу кількість становили плуги – 22,7 тис. штук, а також борони, букери, сівалки, віялки, молотарки, двигуни, млини, маслобійки [14, с. 31]. Значною була частка імпортової техніки, адже через Укрзовнішторг «Сільський господар» одержав ліцензійна ввезення машин із-за кордону на суму понад 1 млн крб. Разом же вже за весняно-осінній період 1924 р. «Сільський господар» мав машин для продажу на понад 3,5 млн крб, що становило понад 50 % попиту. В основі продажу – кредит від 1 до 5 років. [15, с. 6-7]. За рік же було реалізовано машин на 2 479 тис. крб [16].

До справи машинопостачання «Сільський господар» залучив 36 окрсільсоюзів, а розподіл реманенту здійснювався через 61 райсільспілку [17, с. 1-2]. Для порівняння – у цьому ж році Укрсільмаштрест проводив

продаж з 40 складів [16]. На одну районну спілку в середньому припадало машин на 38 190 крб. Найбільшими за обсягами продажів союзами були: Полтавський (88 334 крб), Луганський (76 198 крб), найменшими – Лебединський (1 776 крб) та Коростенський (3 487 крб). Крім сільськогосподарських машин, з 1 січня до 1 вересня 1924 р. було продано дрібного сільськогосподарського реманенту (ходи, коси, вила) на суму 366 272 крб [14, с. 31].

Розмаїття сільськогосподарського інвентарю, який реалізовувався за допомогою сільськогосподарської кооперації, можна побачити на прикладі Валківського сільгоспсоюзу, через який у першій половині 1924 р. пройшло до 600 різних машин і знарядь на суму 31 059 крб, з них у кредит – на 27 078 крб, і за готівку – на 3 381 крб. На першому місці тут були залізні плуги – 269, потім борони – 55, жнивварки – 41, сівалки – 39, ходи – 24, соломорізки – 19, молотарки – 12, приводи – 9, віялки – 6 шт. Дві третини всього числа машин продано сільськогосподарським товариствам – на суму 20 720 крб, колективам і комунам – на суму 3 800 крб, різним особам – на суму 6 539 крб [18, с. 86].

У своїй роботі з машинопостачання на селі сільськогосподарська кооперація постійно відчувала організаційні та фінансові труднощі. Вже на I Всеукраїнському з'їзді колективів «Сільського господаря» вказувалося, що продаж машин через кооперативну мережу у 1924 р. здійснювався у важких умовах [12, с. 58]. Негативно впливала на це й неспроможність селянства правильно розрахувати власні можливості, підштовхувана прагненням якнайшвидше поліпшити матеріально-технічне забезпечення свого господарства. Частотраплялися ситуації, коли селянин брав у сільськогосподарській кооперації у кредит певну суму і на ці кошти у «Плугатаря» купував борону, жатку та інші знаряддя в кредит і таким чином заборговувався настільки, що не в змозі був сплатити і стільки майна не мав [19, арк. 138].

У 1924-1925 господарському році було продано на 1 млн крб машин менше, бо Сільбанк у першому півріччі відмовився приймати векселі сільськогосподарських товариств, що їх продавали Союзи [20, с. 83]. Крім того, на цей рік «Сільський господар» взагалі не отримав кредитів на вітчизняні сільськогосподарські машини від держави і тому змушений був лише продавати рештки від минулого року. Їх сума становила 700 тис. крб, і вже станом на 1 квітня 1925 р. реманенту було реалізовано на 450 тис. крб, а разом з низовою кооперацією – на 1,15 млн крб [9, с. 12].

У таких умовах «Сільський господар» продовжував розширювати роботу з реалізації імпортних машин. З одержаних ліцензій на суму 1 150 тис. крб було закупленотехніки на 560 тис. крб, що разом з лишками становило товару на 780 тис. крб, з яких було продано селянству техніки на 665 тис. крб [9, с. 12].

Уже у 1924 р. Укртрестсельмаш узяв лінію на відкриття своїх машинних розподільчих пунктів у районах, де працювали і сільськогосподарські союзи, створюючи таким чином додаткові організаційні труднощі у роботі системи та вносячи елементи дезорганізації у машинопостачання. Тому «Сільський

господар» не поспішав брати на себе централізованого машинопостачання й відповідальності за роботу союзів, з якими Укртрестсельмаш безпосередньо зв'язувався. Свої ж операції постачання «Сільський господар» зосереджував навколо виробів, виступаючи перед трестами як замовник за точно виявленими вимогами з місць, уникаючи власних складських операцій [21, с. 146].

Та все ж таки роль сільськогосподарської кооперації в постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала. Незважаючи на те, що сільськогосподарська кооперація не була, як система, основною машино-торгівельною організацією, а вся робота з машинопостачання сільського господарства проводилась Укртрестсельмашем через свої бази, у 1925 р. сільськогосподарські товариства пропустили через себе понад 50 % машин, проданих Укртрестсельмашем [17, с. 1]. Цьому сприяло широке охоплення селянського населення кооперативною мережею. Станомна 1 квітня 1926 р. до системи сільськогосподарської кооперації було втягнуто 1 497 000 селянських господарств, що становило 30 % усіх селянських господарств [1, с. 1]. Наприклад, у 1925 р. Високопільське сільськогосподарське кредитове товариствообслуговувало 40 % господарств району, нараховувало 400 членів. Протягом року товариство заготовило сільськогосподарських машин на суму 15 тис. крб та продало на 7 500 крб [22, с. 97].

Якщо разом у період з 1922 р. до червня 1925 р. на Україні було продано сільськогосподарських машин на 14 700 тис.крб, то через сільськогосподарську кооперацію – на 6 075 тис. крб або 42 % [9, с. 13].

З середини 1920-х років операції «Сільського господаря» з постачання сільськогосподарської техніки та інвентарю постійно зростали. Головна увага приділялася постачанню сільськогосподарських машин, які надавалися у розстрочку на 2-3 урожаї. У 1925 р. лише плугів на складах Київської філії налічувалосядо 4 тис., а на базах периферії – 3 тис., у зв'язку з підвищенням цін на сільськогосподарські машини нової продукції, піднялися й ціни на плуги. Проте все ж таки ціни у кооперації були нижчі, ніж у «Село-Техніці». Наприклад, плуг коштував 27,50 крб на золото, а у «Село-Техніці» – 30 крб [23, арк. 151].

У 1926 р. «Сільський господар» разом з державним акціонерним товариством «Плугатар» були визнані основними машино-торгівельними організаціями [17, с. 1-2]. Цьому сприяв погляд більшовиків на кооперацію як «шлях до соціалізму» [24, с. 2]. Вже у цьому році сільськогосподарська кооперація повинна була організувати свій апарат фахівців з машинопостачання та встановити нові комерційні зв'язки. Розмір участі «Сільського господаря» в загальній масі визначався у 20 % або на 6 млн крб, з яких реманенту внутрішнього виробництва було на 2,4 млн крб, решту становив імпорт [25, с. 270]. Проте у цьому році 80 % сільськогосподарських машин було продано через сільськогосподарську кооперацію [26, арк. 98]. Для порівняння – наприклад, у тому ж 1926 р. 70 % сільськогосподарських машин та знарядь у Росії

селянство отримувало на державних сільськогосподарських складах [27, с. 960].

Високі показники української кооперації зумовлювалися наступною обставиною. 20 % надходило по офіційних каналах кооперації від промисловості до покупця, а решту становила закупка сільськогосподарських товариств і союзів головним чином у «Плугатаря» [28, с. 5]. З 1926 р. «Плугатар» також значну частину своїх кредитів почав вести через сільськогосподарську кооперацію.

На засіданні правління «Сільського господаря» 22 липня 1926 р. було вирішено сконцентрувати також роботу з постачання палива та мастильних матеріалів, налагодити справу ремонту сільськогосподарської техніки [29, арк. 16].

За 5 місяців 1928 господарського року «Сільський господар» для здійснення весняної посівної кампанії надіслав на місця сезонних машин на 3,5 млн крб, із них плугів – 35 тис. шт., культиваторів – 11,7 тис. шт., букерів – 4,6 тис. шт., борін – 41 тис. шт., сівалок – 6,8 тис. шт. За березень ще планувалося надіслати 10 тис. плугів, 3 тис. культиваторів, 1,7 тис. букерів, 12,5 тис. борін та 250 сівалок. Для порівняння за цей самий період Укртрестсільмаш повинен був поставити 12 тис. борін та 2,5 тис. сівалок [30, с. 26].

Як відбувався процес зосередження машинопостачання у руках сільськогосподарської кооперації, демонструє наступна таблиця [31, с. 18].

Таблиця 2

Зростання обігів за системою сільськогосподарської кооперації у 1923-1928 рр.

Рік	Обіги «Сільського господаря» з машинопостачання		Обіги союзів		Обіги товариств		Загальний продаж на Україні (в тис. крб)
	тис. крб	% до продажу по Україні	тис. крб	% до продажу по Україні	тис. крб	% до продажу по Україні	
1923-24	2 759	39,4	3 579	51,1	2 056	29,3	7 000
1924-25	1 476	9,9	3 603	22,5	7 788	48,6	16 000
1925-26	4 677	16,7	7 833	20,5	17 457	62,3	28 000
1926-27	14 614	33,9	16 000	37,2	34 000	80,0	43 000
1927-28	27 018	50,0	2 880	60,0	40 800	85,0	48 000

З таблиці видно, що на початку періоду у 1922-1923 р. і 1923-1924 р. машинопостачання більшою мірою розвивалося на вищих щаблях і повільно на низових, де райсоюзи проводили роботу з машинопостачання значною мірою безпосередню продажу населенню, минаючи сільськогосподарські товариства. Цей період знесилив їх фінансове становище, особливо союзів, і у 1924-1925 р. стостерігався помітний відхід від машинопостачання. Обіги за цей же рік низового щабля і відносно, і абсолютно збільшилися під впливом значного збільшення попиту населення. Після річної перерви та фінансового оздоровлення, питома вага союзів і «Сільського господаря» з 1925-1926 р. почала збільшуватися, і розрив між окремими щаблями сільськогосподарської

кооперації зменшився. Уже 1927-1928 р. сумові обіги «Сільського господаря» згідно з планом доходять до 27 млн крб або не менше 50 % обігу України, союзів – до 28 млн крб, товариств – 40 млн крб або 85 % загального продажу на Україні. У низці районів, де середній щабель – союзи – і фінансово, й організаційно могли охопити справу машинопостачання згідно з постановою Української Економічної Народи, бази «Плугатаря» взагалі було згорнуто [30, с. 22].

Отже, вже на кінець 1920-х років сільськогосподарська кооперація стала провідною системою, яка повністю забезпечувала постачання сільськогосподарського реманенту селянським господарствам республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рум'янцев В. Свято жовтня / В.Рум'янцев // Українське скотарство. Науково-практичний журнал – 1926. – № 11. – С. 1-4.
2. Левенштам М. Диференціяція селянського господарства України / М.Левенштам // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 8-19.
3. Вольф М. М. Основные линии сельско-хозяйственной политики Наркомзема / М. М. Вольф // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 6-8.
4. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 136 с.; Маєвський Й. Сільсько-господарська кооперація. Її економічні підстави, теорія й соціальне значення / Й. Маєвський. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 134 с.; Дешко Е. Кооперація на Україні / Е. Дешко, [під ред. М. О. Авдієнка]. – Х., 1927. – 100 с.; Одинцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація / О. Одинцов. – Х., 1928. – 32 с.; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929) / В. І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishin, 1995. – 216 с.
5. Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки / В. І. Марочко. – К., 1989.
6. Сільський господар. – 1924. – № 5. – С. 25, 29.
7. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО України), ф. 290 Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 1, спр. 182.
8. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 136 с.
9. Сільський господар. – 1925. – № 13-14.
10. Украинский экономист. – 1923. – № 9.
11. Сільський господар. – 1923. – № 10-11.

12. Сільський господар. – 1925. – № 5-6.
13. Селянський кредит. – 1926. – Ч. 5.
14. Сільський господар. – 1924. – № 1-2.
15. Сільський господар. – 1924. – № 7.
16. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
17. Сільський господар. – 1926. – № 4.
18. Ковалевський М. Основні потреби українського селянства / М. Ковалевський // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 84-88.
19. ЦДАВО України, ф. 290. – Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 5, спр. 48.
20. Сільський господар. – 1925. – № 23-24.
21. Панченко К. З життя «Сільського господаря» / М. Ковалевський // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 144-147.
22. Про кооперативну самодіяльність селянства // Земельник. – 1925. – № 2. – С. 97.
23. ЦДАВО України, ф. 290 Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 2, спр. 48.
24. Політика партії на селі // Радянський селянин. – 1926. – № 1. – С. 2-4.
25. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. «Про сільськогосподарське машино постачання на 1925-1926 рік» // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 269-271.
26. ЦДАВО України, ф. 27 Народний комісаріат землеробства УСРР, оп. 7, спр. 140.
27. Где достать зерноочистительные и другие машины // Сам себе агроном. – 1926. – № 30. – С. 960.
28. Сільський господар. – 1926. – № 12.
29. ЦДАВО України, ф. 290 Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 4, спр. 2.
30. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Харків, 1928. – С. 23-24.
31. Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 14-18.
32. Коммунист. – 1923. – 7 июля.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© В. М. Лазуренко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.

ВЗАЄМОДІЯ ЗЕМСТВ І ГУБЕРНСЬКИХ УЧЕНИХ АРХІВНИХ КОМІСІЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Охарактеризовано форми та напрями співпраці земств і губернських учених архівних комісій у справі збереження культурної спадщини в регіонах України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., простежено вектор їх взаємодії на інституційному й персональному рівнях. На прикладі співпраці земств і губернських учених архівних комісій доводиться продуктивність вияву громадської ініціативи і самодіяльності у вирішенні проблем культурно-господарського життя регіонів.

Ключові слова: земства, губернські учені архівні комісії, культурна спадщина, регіони України.

Охарактеризованы формы и направления сотрудничества земств и губернских ученых архивных комиссий в деле сохранения культурного наследия в регионах Украины в конце ХІХ – начале ХХ в., прослежен вектор их взаимодействия на институциональном и персональном уровнях. На примере сотрудничества земств и губернских ученых архивных комиссий доказывается продуктивность проявления общественной инициативы и самостоятельности при решении проблем культурно-хозяйственной жизни регионов.

Ключевые слова: земства, губернские ученые архивные комиссии, культурное наследие, регионы Украины.

The author characterize in the article forms and ways of cooperation Zemstvos and Regional Scientific Archival Commissions in affair of preservation cultural heritage in Ukraine in the end of ХІХ – beginning ХХ с., retrace vector of theirs interaction on institutional and personal levels. On the example of collaboration Zemstvos and Regional Scientific Archival Commissions demonstrate productivity of manifest social initiative and independent action in solve problems of regions cultural-economic life.

Keywords: Zemstvos, Regional Scientific Archival Commissions, cultural heritage, regions of Ukraine.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вагомий внесок у справу збереження культурних цінностей на території України зробили губернські учені архівні комісії (ГУАК). Створені відповідно до затвердженого 13 квітня 1884 р. Комітетом Міністрів «Положення об учреждении ученых архивных комиссий исторических архивов», вони мали передусім сприяти запобіганню масового нищення архівних документів у провінції. Втім, поступово перетворилися на потужні центри наукового дослідження історії і культури окремих регіонів України, об'єднавши у своєму складі як знаних істориків, археологів, етнографів, мистецтвознавців, так і місцевих любителів старовини, краєзнавців-аматорів, ентузіастів пам'яткоохоронної роботи.

Найбільш продуктивно виявилася діяльність членів Таврійської (з 1887 р.), Чернігівської (з 1896 р.), Катеринославської і Полтавської (з 1903 р.) ГУАК [1, с. 301-312; 2, с. 494-495, 666-667, 757-758, 845-847]. Нетривалий час проіснували Київська ГУАК (з 1914 р.) з її Волинським і Подільським відділами й

Харківська ГУАК (з 1915 р.). І, зрештою, хрестоматійним став невдалий досвід функціонування Херсонської ГУАК (1898-1911) – третьої за часом створення комісії на території України і єдиної ліквідованої за власною ініціативою в Російській імперії [2, с. 810-811]. З'ясування особливостей їх організації, напрямів і результатів роботи присвячена величезна за обсягом наукова література [3]. В останні два десятиріччя було захищено низку дисертацій (Г. Кураса, Д. Потехіна, О. Семергея, І. Симоненка), у яких подано розгорнутий аналіз здобутків Таврійської, Чернігівської, Полтавської та інших архівних комісій. Утім, поза увагою дослідників значною мірою залишилася проблематика взаємо-відносин ГУАК із земськими установами в контексті їх спільної діяльності у сфері збереження культурної спадщини України. Вивчення форм та напрямів співпраці земств і ГУАК набуває особливої актуальності в умовах зростаючого наукового інтересу до різновекторної діяльності органів земського самоврядування в регіонах України другої половини

XIX – початку XX ст., у тому числі й на ниві краєзнавчої роботи [4].

У якості вихідного положення при визначенні характеру взаємовідносин земств і ГУАК можна прийняти тезу відомого полтавського історика й архівознавця І. Павловського, автора ювілейного нариса діяльності Полтавської ГУАК: «Тільки завдяки просвіченому сприянню губернського та повітових земств архівна комісія і може існувати, працювати на користь вивчення нашого минулого і друкувати свої праці» [5, с. 14]. Подібний погляд повною мірою поділявся й членами інших ГУАК в Україні. Тож розглянемо детальніше форми та напрями співпраці земств і ГУАК, яка обумовила значну результативність краєзнавчої роботи у відповідних регіонах.

Аналіз документації земських установ і ГУАК дозволяє стверджувати, що їх взаємодія розвивалася на двох рівнях – інституційному й персональному.

У роботі органів земського самоврядування, спрямованій згідно з Положенням про губернські й повітові земські установи (1864, 1890) на реалізацію користей і потреб мешканців окремих регіонів, важливе місце займала підтримка ініціатив представників творчої інтелігенції, спрямованих на збереження й вивчення культурної спадщини України. Тож питання співпраці земств з ГУАК час від часу виносилося на обговорення колегіальних органів земського управління, а його результати втілювалися в численних постановках і ухвалах, покликаних стимулювати розвиток краєзнавчого руху в регіонах [6, с. 1038-1039; 7, с. 831-833].

Найважливішою формою сприяння земств розвиткові краєзнавчої роботи ГУАК стало їх матеріально-технічне забезпечення. При створенні ГУАК практично всі губернські й значна частина повітових земств призначали для них відповідні грошові субсидії. У різних губерніях вони разом складали від однієї до двох третин прибуткової частини кошторису ГУАК (500-1000 руб на рік). Серед земств України найбільший розмір щорічної грошової субсидії для потреб ГУАК – 500 руб – було визначено в 1897 р. Херсонським губернським земством [8, с. 168]. Тож саме земства виступали головним фінансовим донором ГУАК. За відсутності інших сталих джерел фінансування земські субсидії дозволяли комісіям обладнувати приміщення для власних музеїв, історичних архівів і бібліотек, за необхідності купувати окремі предмети, книги й документи для їх поповнення, оплачувати наукові відрядження своїх членів, здійснювати публікаторську роботу.

Маючи більш широкі видавничі можливості, земські установи долучилися до реалізації багатьох видавничих проектів ГУАК. За наявності власних типографій губернські земства безкоштовно або ж на пільгових умовах друкували наукові праці, протоколи засідань і звіти, анкетні матеріали, а інколи й періодичні видання ГУАК (зокрема, «Летопись» Катеринославської ГУАК з 1903 р., «Известия» Таврійської ГУАК з 1908 р., «Труды» Чернігівської ГУАК з 1911 р.) [6, с. 1038-1039; 9, с. 208]. Чимале місце для висвітлення краєзнавчих здобутків архівних комісій земські управи відводили на сторінках

офіційної земської періодики («Земского сборника Черниговской губернии», «Вест-ника Екатеринославского земства»). Час від часу тут публікувалися складені членами ГУАК програми для вивчення місцевих старожитностей, їх наукові розвідки, добірки історичних документів, бібліографічні покаж-чики. Це дозволяло популяризувати ідеї збереження й вивчення культурної спадщини в середовищі читацької аудиторії земських видань.

Інтенсивність формування архівних, бібліотечних і музейних колекцій ГУАК багато в чому визначалася наявністю відповідних приміщень. У низці губерній вирішити чимало проблем у практичній діяльності архівних комісій дозволило безкоштовне виділення приміщень у земських будинках. Так упродовж 1887-1908 рр. архів, музей і бібліотека Таврійської ГУАК розміщувалися в підвалі, а збори її членів відбувалися у залі засідань губернського земства в Сімферополі. У 1913 р. з нагоди вшанування 300-річчя дому Романових Таврійське губернське земство виділило 60 тис. рубля спорудження будівлі губернського земського музею, де мали розміститися як земський природничо-історичний музей, так і музей старожитностей Таврійської ГУАК [10, с. 70-71; 11, с. 347-348].

Важливу роль відіграли земства в організації та здійсненні пам'яткоохоронних заходів ГУАК. Оптимальним рішенням стало залучення для цієї роботи інженерно-технічних ресурсів земських управ. Так на початку XX ст. на прохання Чернігівської ГУАК Остерське повітове земство здійснило технічні роботи з консервації і реставрації залишків визначної пам'ятки Києво-руської архітектури XI – XII ст. – так званої «Юрієвої Божниці» (Михайлівська церква) в с. Старо-городці Остерського повіту [12, с. 2-3; 13, с. 21-22]. Катеринославське повітове земство за ініціативою ГУАК займалося наглядом за станом подорожніх знаків, встановлених на шляху пересування імператриці Катерини II у 1787 р. («катеринівських миль») [14, с. 178; 15, с. 244]. Влітку 1909 р. за активного сприяння Чернігівського повітового земства членами ГУАК було проведено археологічні розкопки на території земської садиби в Чернігові, в результаті яких вдалося виявити й дослідити фрагменти культової споруди часів Київської Русі [16, с. 5-14]. Час від часу земствами до місцевих архівних комісій надсилалися виявлені під час ремонтно-будівельних або польових робіт пам'ятки природи, старовини й мистецтва (кістки викопних тварин, надмогильні плити, кераміка, прикраси, монети тощо), що сприяло постійному поповненню їх музейних колекцій.

Не менш активно розвивалася співпраця земських установ і ГУАК на персональному рівні. Чимало визначних діячів ГУАК працювали в структурах земського самоврядування – земських зібраннях й управах, інших земських установах (лікарнях, училищах, музеях тощо). Окремі земці відіграли першорядну роль у розгортанні краєзнавчої діяльності архівних комісій. Так успішне становлення Таврійської ГУАК багато в чому відбулося за активного сприяння її першого голови – очільника Таврійської губернської земської управи О. Стевена (1844-1910), відомого в

Криму краєзнавця, мецената, громадського діяча. Він брав безпосередню участь у розбиранні місцевих архівів, проведенні археологічних розкопок, охоронних обстеженнях пам'яток історії і культури, поповненні колекції старожитностей ГУАК, виступав на засіданнях комісії з науковими доповідями й повідомленнями. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років передусім на основі подарованих ним предметів старовини виник музей Таврійської ГУАК [17, с. 21-23]. Серед активних членів різних ГУАК в Україні знаходимо чимало земських діячів і службовців: у Сімферополі – О. Стевен, М. Султан-Крим-Гірей, П. Щастливцев, Я. Харченко, С. Крим, С. Мокржецький, М. Клепінін та ін., в Чернігові – Ф. Уманець, І. Шраг, О. Русов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Г. Коваленко, В. Модзалевський, П. Дорошенко, А. Шелухін та ін., у Полтаві – Л. Падалка, В. Щербаківський, М. Рклицький та ін., у Катеринославі – М. Родзянко, С. Бродницький, В. Радаков та ін. Їх наполеглива діяльність багато в чому визначила своєрідне обличчя кожної архівної комісії. Для деяких з них отриманий досвід роботи виявився важливою віхою у подальшому творчому зростанні. Так у 1918-1919 рр. управитель справ Чернігівської ГУАК В. Модзалевський (1882-1920), відомий український історик, архівознавець, громадський діяч, очоливши за гетьманату П. Скоропадського Архівно-бібліотечний відділ Головного управління у справах мистецтв та національної культури при Міністерстві освіти, а згодом Архівну секцію ВУКОПМІСу, став розробником концепції та проекту архівної реформи в Україні, покликаної забезпечити належні умови для збереження й використання національної документальної спадщини [18, с. 591].

У свою чергу, ГУАК у межах своїх можливостей забезпечували науково-методичну підтримку різним ініціативам органів земського самоврядування. Так наприкінці XIX – на початку XX ст. програми відродження народних промислів з боку місцевих земств стали додатковим стимулом для розвитку етнографічних досліджень у роботі окремих архівних комісій (зокрема, Чернігівської та Полтавської ГУАК) [19, с. 269-270]. Розгортання землевпорядних робіт актуалізувало питання вивчення витоків наявних систем землекористування й землеволодіння. Тож на запит Роменської повітової земської управи член Полтавської ГУАК Л. Падалка здійснив дослідження походження й специфіки володіння спадковими козацькими землями на території Лівобережної України [20]. Жвавий відгук серед архівних комісій знаходили прагнення окремих земств долучитися до музейного будівництва. Зокрема, у 1903 р. організаційному оформленню музею місцевої старовини при Глухівській повітській земській управі посприяла Чернігівська ГУАК [21, с. 29]. Її ж члени (А. Шелухін, В. Модзалевський, І. Рашевський), обіймаючи посади

хранителів, займалися розбудовою Музею українських старожитностей імені В. В. Тарновського при Чернігівському губернському земстві.

Зрештою ГУАК надали значну допомогу співробітникам земських установ у процесі впорядкування їх архівних зібрань. Наприкінці XIX – на початку XX ст. земські архіви, поповнюючись документами не лише органів земського самоврядування, але й цілої низки ліквідованих місцевих адміністративно-господарських установ, поступово увійшли до кола найбільших провінційних архівів (обсягом до 50 тис. справ) [22, с. 10]. На порядок денний було висунуто завдання розбирання й облаштування земських архівів, створення оптимальних умов для користування документною інформацією у службових цілях.

Законодавство недостатньо чітко регламентувало повноваження архівних комісій щодо архівів органів місцевого громадського самоврядування. Тому рівень опікування долею земських архівів з боку членів ГУАК значною мірою визначався глибиною взаємодії між конкретними земствами й архівними комісіями. Найбільш упорядковані архіви функціонували при губернських земських управах на Чернігівщині і Полтавщині, які для правильної постановки архівної справи систематично користувалися допомогою архівних комісій. Тут постійною практикою стало залучення їх членів до наукової експертизи передбачених для знищення архівних справ [13, с. 14-16; 23, с. 229-230].

Особливу турботу щодо архівної спадщини земств виявляли співробітники Таврійської ГУАК. У 1914 р. для перегляду архівних справ Таврійського губернського земства було створено спеціальну комісію у складі чотирьох осіб (А. Маркевич, П. Двойченко, П. Новицький, О. Кудрицький), що забезпечило наукове підґрунтя впорядкування земського архіву [24, с. 293-294]. Навесні 1918 р. за ініціативою земських службовців, стурбованих долею величезного архіву Таврійського губернського земства в умовах поглиблення революційної анархії, архівна комісія домоглася від нової радянської влади гарантій забезпечення його від можливого знищення [25, с. 9]. Після остаточної ліквідації земського самоврядування у Криму в листопаді 1920 р. саме зусиллями голови Таврійської ГУАК А. Маркевича архів губернського земства був опечатаний і згодом перевезений у сховище Кримцентрархіву [25, с. 10-11].

Отже, успішність реалізації завдань збереження культурної спадщини в регіонах України наприкінці XIX – на початку XX ст. багато в чому визначалася глибиною співпраці земств як органів місцевого самоврядування й губернських учених архівних комісій як осередків краєзнавчого руху. Багатоплановість форм і напрямів цієї взаємодії безумовно доводить продуктивність вияву громадської ініціативи й самодіяльності у вирішенні проблем культурно-господарського життя регіонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси історії архівної справи в Україні / [за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової]. – К., 2002. – 612 с.
2. Українська архівна енциклопедія / [гол. ред. І. Б. Матяш]. – К., 2008. – 880 с.

3. Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / І. М. Симоненко. – К., 2003. – 132 с.
4. Гапієнко А. А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. М. Симоненко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 19 с.
5. К десятилетию Полтавской ученой архивной комиссии. Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. / [сост. правитель дел И. Ф. Павловский]. – Полтава, 1913. – 22 с.
6. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1916. – Ч. 2. – Вып. 2. – XX+1212 с.
7. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. 1866-1913 гг. – Симферополь, 1909. – Т. 2. – Ч. 1. – 1481 с.
8. Херсонское губернное земское собрание. Сессия сорок вторая (8-15 октября 1897 г.). – Херсон, 1898. – 329 с.
9. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 204-252.
10. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 47-й очередной сессии с 10 по 19 января 1913 года и чрезвычайной сессии 4 мая 1913 года, с приложением отчета о деятельности губернской управы и докладов. – Симферополь, 1913. – XVII+1135+24 с.
11. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1913-й год // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 346-362.
12. Журнал заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии 3 декабря 1904 года // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 1-3.
13. Черниговская ученая архивная комиссия. Отчет о деятельности за 1910 год. – Чернигов, 1911. – 32 с.
14. Протоколы заседаний комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 167-206.
15. Протоколы заседаний комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1910. – Вып. 6. – С. 242-262.
16. Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 год. – Чернигов, 1910. – 26 с.
17. Маркевич А. Памяти Александра Христиановича Стевена / А.Маркевич// Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1911. – № 45. – С. 19-26.
18. Коваленко О. Модзалевський Вадим Львович / О.Коваленко// Українська архівна енциклопедія / [гол. ред. І. Б. Матяш]. – К., 2008. – С. 590-591.
19. Гапієнко А. А. Пам'яткоохоронна діяльність земських установ Чернігівської та Полтавської губерній / А. А. Гапієнко // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 268-281.
20. Падалка Л. О происхождении и особенностях владения казачьими наследственными землями в Малороссии / Л. Падалка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1910. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 223-225.
21. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 3-61.
22. Макиєнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Макиєнко// Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2010. – Т. 18. – С. 7-14.
23. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – II+238+193 с.
24. Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 280-346.
25. Макиєнко А. А. Документальное наследие земских учреждений Таврической губернии / А. А. Макиєнко // XI Таврические научные чтения (г. Симферополь, 28 мая 2010 г.): Сб. мат-лов. – Симферополь, 2011. – С. 3-15.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© О. А. Макиєнко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ОПОДАТКОВУВАННЯ КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА В УСРР У 1921-1928 рр.

Встановлено загальну кількість підприємств кустарної промисловості та зайнятих у ній осіб. Визначено найбільш важливі напрями їхньої роботи, фактори розвитку кустарництва в роки нової економічної політики, дано характеристику основних принципів оподаткування малих підприємств. Показано особливості збору статистичних даних податковими органами того часу, акцентовано увагу на характерних рисах державної політики щодо малого бізнесу (підтримка виробників матеріальних благ).

Ключові слова: кустарна промисловість, нова економічна політика, оподаткування, виробництво матеріальних благ, патентний збір, класовий підхід.

Установлено общее количество предприятий кустарной промышленности и занятых в ней лиц. Определены наиболее важные направления их работы, факторы развития кустарничества в годы новой экономической политики, дана характеристика основных принципов налогообложения малых предприятий. Показано особенности сбора статистических данных налоговыми органами того времени, акцентировано внимание на характерных чертах государственной политики относительно малого бизнеса (поддержка производителей материальных благ).

Ключевые слова: кустарная промышленность, новая экономическая политика, налогообложение, производство материальных благ, патентный сбор, классовый подход.

The author sets the total number of cottage industries and a number of employees. The author identifies the most important directions of their work, the most important factors of a home industry development in the new economic policy years, describing the basic principles of small business taxation. The author shows characteristic of a statistical data collection used by the tax authorities of the time, highlights the salient features of a state policy concerning a small business (support for producers of material wealth).

Keywords: handicraft industry, the new economic policy, taxation, production of material goods, the patent fee, class approach.

Відновлення народного господарства України після громадянської війни, перехід до НЕПу був нерозривно пов'язаний із розвитком кустарної промисловості. У господарському житті більшості населення України кустарництво було надійним джерелом підсобного заробітку, а в період громадянської війни й післявоєнної розрухи стало практично єдиним постачальником товарів широкого народного вжитку для населення країни. Використання радянською владою дрібної промисловості для наповнення товарною масою внутрішнього ринку, а дрібних виробників як союзників робітників і селян – для побудови соціалістичної еко-номіки зажадало від держави цілеспрямованої орга-нізації їхньої роботи. Важливою складовою частиною цього процесу було створення системи оподатко-вування кустарів. Її функціонування в умовах НЕПу становить великий

інтерес як у науково-історичному, так і в господарсько-практичному відношенні.

Роботи з теми статті, що перебувають у публічному доступі, показують, що процес розвитку кустарництва та системи оподаткування дрібної промисловості в 1921-1928 рр. був складним і суперечливим. Розглянувши статті проблематика неодноразово потрапляла в коло наукових інтересів істориків, економістів, публіцистів. Одним із перших авторів, який зробив спробу критичного розгляду заявленої проблеми, був Я. С. Розенфельд [11]. Він чітко визначив негативні наслідки політики «воєнного комунізму» для розвитку кустарництва, показав його нагальні проблеми, освітив основні напрямки податкової політики радянської влади щодо малого бізнесу. Тема розвитку кустарництва в УСРР (Українська Соціалістична Радянська Респуб-ліка) і різних аспектів його функціонування в 1921-1928 рр. освітлена в роботі

П. І. Василевського й Е. І. Шліфштейна [2].

Після тривалого забуття кустарної тематики наприкінці 30-х – початку 50-х років ХХ ст. виходять цікаві роботи з теми даного дослідження. Серед них слід особливо відзначити роботи А. І. Бузлаєвої [1], Г. Д. Діденка [6], П. І. Яковлева [16]. У них дається всебічна характеристика заходів радянської влади з розвитку кустарної промисловості в 1921-1928 рр. З ідеологічних міркувань у всіх публікаціях робиться акцент на кооперації кустарів, причому в роботі А. І. Бузлаєвої містяться цікаві дані про оподаткування кустарів. Побудова ринкової економіки в сучасній Україні спровокувала особливу увагу до теми малого бізнесу з боку вчених. Наслідком цього була публікація ряду робіт з теми дослідження, серед яких варто виділити роботи М. М. Олійника [8; 9] і О. Сушко [13]. Робіт, де всебічно й комплексно вивчається проблема розвитку кустарного виробництва в сукупності із широким спектром питань, що стосуються її оподаткування, на даний момент немає. Завдання даної статті полягає в тому, щоб заповнити наявні прогалини.

Метою статті є всебічне й комплексне вивчення проблеми розвитку кустарної промисловості в сукупності з питаннями її оподаткування. У статті автор виявляє основні причини переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, розкриває суть основних факторів розвитку кустарництва в роки НЕПу. Автор установлює загальну кількість кустарних підприємств і зайнятих на них осіб, показує особливості збору статистичних даних податковими органами того часу, акцентує увагу на характерних рисах державної політики відносно малого бізнесу. Автор визначає основні види грошових платежів, що стягувалися з кустарів, аналізує їхні розміри, особливості стягнення податків, дає огляд кустарних виробництв за фіскальною регламентацією. У статті автор висвітлює специфіку оподаткування малих підприємств залежно від кількості найманої робочої сили та готової продукції. Дана стаття є складовою частиною процесу вивчення розвитку дрібної промисловості Харківської губернії в 1921-1928 рр.

Методологія даного дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності й системності. Перший із принципів дозволив вивчити розвиток кустарного виробництва в діалектичній єдності із проблемою її оподаткування як процесу, що змінювався в часі. Принцип об'єктивності дав можливість вивчати його в нерозривній єдності з комплексом умов соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку країни, розглянувши її в динаміці та при обліку конкретно-історичних особливостей. Принцип системності надав автору можливість простежити взаємозв'язки, визначити взаємозалежність між процесом розвитку кустарної промисловості Харківської губернії й системою оподаткування розглянутого періоду в їхній сукупній динаміці.

Політика «воєнного комунізму» мала основною метою забезпечення великих міст продовольством і сировиною для промисловості. Після завершення громадянської війни «воєнний комунізм» втратив свою актуальність. Здійснення командно-мобілізаційних

заходів 1918-1921 рр. в Україні призвело до глибокої економічної кризи. У стані колапсу опинилося дрібнотоварне виробництво, розвиток якого став проблематичним [11, с. 492]. Відновлення в Україні господарського механізму на основі ринкових відносин, приватного сектора економіки, відродження кустарно-ремісничого виробництва почалося тільки після переходу до НЕПу в 1921 р.

Дрібним виробникам радянська влада України в роки НЕПу приділяла велику увагу. Для цього існували об'єктивні й суб'єктивні фактори. До першого ми відносимо те, що кустарно-ремісничє виробництво за питомою вагою у виробництві промислової продукції, кількості зайнятих у ній осіб, ролі в наповненні ринку товарами першої необхідності займало провідне місце в народному господарстві УРСР. На початку 1920-х рр. розвал великої промисловості й перевага дрібного селянського господарства в економіці України обумовили прискорений розвиток кустарно-ремісничого виробництва [9, с. 57].

Серед суб'єктивних факторів розвитку кустарництва в роки НЕПу ми виділяємо неможливість повноцінної інтеграції приватних промислових підприємств у соціалістичну економіку України 1921-1928 рр. При новій організації господарського життя в УРСР кожна людина обов'язково повинна була особистою працею брати участь у процесі виробництва. На кустарно-ремісничих підприємствах цей принцип із застереженнями міг дотримуватися, тому більшовицька доктрина того часу розглядала кустарів-одинаків як соціально близький елемент для робітників і селян. Однак при розширенні свого виробництва власник, маючи у своєму розпорядженні капітал, міг діставати прибуток, особисто не беручи участь у виробничому процесі. У цьому випадку більшовицька доктрина відносила його в розряд «нетрудових елементів», а їхні промислові підприємства вважалися сферою застосування економічної активності буржуазії – класового ворога радянської влади. Вона, займаючись побудовою соціалістичної економіки, наголошувала на розвитку саме дрібнотоварного виробництва. Це підтверджує дозвіл фізичним особам мати в приватній власності тільки дрібні підприємства [11, с. 496].

Після проголошення НЕПу почався відхід від принципів «воєнного комунізму» в області дрібнотоварного виробництва. У міру лібералізації економічного життя правила для ведення малого бізнесу в Україні спрощувалися [3, с. 11-13; 5]. Так з 1925 р. кустарні підприємства (із числом працівників не більше 20 чоловік) могли відкривати всі громадяни без спеціального дозволу яких-небудь офіційних інстанцій [11, с. 495]. У 1921-1922 рр. у кустарній промисловості УРСР було зайнято близько 260 тис. чоловік. Цей показник, з огляду на управлінську плутанину й недосконалість післявоєнної статистики, є не цілком точним. Серед найбільш розвинених галузей кустарництва фігурують виробництва з виготовлення одягу (31,8%), харчових продуктів (27,1%), обробки дерева (13,9%). Близько $\frac{2}{3}$ малих підприємств України було зосереджено в сільській місцевості, обслуговуючи потреби селян [6, с. 277].

Питома вага кустарної промисловості УРСР за кількістю зайнятих у ній осіб у другій половині 1920-х років становила близько 50 % від загальної чисельності робітників. Серед недержавних підприємств частка кустарів у виробництві промислової продукції становила $\frac{2}{3}$ від загального обсягу [12, с. 11]. Комерційна привабливість занять кустарництвом для фізичних осіб була очевидною. Вона підтверджувалася зокрема тим, що оборот капіталу в кустарному виробництві становив 7-8 разів на рік [14, с. 17]. Це було менше, ніж у торгівлі, але в ідеологічному плані було більш кращим, оскільки всі задіяні в торговельній сфері приватники розглядалися радянською владою як спекулянти.

У сфері дрібнотоварного виробництва всі податкові витрати на 1 кустарний заклад становили 0,14-1,22 % від обороту малого підприємства. Це було невисоким показником серед інших видів господарської діяльності в приватному секторі економіки. Чистий прибуток власника в дрібнотоварному виробництві (29,8 % від обороту підприємства) був вище, ніж у приватній промисловості (17,6 %) і торгівлі (15,1 %) [15, с. 69]. Однак вкладення у виробництво матеріальних благ є більш довгостроковими в плані одержання прибутку, ніж проведення торговельно-посередницьких операцій. Швидкий оборот капіталу в них обумовив те, що в загальній масі товарообігу приватного сектора економіки УРСР (торгівля й промисловість) оборот більших кустарних закладів становив 4,2 %, кустарів-одинаків – 10,4 %, а приватної торгівлі – 78,3 % [15, с. 32].

Податкові надходження від кустарної промисловості УРСР в 1926-1927 рр. становили 23,8 млн крб, а від всієї іншої приватної промисловості – 25,3 млн крб [15, с. 23]. Характерною рисою статистичних матеріалів НКФ УРСР (Народний комісаріат фінансів Української Соціалістичної Радянської Республіки) є те, що всі підприємства малого бізнесу були об'єднані під одним терміном – «заняття». Вони, в свою чергу, ділилися на виробничу й невиробничу групи. До першої належали промисли з виготовлення матеріальних предметів – гончарні, ковальські, шкіряний промисли тощо, а до другої – різні види діяльності з надання яких-небудь послуг (візництво, ремонт та чищення взуття, одягу, перукарські й інші види робіт зі сфери обслуговування).

У середині 1920-х років в Україні, за офіційними даними НКФ УРСР, мали свою справу (виробничого й невиробничого характеру) 102 340 чол. У їхній бізнес було залучено 143 052 чол. Ці дані можна вважати репрезентативними, оскільки безліч дрібних виробників, приховуючи свої підсобні заняття, не попадали ні в які зведення. Імовірно, загальна кількість кустарів була значно більшою, але ці дані є приблизними [9, с. 58]. В УРСР на 1 заняття (малий бізнес) припадало 1,4 чол. На членів родини власників припадало 87,9 % робочої сили, на учнів – 10,6 %, найманих робітників було всього 1,5 %. Причому основна маса найманих робітників, зайнятих у малому бізнесі УРСР, була сконцентрована в підприємствах з виробництва матеріальних благ. Із

14 859 врахованих приватних промислових закладів 60 % (8 915) були кустарного типу. З 66 164 зареєстрованих робітників приватної промисловості УРСР 41 % (27 133) були зайняті в дрібнотоварному виробництві [15, с. 29].

Особи, що володіли більшістю дрібних кустарних підприємств України, являли собою прошарок кустарів-одинаків, яких можна назвати бізнесменами з мінімальною кількістю найманої робочої сили. Це дозволяло більшості з вищезгаданих підприємців одержувати пільги з оподаткування від держави, тому що на 1 їхній заклад у середньому припадало 3 найманих робітника. Крім того, дрібним виробникам, що не використовували найману робочу силу, надавалися пільги й по оплаті комунальних послуг. Кустар-одинак платив за 1 кв. сажень житлової площі 1-2 крб на місяць, а власник майстерні з найманою робочою силою – 3-10 крб [7, с. 127].

Основним фіскальним інструментом держави в період НЕПу став промисловий податок. Промисловий податок складався з патентного й зрівняльного збору. Патентний збір – це збір авансового характеру, що стягувався наперед за половину господарського року. Цей вид збору припускав чітку диференціацію залежно від місцезнаходження підприємства (місто або село), його розміру (чисельність робітників, наявність механічного двигуна). Патентний збір виконував облікову й реєстраційну функцію для малих підприємств. Переважна більшість кустарних закладів належала до 1-3 розрядів промислових підприємств у сітці обкладання патентним збором. Крім патентного, з малих підприємств стягувався зрівняльний збір [15, с. 60]. Він являв собою податок (3 %) з обороту кустарних підприємств. Цей збір демонстрував класовий підхід до приватних власників. Ставки зрівняльного збору варіювалися залежно від статусу платника (орендар, приватник, кооператор). За допомогою зрівняльного збору радянська держава робила основний податковий тиск на неусуспільнену частину народного господарства України.

До кустарних закладів, з яких стягувався патентний і зрівняльний збір, належали підприємства, де число найманих робітників складало 4 і більше, причому в цьому випадку члени родини власника (у селі – двору) прирівнювалися до найманих робітників. До підприємств, які платили тільки патентний збір, належали кустарно-ремісничі заклади, де число найманих робітників не перевищувало 3 чол., причому тоді й члени родини (у селі – двору) кустаря за найманих робітників не вважалися [15, с. 61]. Патентний збір для таких виробництв становив 4 крб. З огляду на вищесказане, переважна більшість дрібних виробників УРСР, маючи мінімум найманих робітників, звільнялися від сплати зрівняльного збору.

До числа підприємств 2 розряду належали кустарні заклади із числом робітників від 4 до 8 чол., а патентний збір на них становив 8 крб. До промислових підприємств 3 розряду входили кустарні заклади зі штатом від 8 до 16 чоловік, а патентний збір з них стягувався в розмірі 12 крб. Величина патентного збору, як і приналежність підприємства до закладів кустарного типу, варіювалася залежно від

наявності на ньому механічного двигуна. За наявності механічного двигуна кустарним вважалося виробництво, де трудилося 10 чоловік, а без нього – 20 чоловік [11, с. 494]. Якщо двигун на підприємстві був, то кустар-власник платив патентний збір за наступниму сітці розрядом, тобто замість 12 крб за 3 розряд він вносив у скарбницю 20 крб, за патент на підприємство 4 розряду.

Свідченням підтримки радянською державою підприємств, що займалися виробництвом матеріальних благ, а не торговельно-посередницькими операціями, є істотна різниця в розмірах патентного збору з промисловців і торговців. Промисловий податок у торгівлі становив 33,7 % усіх податкових витрат, а в кустарів – 1,7 %. У сукупності податкові витрати в торгівлі становили 35,4 % від обороту підприємства, а в кустаря з найманою робочою силою – 2,2 %, що зайвий раз підтверджує підтримку радянською владою реального сектора економіки [15, с. 37-38]. Радянське податкове законодавство спонукувало кустарів робити, насамперед, товари широкого народного вжитку, насичуючи гостро необхідною товарною масою внутрішній ринок. Про це свідчить той факт, що кустарі, які виготовляли предмети розкоші, додатково платили за це 50 % від покладеної їм суми патентного збору [4].

Так, для кустарних закладів, що виготовляли предмети розкоші, покладена сума зрівняльного збору (3 % з обороту підприємства) зростала до 12 %. Малі підприємства, що випускали продукцію широкого народного вжитку, розглядалися органами радянської влади в якості суспільно корисних господарюючих суб'єктів, про що свідчить пільгове нарахування їм зрівняльного збору. При визначенні його розміру податковим комісіям було запропоновано розглядати дрібнотоварне виробництво кустарів, що виготовляло товари повсякденного побуту, як підсобний заробіток трудящих [10, с. 159].

Підбиваючи підсумки, необхідно звернути увагу на те, що акцентований розвиток кустарництва в 1921-1928 рр. був обумовлений як економічними, так і ідеологічними причинами, пов'язаними з побудовою

соціалізму в Україні. За офіційними даними податкової статистики УРСР, загальна кількість малих підприємств (виробничого й невиробничого характеру) у середині 1920-х років становила 102 340, а зайнято в них було 143 052 чоловік. Із врахованих НКФ УРСР 14 859 приватних промислових підприємств 60 % (8 915) були кустарного типу. З 66 164 робітників приватної промисловості УРСР 41 % (27 133) були зайняті в дрібнотоварному виробництві.

Характерною рисою статистичних матеріалів НКФ УРСР є об'єднання підприємств малого бізнесу під одним терміном – «заняття». Воно, у свою чергу, ділилося на виробничу (виготовлення матеріальних речей) і невиробничу (надання послуг) групи. Радянська влада наголошувала на розвитку виробничого сектора в сфері малого бізнесу. Основним фіскальним інструментом держави в період НЕПу став промисловий податок. Він складався з патентного й зрівняльного збору. Патентний збір стягувався наперед за половину господарського року й виконував облікову й реєстраційну функцію для малих підприємств. Зрівняльний збір являв собою платіж (3 %), що стягувався з обороту середніх і великих кустарних підприємств і демонстрував класовий підхід до їх власників.

Переважна більшість кустарних закладів належала до 1-3 розрядів промислових підприємств по сітці обкладання патентним збором. Більша частина дрібних виробників УРСР звільнялася від сплати зрівняльного збору. Радянське податкове законодавство спонукувало кустарів виготовляти, насамперед, товари широкого народного вжитку, а кустарі, що виготовляли предмети розкоші, додатково платили за це 50 % від покладеної їм суми патентного збору. Подальше вивчення проблеми, заявленої автором статті, представляється доцільним за такими напрямками, як політика радянської влади ліквідації ухилів у кооперативному будівництві УРСР і «дикої» кооперативної мережі в кустарно-промисловій сфері, еволюція організаційної структури кустарно-промислової кооперації в 1921-1928 рр., соціальний компонент в організації й діяльності кустарно-промислової кооперації УРСР у роки НЕПу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бузлаева А. И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности СССР / А. И. Бузлаева. – М. : Наука, 1969. – 175 с.
2. Василевский П. И. Очерки кустарной промышленности СССР / П. И. Василевский, Е. И. Шлифштейн. – М.-Л. : Госиздат, 1930. – 294 с.
3. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о кустарной и мелкой промышленности от 7 июля 1921 г. // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М. : Право и жизнь, 1925. – С. 11-13.
4. Декрет ВЦИК и СНК о промысловом обложении производства предметов роскоши и торговли ими от 10.02.1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства 1922 г. – № 16. – Ст. 180.
5. Декрет СНК о руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1921 г. – № 47. – Ст. 230.
6. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Д. Диденко. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – 376 с.
7. Извлечение из Постановления ВЦИК и СНК от 13.06.1923 г. об оплате жилых помещений в поселениях городского типа // Кустарная и мелкая промышленность и промысловая кооперация (Собрание декретов, инструкций, циркуляров, разъяснений и прочее по кустарной и мелкой промышленности и промысловой кооперации). – М. : Изд-во комитета помощи инвалидам войны при ВЦИК Советов, 1923. – С. 127.
8. Олійник М. М. Вплив змін в податковій політиці держави на розвиток приватного, орендного та кустарно-ремісничого виробництва України у 1921-29 рр. / М. М. Олійник // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 12-14.
9. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921-1929 рр. / М. М. Олійник. – Х. : Вид-во Вісьок ін-т Нац. Гвардії України, 1998. – 128 с.

10. Постановление Коллегии НКФ от 4.04.1922 г. о налоге на кустарей // Кустарная и мелкая промышленность и промысловая кооперация (Собрание декретов, инструкций, циркуляров, разъяснений и прочее по кустарной и мелкой промышленности и промысловой кооперации). – М. : Изд-во комитета помощи инвалидам войны при ВЦИК Советов, 1923. – С. 159.
11. СССР. Центральное управление народно-хозяйственного учета. Мелкая промышленность СССР по данным Всесоюзной переписи 1929 г. – Вып. 1. – М. : Соцэкгиз, 1933. – 199 с.
12. Сушко О. Державне регулювання приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу / О. Сушко // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 2001. – № 6. – С. 76-90.
13. Частная торговля и промышленность Украины: по данным налогового аппарата НКФ УССР. – Х. : Изд-во НКФ УССР, 1927. – 111 с.
14. Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине. По данным налогового управления НКФ УССР за 1926-27 год. – Х. : Изд-во Укр. отд. Гос. фин. изд-ва СССР, 1929. – 189 с.
15. Яковлев П. И. Промысловая кооперация СССР за 40 лет / П. И. Яковлев. – М. : Всесоюзн. кооперат. изд-во, 1957. – 51 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© *О. В. Малишев, 2011*

Стаття надійшла до редколегії 06.09.2011 р.

ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ФОРМУВАНЬ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1942-1943 рр.)

Розглянуто етапи становлення українського національного руху. Простежено еволюцію поглядів теоретиків руху бульбівців та ОУН-УПА щодо боротьби із німецько-фашистськими загарбниками. Описано найбільш масштабні та найважливіші бойові операції вояків УПА, стратегію і тактику їх боротьби. Здійснено спробу класифікувати її види залежно від об'єктів воєнних операцій. Проаналізовано національний склад загонів українських повстанців, а також їх противників – спільників німецько-фашистських загарбників. Зроблено висновки про масштаби бойових операцій та їх значення для становлення національної самосвідомості.

Ключові слова: вояки УПА, бандерівці, бульбівці, бойові операції, німецько-фашистські загарбники та їх спільники, козаки, фольксдойчі, штатсгугти.

Рассмотрено этапы становления украинского национального движения. Прослежена эволюция взглядов теоретиков движения бульбовцев и ОУН-УПА относительно борьбы с немецко-фашистскими захватчиками. Описано наиболее масштабные и значимые боевые операции воинов УПА, стратегию и тактику их борьбы. Сделано попытку классифицировать их виды в зависимости от объектов военных операций. Проанализировано национальный состав отрядов украинских повстанцев, а также их противников – сообщников немецко-фашистских захватчиков. Сделано выводы о масштабе боевых операций и их значении в становлении национального самосознания.

Ключевые слова: воины УПА, бандеровцы, бульбовцы, боевые операции, немецко-фашистские захватчики и их сообщники, казаки, фольксдойчи, штатсгугты.

The stages of Ukrainian national movement development are considered in the article. An evolution is traced in the theorists' visions of T. Bulba-followers and OUN-UPA concerning their struggle against Nazi invaders. The most scale and major battle operations of UPA warriors, strategy and tactic of their fight are described. An attempt to classify their kinds is carried out, depending on the objects of soldiery operations. National composition of the Ukrainian insurgents and accomplices of Nazi invaders are analysed. Conclusions are done about the scale of battle operations and their value for the national consciousness development.

Keywords: warrior UPA, S. Bandera-followers, T. Bulba-followers, battle operations, Nazi invaders and their accomplices, Cossacks, nation-Germany, shtats-guts.

В Україні роками говорилося про тісну співпрацю німців та українських національних формувань, об'єднаних радянською пропагандою одним терміном – «бандерівці». Проте, як пам'ятають учасники й свідки тих подій, та доводять дослідники, зокрема архівів СБУ, «Поліська Січ» та Українська повстанська армія (УПА) проводили на заході України широкомасштабні збройні акції проти німецьких військ, які час висвітлити.

Як свідчать документи, ні УПА, ані «Поліська Січ» не були спільниками у злочинній діяльності нацистів: повне англومовне видання матеріалів Нюрнберзького процесу, що зберігається в Центрі соціокультурних

досліджень ім. Липинського, не містить відомостей про засудження жодних із українських національних формувань на зазначеному процесі. Співпраця нацистівта ОУН була нетривалою й закінчилася незадовго після проголошення Акта про відновлення незалежності України від 30 червня 1941 р. Німецька підтримка українських державотворчих змагань виявилася лише тимчасовим тактичним відступом, тому було розпочато масові арешти членів ОУН.

Метою статті є здійснення всебічного аналізу передумов створення військово-політичних формувань українського Руху Опору, характеру та результатів їх воєнних операцій проти німецько-

фашистських загарбників у 1942-1943 рр. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних дослідницьких завдань: на основі архівних джерел та спогадів сучасників охарактеризувати причини наростання народного гніву супроти німецько-фашистських загарбників; обґрунтувати твердження, про те, що формування Руху Опору було спричинено зміною німцями політичного курсу щодо державного самовизначення слов'янських народів, їх жажливі злочини на окупованій території та політика економічного визиску й терору проти населення; проаналізувати хід, тактику та наслідки військових операцій українських національних формувань проти німців.

Перші засади партизанської боротьби українського національного формування «Поліська Січ», яку очолював Т. Бульба-Боровець, були розроблені у березні 1942 р. Вони полягали у тому, що загоны проводили збройну боротьбу не великими з'єднаннями, а малими, невліковими партизанськими групами – «летючими бригадами». Усі бойові операції проводили ініціативи «Поліської Січі» тільки тоді і там, де ворог їх найменше сподівався. В цей час було визначено, що головними ворогами були не вояки регулярних армії Німеччини та СРСР, а нацистська і комуністичні партії, їх служби безпеки, війська НКВД та есесівці [1].

Отже, у квітні-травні того ж року невеликі загоны повстанців почали підривати німецькі авта та будинки адміністрації: розгорталася перша фаза української партизанської збройної боротьби у формі диверсій.

Улітку 1942 р. становище українського населення загострилося: німці заходилися насильно стягати річні норми натуральних поставок та посилили облави на працездатних осіб із метою вивезення їх до Німеччини, які супроводжувалися масовими каральними акціями по селах. Тому із липня того ж року було розпочато другу фазу боротьби проти гітлерівців – військові акції на пункти військово-стратегічного та господарського значення, зупинку та підриг потягів, мінування доріг. Зокрема, йдеться про «Шепетівську операцію», проведений ніч із 19 липня 1942 р., під час якої на залізничній станції Шепетівка, що на Житомирщині, було розбито потяги та німецькі авта, забрано німецьке майно зі складів та звільнено молодь, яку везли на каторжні роботи.

У серпні-жовтні 1942 р. формуються перші бойові групи ОУН (б), які й стали основою УПА, сформовані бандерівцями. Активізація терору гестапо супроти мирного населення та членів проводу ОУН переконалийого провідний актив що дальше застосування оборонної стратегії стосовно гітлерівських окупантів матиме непоправні наслідки, тому було вирішено перейти до наступальних дій [2].

Із 1943 р. діяльність УПА розширюється – розпочато захоплення населених пунктів. У ніч із 7 на 8 лютого 1943 р. у м. Володимирець Ровенської області на окупантів напали українські повстанці сотні І. Пегегіянка – «Довбешки-Коробки», що першою відкрила антинімецький фронт УПА, який протягом усього часу німецької окупації України був головним. Унаслідок зазначеної операції було роззброєно

німецький гарнізон, убито 7 німців та здобуто усю їхню зброю. Із боку сотні УПА загинув один повстанець.

Остаточне сформування воєнної концепції ОУН, яка полягала у відкритті двох фронтів – проти німецького і московського імперіалізмів, викристалізувалося на Третій Конференції ОУН, що відбулася 17-23 лютого 1943 р. Роман Шухевич як військовий референт у Проводі ОУН, Василь Сидор – шеф штабу УПА та Василь Івахів – керівник оперативного відділу в штабі УПА очолили організацію підготовки націоналістичних кадрів для розгортання збройної боротьби, яка була зосереджена на Волині.

Саме із цього часу збройна боротьба проти окупантів набуває масштабнішого та більш організованого характеру, вона починає втягувати все ширші та ширші маси, включно із українською поліцією, котра із квітня 1943 р. зі зброєю в руках поповнює лави УПА.

Отже, воєнні дії УПА проти німців не були лише ситуативними, або спрямованими на відбиття матеріальних ресурсів чи стратегічних позицій, це був практичний вияв політичної позиції ОУН-УПА: «*проти німецьких та московських імперіалістичних наїзників, що поневолюють та нищать український народ*».

Станом на квітень 1943 р., за відомостями радянських партизан, бульбівці були зосереджені в Людвипільському та Костопільському районах колишньої Ровенської області; бандерівці дислокувалися переважно у Луцькому районі Волинської області, на озброєнні мали рушниці, автомати та кулемети, боротьбу вели із німцями, партизанами та поляками [3].

На початку квітня 1943 р. військові формування бульбівців у кількості 300 осіб захопили м. Степань, та займали його упродовж тривалого часу [4]. Також на південь від залізниці Сарни-Олевськ Ровенської області зазначена військово-політична сила здійснювала операції проти дрібних німецьких гарнізонів. Зокрема, 20 травня 1943 р. націоналісти напали на німецький гарнізон на с. Чудель Сарненського району Ровенської області, в результаті чого було вбито 30 німців. У м. Ковелі 6 квітня 1943 р. відбувся бій німців із українськими національними формуваннями, під час якого було вбито 18 німців, випущено арештованих із тюрми та ліквідовано табори трудової повинності. Після вказаних подій гарнізон німців було збільшено.

Активізація боротьби формування УПА у квітні 1943 р., як видно із розвідувальних зведень штабів радянських партизанських загонів, доволі сильно стурбувала представників радянських органів держбезпеки, якими особливо наголошувалося, що гарнізони німців у районах дій українських націоналістів були значно збільшені. Наприклад, у м. Ковелі загін із 300 осіб було збільшено до 4 тис. вояків, у м. Костополі замість 50 військових – 500 німців. На залізничних станціях німці побудували ДЗОТи та ДОТи. Також радянські партизани зазначали, що німці масово арештовують націоналістів та спалюють села. Із якою серйозністю німці поставилися до розгортання українського національного руху, свідчить обставина: до м. Олика Волинської області в кінці липня 1943 р. прибуло 2 500 гітлерівців, що

були зняті із східного фронту для боротьби із УПА. Влітку 1943 р. у м. Коростень Житомирської області німцями було розкрито місцеву підпільну організацію українських націоналістів, яка мала зброю, 70 осіб арештованих відвезли до Житомира, де знаходився спеціальний німецький табір для українських націоналістів.

Про активні бойові дії українського підпілля проти гітлерівських окупантів регулярно повідомлялося у донесеннях більшовицьких партизанів до свого штабу. Так 21 серпня 1943 р., як свідчив керівник радянського обласного штабу Василь Бегма, *«група бандерівців – 2 тис. осіб – провела наступ на м. Камінь-Каширський. Місто зайняли та вбили 70 німців»* [5].

До українців долучалися й представники інших національностей, що проживали на Волині. У трикутнику міст «Ковель – Сарни – Столин», як повідомляли керівники рівненських більшовицьких партизанів 3 листопада 1943 р., діяли українські та чеські загони УПА, зокрема загін чека Шавуридо налічував до 150 осіб. Також у складі УПА були представники інших національностей: узбеки, казахи, французи, із чехословаків пізніше було сформовано національний легіон.

Німці також не самі протистояли українським національно-визвольним формуванням, їх спільниками були в основному російські козаки, фольксдойчі, угорці та польська поліція, яку німці сформували замість української, яка пішла від німців до УПА, або до радянських партизанських загонів. Із російських козаків формували карні відділи, що здійснювали каральні акції у Ровенській області. Також під час військових операцій часом відбувалися військові сутички із спільниками німецьких загарбників, що виконували господарську роботу при штатсгутах – вірменами та узбеками [6]. Деколи спільниками виступали латиші. Восени 1943 р. на заході України з'явилася ще одна сила, що сприяла німцям, – жителі сходу України, із яких німці сформували відділи поліції, там також служило багато колишніх радянських міліціонерів. УПА здійснювала дрібні військові операції, що були спрямовані на ліквідацію утворених німцями адміністративно-господарських об'єктів – районних управ, канцелярій кооперативних баз та особисто ляндрівтів – представників німецької цивільної адміністрації. Зокрема, чота вояків УПА здійснила акцію на німецьку жандармерію у м. Вишнівцевь, під час якої було вбито чимало німців, здобуто різноманітну продукцію, а також випущено в'язнів із в'язниці. Такі дії призводили до помсти німців, зокрема, було повністю спалено м. Демидівка та Верби, в липні-серпні 1943 р. проведено масштабні військові операції проти бульбівців, а окремі села були знищені бомбардуваннями [7].

В УПА була й інша тактика: у вересні-жовтні 1943 р. сотня Негуса здійснила низку військових операцій на німецькі колгоспи – штатсгуги, під виглядом радянських партизан, під час яких забирали зброю та худобу. Протягом осені того ж року бандерівцями було забрано майно із німецького штатсгугу в Корецькому районі, примітно, що розбирати майно допомагало місцеве населення.

Окремі штатсгуги були добре укріплені німцями, тому бойові вилазки УПА мали характер військових операцій із застосуванням різних видів зброї, підірванням мостів, доріг, втинанням телефонних дротів та оточенням населених пунктів, зокрема саме так було захоплено штатсгуг у м. Межиріч Ровенської області [8]. Маскування вояків УПА під червоних партизан під час військових операцій було, за свідченням самих упівців, доволі розповсюдженим явищем і мало на меті дезінформувати німців, щоби ті не спалювали українські села.

УПА захищала місцеве населення від німецьких грабунків. Зокрема, українські вояки обстріляли німецький загін у Межирицькому районі Ровенської області біля сіл Коловерть та Залізниця, коли той повертався із награбованими речами. Також українські національні формування здійснювали військові вилазки проти німців на дорогах із метою заволодіння автами, зброєю та іншими матеріальними цінностями. Зокрема, 24 листопада 1943 р. під час каральної німецької акції у с. Ярославичі у Волинській області дві сотні УПА кинулися в оборону: було вбито 25 німців та відібрано усе награбоване.

Українські повстанці організовували засідки і нападали на німецькі загони, які їхали в українські села, щоб змусити людей здавати натуральні поставки. Засідки повстанці влаштовували як на дорогах, так і в селах. Німці із поляками, що перебували у поліції, у відповідь палили українські села. Зокрема, внаслідок аналогічного наскоку, були спалені села Точевики, Завидів, Лючин, Грозів, Грем'яче Острозького району Ровенської області. Німці також робили засідки із метою нападу на вояків та теренових працівників УПА [9].

Практикували німці військові операції на села, де перебували частини УПА. 4 листопада 1943 р. біля с. Точевики Острозького району Ровенської області літаками бомбили ліс, де перебували шпиталі пов-станців.

Своєї кульмінаційної точки боротьба українських національних формувань проти німців та їх спільників досягла восени 1943 р. У жовтні того ж року відділ УПА здійснив наступ на м. Козин Ровенської області, проте він успіхом не увінчався, так як у відділі були вояки із східних областей України. Пізніше, 27 жовтня 1943 р., дві сотні УПА провели бій із німцями біля м. Теофіполь на Хмельниччині. Німці у відповідь вдалися до каральних акцій.

У зв'язку із розгортанням діяльності українських повстанців, німці стягли військо, як висліджувалоїх, а по дорозі грабувало місцеве населення. Також в останніх числах жовтня того ж року німці організували бої із українськими повстанцями біля м. Луцьк та поблизу сіл. Колки Колківського району Волинської області, а також в окремих районах Ровенської області. Радянські партизанські зведення вказують на те, що окремі загони УПА були переможені німцями [10].

Однією із найбільш масштабних бойових операцій було захоплення відділами УПА м. Мізоч Рівненської області. Ця подія сталася надвечір 3 листопада 1943 р., при цьому вояки роззброїли відділ поліції, здобули озброєння та амуніцію. Було спалено частину будинків цукроварні, штатсгуг, школу, млин та житлові

будинки, у яких розміщувалися німецькі військові частини, окрім того було забрано значну кількість продовольчих та промислових товарів, після чого приїхали німці. Усіх осіб, що були в поліції та не пішли із повстанцями, було вбито, а населенню оголошено, що вбивства скоїли повстанці. Після цієї операції німці оголосили м. Мізоч стратегічним пунктом у боротьбі з УПА.

Отже, український національний рух опору був серйозною перешкодою для німців: тільки упродовж липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі

опорні пункти; 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця повстанці діяли ще активніше: 391 напад на німецькі гарнізони, 1 034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства. У боях з окупантами загинуло немало українських повстанців. Лише у червні-вересні 1943 р. УПА втратила 1 237 воїнів. У боях загинуло й понад 3 тис. гітлерівців і їхніх союзників [11].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. – Київ – Торонто – Нью-Йорк, 1996. – С. 158, 163, 170.
2. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 рр. / Володимир Сергійчук. – К., 2005. – С. 59, 133.
3. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 253. – Арк. 23-27, 60, 70-72, 115, 117.
4. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 75. – Арк. 37-43.
5. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1340. – Арк. 61.
6. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 32. – Арк. 49, 63-66, 67-68, 97-105.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 41. – Арк. 83.
8. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 15. – Арк. 11-13, 14-16.
9. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 16. – Арк. 231-239.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 45. – Арк. 114.
11. Ганущак Мирослав. Війна на два фронти / Мирослав Ганущак // Експрес. – 2010. – № 104. – С. 6.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© А. О. Мухаровська, 2011

Стаття надійшла до редколегії 17.08.2011 р.

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ

Досліджено репресивну політику радянської влади в українському селі в умовах голодомору. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, визначено особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: селянство, репресії, голод, колгоспи, одноосібники.

Исследована репрессивная политика советской власти в украинском селе во время голодомора. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: крестьянство, репрессии, голод, колхозы, единоличники.

The Soviet rule repressive policy in Ukrainian villages under famine conditions is analyzed in the article. Based on the analysis of new archival documents, that are for the first time introduced into the scientific circulation, it was defined the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Keywords: peasantry, repressions, famine, collective farms, individual peasants.

В умовах формування демократичних інститутів української незалежної держави й становлення громадянського суспільства особливого значення набуває наукове осмислення феномена радянського тоталітаризму, важливим чинником утвердження якого стали масові політичні репресії. За останні два десятиліття відбулися кардинальні зміни у дослідженні репресивної компоненти сталінської модернізації аграрного сектора, внаслідок чого українська історіографія вийшла на якісно новий ступінь її розуміння й засвоєння. Серед вітчизняних істориків, внесок яких у вивчення теми є найвагомішим, слід, у першу чергу, виділити В. Васильєва [1], Ю. Шаповала [31], С. Кокіна [17], С. Кульчицького [18], В. Нікольського [19], у працях яких розкрито механізми творення партійно-радянськими й каральними органами масового терору проти сільського населення України під час суцільної колективізації і хлібозаготівель 1932/33 р. Разом з тим, враховуючи складність проблеми, далеко не всі її аспекти на сьогодні знайшли належне висвітлення. Так, поза увагою істориків фактично залишилися каральні заходи влади після закінчення заготівельної кампанії 1932/33 р. Тому у пропонованій статті автор ставить на меті проаналізувати репресивну політику радянської влади в українському селі в умовах голодомору 1933 р., визначити її основні напрямки й особливості.

Офіційне завершення хлібозаготівельної кампанії 5 лютого 1933 р. не призвело до припинення каральних акцій властей проти селянства. Репресивна машина,

що набула максимальних обертів наприкінці 1932 р., продовжувала працювати на повну силу й в умовах голодомору. Перед партійно-радянськими органами, органами ДПУ та юстиції республіки було поставлено нове завдання – забезпечення весняної сівби. Зокрема, про це йшлося у другому Оперативному наказі ДПУ УРСР від 13 лютого 1933 р. [22, с. 513]. У рамках даної господарсько-політичної кампанії обласне, районне і колгоспне керівництво мало зосередити головну увагу на формуванні насінневих фондів замість тих, які вивезли в рахунок виконання хлібозаготівельних планів. Приміром, на 25 січня 1933 р. Дніпропетровська область була забезпечена посівним матеріалом лише на 8 %, Київська – на 70 %, «а Україна в цілому – на 37 %» [18, с. 320]. Цинізм й абсурдність ситуації полягали у тому, що насіння мали збирати у голодуючому українському селі, яке потребувало на негайну продовольчу допомогу.

Визначаючи механізми «насінневої кампанії», партійне керівництво республіки вирішило не змінюватизасоби впливу на українське селянство. Так, у постанові ЦК КП(б)У від 31 січня 1933 р. прямо наголошувалося, що збір насіння слід здійснювати «методами хлібо-заготівель» за рахунок «виявлення і вилучення розкраденого, прихованого, незаконно розданого зерна» [24, арк. 106]. Таким чином, санкціонувавши нову хвилю репресій проти селян, влада вперто продовжувала експлуатувати тему міфічного «підземного пшеничного міста», яке так і не вдалося виявити під час заготівель 1932/33 р.

Зауважимо, що насінневі фонди мали сформувати не лише колективні об'єднання, але й одноосібники до 10 березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало індивідуальні господарства засипати необхідну кількість насіння у власній тарі до громадських амбарів. Одно-осібні господарства, що саботували сівбу, дозволялося виселяти за межі України [24, арк. 127].

Органи юстиції і ДПУ включилися до «боротьби за насіння», використовуючи звичні репресивні методи, апробовані під час хлібозаготівель. Так лише у Вінницькій області за першу декаду лютого 1933 р. «в справах, зв'язаних з мобілізацією та охороною насіння», засудили 49 осіб, з них 43 особи – до позбавлення волі. У другій декаді лютого кількість засуджених за насінневі фонди на Вінничині зростає до 245 осіб, з яких 219 покарали позбавленням волі. У Дніпропетровській області за дві декади лютого суди репресували 154 особи [27, арк. 71].

За «насінневими справами», як правило, карали керівників колгоспів, які відмовлялися проводити нові реквізиції зерна в голодуючому селі або намагалися врятувати односельців за рахунок роздачі насінневих фондів. Приміром, «провина» керівництва колгоспу села Ярошенці Жмерінського району полягала у тому, що вони «затаїли 145 пудів насіння та роздавали цей хліб колгоспникам». За цей «жахливий злочин» до 10 років позбавлення волі засудили голову колгоспу Колеснікова та завгоспа Дроздовського, до 8 років – заступника голови Берегового [27, арк. 84]. На Харківщині у лютому 1933 р. організували показовий судовий процес над головою колгоспу ім. МТС Красноградського району П. Біликом, який «зовсім відмовився працювати по мобілізації насіння і на загальних зборах цього колгоспу виступив з одвертою контрреволюційною агітацією проти засипки насіння». Білика засудили до 5 років позбавлення волі [27, арк. 92].

Карали за незасипку насінневих фондів й одноосібників. Так у 30-ти районах Харківської області за третю декаду лютого 1933 р. репресували 24 одноосібників, більшість яких за соціальним становищем належала до середняків. Для порівняння – в колгоспному секторі області за цей же період притягнули до кримінальної відповідальності лише 17 осіб. «Заходи судової репресії», що застосовувалися до одноосібників, також відрізнялися суворістю – всіх звинувачених засудили до позбавлення волі: 18 осіб – на термін понад 5 років, 4 осіб – від 3 до 5 років; 2 осіб – від 2 до 3 років [27, арк. 91]. У справах «про незасипку насінневих фондів» звинуваченим, як правило, інкримінували проведення контрреволюційної агітації або саботажу [27, арк. 109]. Аргументи ж селян щодо відсутності насіння до уваги не бралися.

Не відставало за кількістю репресованих від органів юстиції і ДПУ УСРР. Так по лінії надзвичайних органів «за протидію збору насіння» у лютому 1933 р. у республіці заарештували 625 осіб «контрреволюційного елементу». Водночас органи ДПУ УСРР репресували 201 особу «за злочинно-недбале зберігання насінневого матеріалу» [23, с. 342]. В цілому

наведені дані свідчать про чергове розкручування маховика репресій.

Під час формування насінневих фондів практикувався й такий метод впливу на селян, як занесення на «чорну дошку» окремих господарств і цілих районів, апробований під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. Так за станом на 18 лютого 1933 р. у цих списках значилися Терпінянський, Лихівський, Великотокмацький, Нововасилівський, Високопільський та Верхньодніпровський райони Дніпропетровської області [16].

В цілому застосування репресивних заходів дало певний ефект, потрібний владі: «із 25 січня по 5 лютого рівень забезпеченості областей України посівним матеріалом зріс із 37 до 43 %» [18, с. 321]. Тобто викачка хліба із голодуючого українського села продовжилася.

З початком польових робіт органи юстиції поступово переходять від фабрикації «насінневих справ» до посівних. Особливістю нової репресивної кампанії було те, що одноосібників притягували до кримінальної відповідальності за відмови від сівби, які супроводжувалися «шкідницько-розкладницькою роботою серед селянства». Так середняка В. Шклярєнко села Вировка Конотопського району Чернігівської області засудили до 7 років позбавлення волі за те, що він, «маючи коня, реманент відмовлявся сіяти, пояснюючи селянам, що йому не вигідно сіяти» [27, арк. 148].

Натомість адміністративний апарат колгоспів карали за «недоброякісне переведення сіву (сівба по стерні, сівба непротруєним насінням, недодержання норм висіву, неправильне проведення ярвизації)». Необхідність застосування репресивних заходів до правлінь колгоспів органи юстиції пояснювали тим, що недотримання агротехнічних норм призведе до «зменшення або псування врожаю». Лише у Харківській області за 15 днів квітня за неякісну сівбу репресували 144 особи. При цьому 12 осіб покарали за законом від 7 серпня 1932 р. Приміром, члена управи колгоспу «Червоний хлібороб» Наталінської сільради Красноградського району засудили до 10 років позбавлення волі, звинувативши у свідомому зриві сівби, оскільки він затягував роботи і «сівав непротруєним насінням». А голова Шавелівської сільради Зміївського району отримав 10-річний вирок за те, що «в колгоспі «Більшовик» 25 гектарів вівса засіяли по стерні та бур'янах» [27, арк. 164].

Для партійного керівництва Дніпропетровщини й Одещини притягнення до кримінальної відповідальності «саботажників сівби» виявилося замало, й тому обкоми КП(б)У ініціювали проведення депортації за межі цих областей тих селянських господарств, «що злісно ухилилися від сівби». З Дніпропетровщини планувалося виселити 1 000 господарств колгоспників і одноосібників, з Одещини – 250 родин одноосібників. І хоча 3 березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію Дніпропетровського обкому, вилучення «саботажників весняної сівби»: «ворожо-куркульського елементу» й одноосібників організували по лінії органів ДПУ [26, арк. 74].

Процедуру вислання детально регламентувала постанова РНК УСРР від 13 лютого 1933 р. Згідно з

нею постанови про виселення, ухвалені сільрадами, затверджувалися райвиконкомом і спрямовувалися до облвиконкомів. Облвиконкоми робили відповідні висновки і надсилали всі матеріали до обласного відділу ДПУ, після розгляду у якому вони потрапляли до ДПУ УСРР, де остаточно затверджувалися списки депортованих. Садиби і земля виселених передавалися колгоспам, а їх майно *«реалізовувалося на покриття заборгованості державі, колгоспам та іншим організаціям»* [6, арк. 24].

Депортація *«ворожо-куркульського елементу»* відбулася у квітні 1933 р. Так *«із районів бурякосіяння Київської області 1 і 2 квітня відправили 3 ешелони з висланими у складі 1 024 сімей – 4 132 осіб»*. 14 і 15 квітня ешелони прибули до станції Анжерка Західносибірського краю [23, с. 389].

Наступне масштабне виселення українських селян санкціонувала таємна інструкція ЦК ВКП(б) і РНКРСР від 8 травня 1933 р. Вона дозволила виселення за межі України 2 тис. господарств, *«голови яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від сівби і заготівель»* [13, арк. 72]. Усього протягом 15-20 червня 1933 р. планувалося депортувати 8 тис. осіб, яких звично називали куркулями [23, с. 419]. На практиці *«план з депортації»* звично перевиконали. За станом на 5 липня 1933 р. з республіки вислали 1 975 родин у складі 8 137 осіб [23, с. 435].

Окрему увагу в умовах голодомору репресивні органи приділяли боротьбі з крадіжками колгоспного й особистого майна. Як свідчать документи, одним з наслідків голодомору стало погіршення криміногенної ситуації у республіці у першій половині 1933 р. У міру посилення голоду зростав рівень злочинності серед населення: вбивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої *«групи комуністів»* до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): *«Багато квартир як у селі, так і в містечках зачинаються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все істинне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і трусять»* [4, арк. 31].

Особливо навесні 1933 р. збільшилася кількість крадіжок худоби. Викрадених коней, корів, овець голодні селяни різали й використовували для власного споживання. Так лише в Олександрійському районі Дніпропетровської області протягом березня – квітня 1933 р. викрали 30 коней із колективних об'єднань і радгоспів, у Мелітопольському – більше 50 корів [9, арк. 674]. Завдяки діяльності зграї конокрадів Студенецької сільради, колгоспи Миропільського та сусідніх районів Харківської області втратили 152 коня [27, арк. 127]. Про неспроможність органів міліції протидіяти крадіжкам худоби красномовно свідчить той факт, що з двору Олександрійської міліції вкрали трьох коней [9, арк. 1127].

Вихід із ситуації центральне й місцеве керівництво традиційно вбачало у застосуванні *«жорстких репресій»* щодо крадіїв. Притягуючи їх до кримінальної відповідальності, мали керуватися постановою

ВУЦВК від 21 грудня 1932 р. *«Про охорону кінського поголів'я»*, яка зобов'язувала *«застосовувати за крадіжку коней в усупільненому секторі найвищий захід соціоборони з заміною, коли є обставини, що пом'якшують провину, – позбавлення волі на реченець не нижче, як 10 років»* [9, арк. 600]. Як можна зрозуміти із листування Дніпропетровської обласної та районних прокуратур, органи юстиції під час розгляду справ не повинні були враховувати обставинискоєння злочину, тобто, що крадіжку вчинили *«бідняки, випадкові крадії, nereцидивісти»* *«через дійсно тяжкий стан з харчуванням»* [9, арк. 601]. Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р., усі *«актуальні справи про крадіжки коней в усупільненому секторі»* належало розглядати виключно в облсудах. У результаті, протягом березня – першої половини квітня 1933 р. візна сесія Дніпропетровського облсуду у Мелітопольському районі розглянула 5 подібних справ, за якими засудила до розстрілу 6 чоловік [9, арк. 671]. У другій декаді березня 1933 р. у Краснопільському районі на Харківщині покарали за законом від 7 серпня 1933 р. дві групи конокрадів: 6 осіб засудили до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років [27, арк. 127].

Ще одним об'єктом зазіхань голодних селян навесні 1933 р. були насінневі фонди. Кількість украденого насіння, як правило, була незначною. Приміром, у колгоспі ім. Сталіна зони обслуговування Новоградівської МТС два колгоспники набрали насіння в кишені [8, арк. 269].

Щоб захистити посівматеріал від розкрадання помираючими від голоду селянами, 17 березня 1933 р. РНК УСРР видає спеціальну постанову, якою зобов'язує *«облвиконкоми, райвиконкоми та директорів МТС негайно вжити найрішучіші заходи щодо охорони насіння, притягаючи до справи охорони ДПУ, міліцію та найбільш надійних і перевірених колгоспних активістів»*. Осіб, винних у крадіжці насіння, мали карати за законом від 7 серпня 1932 р. Наркомат юстиції повинен був *«забезпечити негайне відрадження місця візних сесій облсуду для термінового розгляду справ»* [8, арк. 189]. Як наслідок, за другу декаду березня 1933 р. у 13 районах Харківської області візними сесіями облсуду за *«крадіжки та розба-зарювання посівного матеріалу»* засудили 27 осіб, з них: 9 – до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років, 4 – до позбавлення волі на реченці від 5 до 9 років, 2 – до 3-х років [27, арк. 108]. Щодо органів ДПУ, то лише у лютому 1933 р. вони репресували *«за крадіжки, розбазарювання і приховування насіння»* 964 осіб [23, с. 342].

Оскільки голодні селяни намагалися викрасти не лише зерно, але й *«насіння для городів: картоплі, буряку, цибулі, кабачків»*, органи юстиції, забезпечуючи *«проведення городньої кампанії»*, звернули увагу й на ці групи крадіїв. Так з 10 до 25 квітня 1933 р. у Харківській області за крадіжки городнього насіння засудили 19 осіб. Красномовним є соціальний стан засуджених: жодного *«класово ворожого елементу»*: 6 бідняків, 10 середняків, 2 колгоспника, 1 робітник [27, арк. 170].

Коли визрів новий врожай, голодні селяни почали зрізати колоски на колгоспних ланах. За повідомленням ДПУ УСРР від 9 липня 1933 р., факти крадіжок хлібу були зареєстровані у 74 колгоспах 33 районів Одеської області і 15 колгоспах 4-х районів Харківської області. Нерідко зрізанням колосків займалися діти. На думку органів ДПУ, дорослі спеціально використовували для крадіжок дітей, аби уникнути відповідальності. Тому влітку 1933 р. набуває поширення практика покарання батьків неповнолітніх крадіїв. Так у Люксембурзькому районі Дніпропетровської області у липні 1933 р. засудили двох селян за «перукарство» їх дітей [9, арк. 1030]. При цьому були допущені чергові «перекручення революційної законності», «коли судили середняків-колгоспників, що сумлінно працюють у колгоспі, весь час зайняті в степу, ...за те, що їх діти зрізали декілька колосків» [14, арк. 38].

Зростання рівня злочинності в українському селі в умовах голодомору й нездатність влади захистити майно і життя селян призвели до поширення самосудів, які озлоблені, голодні мешканці села вчиняли над «злочинцями з безвиході». Так навесні 1933 р. за крадіжку одного глечика молока і кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» Желтянської сільради П'ятихатського району Дніпропетровської області Яків Ткаченко. У розправі брали участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол. Подібні самосуди мали місце й в інших регіонах України: колгосп «Червона нива» Спасівської сільради Новомосковського району, село Богданівка Чечелівської сільради П'ятихатського району тощо [21, с. 280]. Нерідко у стихійних розправах брали участь групи селян чисельністю до 100-200 осіб. Так у селі Березівка Джулинського району на Вінниччині натовп із 200 селян забив на смерть крадія Стародуба [30, арк. 100].

Усього, за даними ДПУ УСРР, з 20 травня до 20 червня 1933 р. було зареєстровано 111 випадків самосудів у 99 селах 51 району республіки [30, арк. 96]. Кількість розправ постійно зростала: якщо протягом першої декади червня було зафіксовано 37 самосудів, то протягом другої – 46. Зрозуміло, що наведені дані є неповними, оскільки не всі випадки самосудів реєструвалися. Найбільшого поширення самосуди набули у Вороновицькому й Могилів-Подільському районах Вінницької області, Корсунському, Брусилівському й Ружинському – Київської, Нововодолазькому й Карлівському – Харківської, Недригайлівському – Чернігівської, Павлоградському – Дніпропетровської області. Переважно жертвами розправ ставали «зłodії з безвиході» – крадії продуктів харчування – 38 випадків, худоби – 15, а також ті, хто викопував на ланах картоплю та інші корнеплоди – 11 із 82 випадків самосудів [30, арк. 97].

Досить часто ініціаторами й активними учасниками розправ ставали керівники сільрад, колгоспів, місцеві активісти, члени партії. Так 66 із 111 самосудів відбулися за ініціативи і за безпосередньої участі 28 голів сільрад, 6 заступників голів сільрад, 16 голів колгоспів, 17 членів правління колгоспів, 5 секретарів

сільських партійних осередків, 88 сільських активістів. Серед них 36 осіб були кандидатами та членами партії [30, арк. 98].

Більшість самосудів супроводжувалася жорстокими знущаннями, тортурами й закінчувалися вбивством. Усього жертвами 111 самосудів стали 247 осіб, з яких 145 загинуло або померло від побоїв [30, арк. 98]. Найжахливіше, що під час розправ гинули діти. Так у селі Сичівка Христинівського району на Вінниччині за крадіжку цибулі було вбито 12-річну дівчину Марію Сокурко [30, арк. 104].

Поширенню самосудів сприяло й те, що міліція нерідко звільняла затриманих селянами грабіжників, а судові органи виносили їм «м'які» вироки. Зрозуміло, що суди не могли жорстоко карати всіх «зłodіїв з безвиході», враховуючи кількість крадіжок і розміри вкраденого. Так лише у Київській області на початку липня 1933 р. у судах перебувало 11 000 подібних справ [30, арк. 105]. До того ж органи юстиції у своїй діяльності мали керуватися інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка орієнтувала їх на згортання репресій.

Розправи селян над «злочинцями з безвиході» були, по суті, проявом побутового здичавіння людей, змучених голодом, а їхня жорстокість зумовлювалася тим, що голодні зłodії нерідко забирали у таких же голодних селян останнє продовольство, прирікаючи їх на жахливу смерть. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби колективізації й голодомору. Перманентне застосування репресій щодо селян, безкарність місцевого керівництва призвели до того, що селянське суспільство звикло жити в умовах насильства. Додамо, що у 1933 р. для великої кількості людей смерть перетворилася на буденне явище, а це, в свою чергу, нівелювало цінність людського життя.

Представники влади прекрасно усвідомлювали, що «крадіжки й самосуди – взаємопов'язані явища» [30, арк. 107]. У секретних доповідних записках і телеграмах до центральних установ місцеві очільники визнавали, що «самосуди набули характеру стихійного руху проти крадіжок і бандитизму» [30, арк. 116], але офіційна реакція влади була іншою. За звичною термінологією самосуди кваліфікували як зброю ворогів радянської влади. На думку Наркомату юстиції УСРР, «через самосуди класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів» [14, арк. 98]. А голова Дніпропетровського облвиконкому Гаврилов у своїх висновках пішов ще далі, заявивши, що «цю форму можуть використовувати контрреволюційні елементи»: «Сьогодні кричать «бий зłodія», а завтра комуніста» і взагалі під цей шумок можна вбити когось завгодно» [28, арк. 134].

Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєрідної епідемії, до боротьби з ними були змушені включитися органи юстиції. 5 червня 1933 р. Наркомат юстиції УСРР звернувся до органів прокуратури з листом, зажадавши від них вжити невідкладних заходів щодо виявлення і притягнення до суворої відповідальності організаторів і підбурювачів самосудів. Службових осіб, що не

вживали заходів, «щоб запобігти самосудам або навіть самі брали в них участь» пропонувалося судити показовими судами [21, с. 280].

Знову до питання боротьби з самосудами Наркоматюстиції УСРР повернувся 9 серпня 1933 р., підготувавши директиву, фактично ідентичну за змістом до попередньої. Єдиною новацією у ній була вимога до органів дізнання, слідства, прокуратури й суду «забезпечити боротьбу з усіма видами крадіжок на селі» [14, арк. 98].

Принагідно зауважимо, що серпнева директива Наркомату юстиції УСРР була підготовлена за прямою вказівкою Політбюро ЦК КП(б)У. У такий спосіб партійне керівництво республіки відреагувало на випадок самосуду, що стався 31 липня 1933 р. у селі Крапивне Уланівського району Вінницької області, внаслідок якого загинуло 5 колгоспників [25, арк. 158]. У результаті протягом квітня – липня 1933 р. у Київській області було проведено 222 судових процеси над учасниками самосудів, у Вінницькій – 50, Одеській – 31 [7, арк. 4].

Іноді суди виправдовували організаторів подібних розправ, тому що не могли точно встановити причину смерті жертви насильства: голод чи нанесення побоїв. Так було виправдано бригадира артілі «Трудова» Йосипівської сільради на Дніпропетровщині Ф. Плічко, який у травні 1933 р. побив за крадіжку цибулі на своєму городі колгоспницю М. Жушман. Жінка після побоїв захворіла і через декілька тижнів померла. Але П'ятихатський районний народний суд дійшов висновку, що «покривжена Жушман померла не від побоїв, бо була надто слаба та померла майже через півтора місяці» [12, арк. 56].

Незважаючи на вжиті владою заходи, ситуація на краще не змінилася протягом усього літа 1933 р. Так, за неповними даними, під час збиральної і хлібозаготівельної кампанії 1933 р. у республіці було зафіксовано 30 випадків самосудів [29, арк. 99].

4 жовтня 1933 р. Президія ЦК ВКП(б) і Колегія НК РСІ СРСР звинуватили у відсутності належної боротьби з самосудами Наркомат юстиції УСРР. Зокрема, вказувалося, що директива Слинько від 9 серпня 1933 р. була видана занадто пізно, коли розправи селян над злочинцями набули великого поширення.

В цілому неефективність боротьби з самосудами зумовлювалася тим, що органи юстиції намагалися ліквідувати явище, не усунувши його причин. Без стабілізації продовольчої ситуації в українському селі не можна було припинити дрібні крадіжки, а відповідно й розправи селян над «злочинцями з безвиході».

Одним з наслідків голодомору в українському селі стало поширення випадків убивств і канібалізму. Місцеві й обласні можновладці намагалися усіляко приховати інформацію про ці жахливі факти, тлумачачи їх як прояви «куркульської контрреволюційної роботи» і «провокації голоду», а вбивць звинувачували у тому, що вони «працювали за

завданням класового ворога» [5, арк. 285]. Щоб засекретити всю інформацію про покарання людоджерів, 22 травня 1933 р. заступник ДПУ УСРР К. Карлсон видав директиву, згідно з якою всі справи про канібалізм вилучалися з судів і передавалися до органів ДПУ на розгляд Судової трійки [20, с. 73]. За підрахунками дослідників Т. Вронської і Н. Платонової, зробленими на підставі аналізу кримінальних справ, що зберігаються в Державному архіві МВС України, «протягом 1933 р. за канібалізм засуджено до трьох-п'яти років позбавлення волі з перебуванням уконцентраційному таборі 1 483 особи (за 994 справами), із них по: Київській області – 761 особа, Харківській – 280, Вінницькій – 228, Одеській – 102, Дніпропетровській – 48, Чернігівській – 22, Донецькій – 12, Кіровоградській і Житомирській – по 6 осіб, Сумській і Херсонській – по одній особі». Ще за 1 022 кримінальними справами звинувачені були засуджені за канібалізм до 10 років концтабору або смертної кари [2, с. 39]. Всього «за канібалізм до різних термінів ув'язнення й смертної кари у 1932-1933 рр. було засуджено 2 505 осіб» [2, с. 40].

У зв'язку з тим, що у чинному Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. не було статті про канібалізм, людоджерів притягували до кримінальної відповідальності переважно за 174 статтею КК («розбій, коли він спричинив смерть») [2, с. 38]. Іноді їх дії кваліфікували за 54-8 статтею КК – «вчинення терористичних актів». Зокрема, 30 квітня 1933 р. Судова трійка засудила за цією статтею до 10 років концтабору селянку села Вербово-Шевченково Павлоградського району М. Носач [15, арк. 31].

Підсумовуючи вищесказане, маємо всі підстави констатувати, що жахливий голод, який лютував на теренах України у 1933 р., не став для компартійної влади вагомим аргументом для припинення каральних акцій проти селянства. Необхідність продовження терору в українському селі фактично легітимізувала офіційна версія голоду, який називали тимчасовими «продовольчими труднощами в окремих селах і колгоспах», що виникли внаслідок «шикідництва у сільському господарстві України, діяльності контрреволюційних антирадянських і куркульських елементів, що проникли до колгоспів» [23, с. 350]. У репресивній політиці властей у період голодомору можна виділити наступні складові. По-перше, як і під час хлібозаготівель 1932/33 р., каральні заходи продовжували застосовуватися для забезпечення виконання основних господарсько-політичних кампаній: посівної, збиральної. Інший напрямок репресивної політики був безпосередньо пов'язаний з наслідками голодомору в українському селі: справи про крадіжки, канібалізм, самосуди. Селян, які потрапили під прес репресій за цією категорією справ, у буквальному розумінні можна назвати «злочинцями з безвиході», оскільки, позбавивши їх засобів для існування, держава створила підґрунтя для зростання злочинності в українському селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР і УСРР у 1932-1933 рр. / В. Васильєв // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – К., 2001. – С. 12-80.
2. Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т. В. Вронська, Н. В. Платонова // Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 26-41.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. 19, оп. 1, спр. 90.
4. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 587.
5. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 9.
6. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 28.
7. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 35.
8. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 36.
9. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 37.
10. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 42.
11. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 63.
12. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 86.
13. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 134.
14. ДАДО, ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 1.
15. Державний архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. – Фонд кримінальних справ. – П-27 586.
16. Зоря (Дніпропетровськ). – 1933. – 18 лютого.
17. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 62-87.
18. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) / В. Нікольський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–КДБ. – 2001. – № 2. – С. 477-495.
19. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз: [монографія] / В. Т. Окіпнюк. – К.: НА СБУ, 2002. – 290 с.
20. Розкуркулення, колективізація, голодомор на Дніпропетровщині (1929-1933 роки): [зб. документів] / [упор.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.]. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – 498 с.
21. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
22. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4 т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 840 с.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 281.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 284.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 19.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6320.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6341.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6395.
30. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні / Ю. Г. Шаповал // Критика. – 2008. – № 12. – С. 8-10.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© Н. Р. Романець, 2011

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2011 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

ЛУЇ ВІНСЕН ТАРДАН: ПОГЛЯД З ІНШОГО РАКУРСУ

На основі аналізу архівних матеріалів, публікацій авторів з України, Швейцарії, Франції, Німеччини та Росії встановлено нові подробиці заснування та розвитку швейцарської колонії Шабо в Бессарабії (1822), а також факти з біографії її засновника – Луї Вінсена Тардана.

Ключові слова: колонізація Півдня Російської імперії, швейцарська колонія Шабо, розвиток виноградарства в Бессарабії, Луї Вінсен Тардан.

На основе анализа архивных материалов, публикаций авторов из Украины, Швейцарии, Франции, Германии и России определены новые подробности образования и становления швейцарской колонии Шабо в Бессарабии (1822), а также факты из биографии ее основателя – Луи Венсена Тардана.

Ключевые слова: колонизация Юга Российской империи, швейцарская колония Шабо, развитие виноградарства в Бессарабии, Луи Венсен Тардан.

Based on archival materials and published works of researchers from Ukraine, Switzerland, France, Germany and Russia it was established the history of foundation and development of the Swiss colony Shabo in Bessarabia (1822), and also biographical facts of its founder Louis Vincent Tardent.

Keywords: colonization in the South of Russian empire, the Swiss colony Shabo, the development of viniculture in Bessarabia, Louis Vincent Tardent.

У XVIII столітті російський уряд був зацікавлений у заселенні земель на Волзі та на півдні країни. Для цього була потрібна велика кількість старанних, здібних фахівців, насамперед – селян. З цією метою імператриця Катерина II, а пізніше і Олександр I запрошували іноземних переселенців. У 1762 році маніфестом Катерини II від 4 грудня було оголошено: «...*всім іноземцям дозволяємо в Імперію нашу в'їжджати і селитися, де хто забажає у всіх наших губерніях*» [9, с. 24]. Однак він виявився безуспішним. 22 липня 1763 року Катерина видала свій другий, вже доопрацьований маніфест.

Переселенцям обіцяли великі наділи землі, звільнення «на віки вічні» від рекрутської служби, від податей на 30 років, безвідсоткову позику (на побудову будинків, придбання худоби, купівлю сільськогосподарського реманенту, припасів тощо), яка мала бути повернута через 10 років, отримання права займатися промислами, «*заводити фабрики та інші потрібні ремесла, торгувати, вступати в гільдії і цехи, і скрізь в Імперії продавати свої вироби*»; селитися колоніями, безперешкодно сповідувати будь-яку релігію, безмитно ввозити своє майно тощо [9, с. 24-25].

Це стало початком «великого переселення народів» з країн Європи до Росії, яке тривало близько 100 років. Воно посилювалося у зв'язку з розоренням європейських країн наполеонівськими війнами. Великим потоком ринули в Росію німці, шведи, італійці, швейцарці та представники інших

національностей [28, с. 25-30]. Іноземні переселенці приїжджали переважно цілими сім'ями і на новому місці засновували колонії.

Однією з таких колоній стала швейцарська колонія Шабо, утворена в Бессарабії, на півдні Російської імперії, у 1822 році. Незважаючи на всі негаразди, що випали на долю колоністів, згодом, у 80-х роках XIX століття, Шабо стала «*найбагатшою колонією в Росії*» [31, с. 38].

Питання щодо заснування колонії Шабо та розвитку її в перші роки існування розглядалися багатьма дослідниками (Л. Гандер, О. Й. Дружиніна, Х. Гандер-Вольф, Ю. Тардан, О. Грива, В. Ф. Онопрієнко та ін.). Звичайно, так чи інакше, певна роль при цьому відводилася людині, яку називають засновником колонії, – Луї Вінсену Тардану (Louis Vincent Tardent). Наведемо короткий аналіз публікацій, що стосуються цієї людини.

У 1908 р. Луї Гандер опублікував статтю [24], присвячену історії Шабо. В ній описано підготовку колоністів до дальнього переїзду, складено їх список, а також відображено перші труднощі переселенців у дорозі і на новому місці. Тут Л. В. Тардан позначений як один з організаторів ризикованого заходу: «*13 серпня 1820 р. ми бачимо його [Л. В. Тардана – Г. Г., Г. М.] у складі першого комітету, в обов'язки якого входило визначення місця майбутньої колонії Шабо. На його боці були виноградарі Жан Люсьєн Геррі, Жорж Амелл Тестю, Якоб Самуель Шевалле,*

Франсуа Луї Петі. Асамблея відрядила Тардана розвідати землі в далекій Бессарабії, де цар Олександр І обіцяв виділити родючі землі, відібрані в Туреччині» [24, с. 13].

«Тарданіада» почалася у 1925 році, коли нащадок Тардана, французький інженер А. Ансельм, видав його листи, що були переписані в 1922 р. на честь 100-річного ювілею колонії Шабо [23] (переклад на російську мову – В. Ф. Шишмарьова, 1979 р.).

У дослідженні О. Й. Дружиніної ([10], 1970 р.) історія колонії Шабо, що займає у книзі загалом не більше 3-х сторінок тексту, розглядається як один з численних фрагментів розвитку всього півдня України. Тут наведені лише основні досягнення колонії, і, звісно, аналіз особистості засновника колонії та мотивів його діяльності в плани автора не входив. Те ж саме можна сказати і про статтю М. О. Бородіної ([3], 1964 р.), на яку неодноразово посилається О. Й. Дружиніна.

Однією з найбільш серйозних робіт з даної проблеми нам здається дисертація Х. Гандер-Вольф [25], значна частина якої (пп. 2.1, 2.3) присвячена підготовці до заснування колонії і часу правління колонією Л. В. Тарданом (1822-1831 рр.). Актуальність роботи автор обґрунтовує наступним чином (скорочений переклад авт.): 1) немає жодної детальної публікації про Шабо, хоча є багато цікавих коротких повідомлень у газетах та інформаційних зведень; 2) більшість з них залежать одна від одної або мають вигляд резюме (узагальнення); 3) існуючі публікації, головним чином, дають опис життя в колонії в останні десятиріччя її існування; 4) вони поверхнево відображають обставини виникнення колонії; 5) узагальнити ці обставини необхідно, щоб краще зрозуміти життя в колонії [25, с. 11]. Джерелом роботи, повідомляє автор, є збірки копій листів Л. В. Тардана, відправлених ним до Швейцарії, які збереглися в архівах. Більше у Х. Гандер-Вольф документів цього періоду в розпорядженні немає: «Із ким з представників російського уряду Тардан вів переговори, ми не змогли з'ясувати. Відомо тільки, що восени 1821 року він написав лист своїм землякам, в якому він просив їх вирушити до Росії, щоб навесні 1822 року вже на новій батьківщині почати сільгоспроботи» [25, с. 45]. Нижче нами будуть наведені деякі фрагменти листування Тардана з російськими офіційними особами (головним попечителем колоністів південного краю Росії І. М. Інзовим, міністром внутрішніх справ В. П. Кочубєєм та ін.), а також витяги з інших архівних документів, отриманих нами в процесі дослідження.

У 1982 році швейцарський австралієць Юлій Тардан видав книгу «Історія та генеалогія родини Тардан» [29]. При описі діяльності Л. В. Тардана витяги з цієї книги вживає у своїй роботі ([26], 1993 р.) журналіст О. Грива. Окремі фрагменти з роботи О. Грива використовує у своїй книзі В. Ф. Онопрієнко ([14], 2009 р.). У цій книзі зібраний архівний матеріал, проте нечисленні коментарі присвячені переважно успіхам колоністів і являють собою найчастіше цитати з книги О. І. Дружиніної [10] або дослівний переклад О. Грива [26].

Таким чином, ми бачимо, що вся або майже вся інформація, що стосується особистості самого Л. В. Тардана і його ролі в становленні Шабо, базується на його власних листах або була опублікована його нащадками А. Ансельмом та Ю. Тарданом. Не випадково у фільмі, присвяченому заснуванню колонії Шабо, який демонструється відвідувачам Шабського музею вина і виноробства, крім Тардана, не тільки не називається жодного іншого імені, а й узагалі не згадується, що він розвивав виноградарство і виноробство в Шабо не один!

Такий підхід до висвітлення подій майже двохсотлітньої давнини видається нам значною мірою суб'єктивним. Документи, отримані нами з швейцарських, українських і російських архівів, дозволяють поставити під сумнів легенду про «зухвалого вченого», «друга Пушкіна і Песталоцці» – Луї Вінсена Тардана.

Що ж насправді являла собою ця людина?

За описом О. Грива, з посиланням на Ю. Тардана, ми дізнаємося про сім'ю його відомого пращура: «Луї Вінсен Тардан був десятою дитиною Жака Давида Тардана, з Ормон Дессу, і його дружини Марі Шері. Він народився 14 грудня 1787 року в Веє, 4 січня 1788 р. його хрестили там же. Помер Луї Вінсен Тардан у 1836 р. в Шабо. Його батько, Жак Давид Тардан, був малоцікавою, буркотливою і владолюбною людиною, яка сіяла навколо себе страх. Він помер у 1825 році від алкоголю» [26, с. 11]. «Дідусь Л. В. Тардана, Давид Тардан, був освіченою і шанованою людиною в місті Веє – регент¹ коледжу, який він очолював 44 роки і пішов на пенсію в 78 років. Помер він 21.02.1820 р. ... Давид Тардан був одним з ініціаторів шкільної реформи, гарячим шанувальником Ж. Ж. Руссої його виховних ідей» [26, с. 12-13, див. також 14, с. 17].

Про самого Л. В. Тардана О. Грива пише: «Свою освіту Луї Вінсен Тардан отримав в коледжі в Веє, де працював його дідусь. Там до 1813 року він викладав природничу історію (*histoire naturelle*) і каліграфію. Був шанувальником музики і співу, торгував музичними інструментами. Потім, щоб краще здійснити на практиці вчення Песталоцці, відкрив приватну школу. Його учнями швидко стали діти місцевої еліти» [26, с. 11, див. також 14, с. 17].

Однак у Ю. Тардана ми знаходимо дещо інший опис (скорочений переклад авт.): «Луї Вінсен Самуїл Тардан був старшим сином Жака Давида ... Після закінчення початкової школи Давид [дід Л. В. Тардана – Г. Г., Г. М.] відправив свого онука в школу Песталоцці в Івердоні, де він навчався до 1804 року. У 1805 році він почав навчання в школі *Parish College* у Веє. За рекомендацією дідуся після закінчення школи його прийняли на роботу в цю ж школу, де він працював до 1813 року, викладав там природничу історію (*natural history*) і каліграфію» [29, с. 121].

«...Тардан захоплювався музикою та співом і був у правлінні музичного товариства. Він відкрив музичний магазин, торгував інструментами. Йому було важко прогледувати свою сім'ю. Для цього він відкрив школу [її назву можна перевести як «репетиторська школа

¹Регент (у Швейцарії) – вчитель початкової школи (Primarschule).

для молоді» – Г. Г., Г. М.], де проводив додаткові уроки» [29, с. 122].

У листах державним діячам Росії Л. В. Тардан указує на свої численні титули: «*Ваш покірний слуга, Тардан, агроном, ботанік, член Товариства швейцарських природознавців, натураліст, депутат швейцарських виноградарів кантону Во, Радник одного з музичних товариств Швейцарії*» [20, арк. 2, 6, 13, 17зв., 30, 35]. О. Грива продовжує опис чеснот Тардана: «*Луї Вінсен Тардан – педагог, вчений-ботанік, виноградар, член Гельветического товариства природничих наук, ерудит, людина високої культури, ... соратник і друг видатного педагога Йоганна Генріха Песталоцці. Він отримав педагогічну освіту в замку Івердон і листувався з Песталоцці до самої його смерті у 1827 році*» [26, с. 10, див. також 14, с. 17]. «*Й. Г. Песталоцці і рекомендував Луї Вінсена Тардана Фредеріку де ла Гарпа², як хорошого вчителя, вченого і чудового виноградаря*», – так пише про свого предка Ю. Тардан [29, с. 121] та Х. Гандер-Вольф, посилаючись на публікацію нащадка Л. В. Тардана А. Ансельма [23].

А ось що повідомляють з цього приводу офіційні архівні документи (скорочений переклад авт.):

1. Давид Тардан, дідусь Л. В. Тардана, з листопада 1771 р. працював регентом у школі Parish College в Ве́ве. Викладав він у 5 класі. У цій же школі у 4 класі працював його старший син Вінцент, після смерті якого у 1794 році цей клас веде його батько. Молодший син Давида Тардана працював в 5 класі. Про роботу у цій школі Луї Вінсена Тардана в архіві відомостей немає [16].

2. В архіві немає документів, які свідчили б про створення Луї Вінсеном Тарданом власної школи. Немає ні дати, ні району, де знаходилася б ця школа після 1813 р. [15].

3. В архіві немає документів, які б свідчили про те, що Тардани були нащадками виноградарів та мали пряме або непряме відношення до виноробства. Землі в околиці Ве́ве вони не мали. В поземельному кадастрі громад навколо Ве́ве також немає записів про наявність власності, яка б належала родині Тардан, за винятком одного будинку в районі В'е-Мацель в Ве́ве [15; 18].

4. В архівах немає жодних відомостей про виноградарську та виноробну освіту Л. В. Тардана, про які повідомляють російські дослідники В. Онопрієнко та ін., а також нащадок Л. В. Тардана Ю. Тардан. Відомий тільки факт, що він родом з місцевості між Лаво і Замком Шіллон, де з часів Середньовіччя займалися виноробством [15; 18].

5. Про те, що Песталоцці рекомендував Л. В. Тардана Фредеріку де ла Гарпа як гарного вчителя, вченого і чудового виноградаря, в архівах також немає документів [15].

6. У списках учнів школи Песталоцці прізвища Л. В. Тардана немає [17].

Звернемо увагу також на наступний момент: приватна школа Песталоцці в Івердоні (в деяких джерелах її називають «інститут») існувала в період з

1805 до 1825 р. [2, с. 463]. Тому до 1804 р., як стверджує Ю. Тардан (див. вище), його славетний пращур учитися в школі Песталоцці просто не міг. Під час роботи над темою дослідження відомості, що підтверджують листування між Луї Тарданом і Генріхом Песталоцці «до самої його смерті», нам також не зустрівся.

Нащадки Л. В. Тардана називають свого відомого предка також «*другом О. С. Пушкіна*».

У своїй документальній книзі [14] В. Ф. Онопрієнко, посилаючись на Л. А. Черейського ([22]) пише, що «*дружба між О. С. Пушкіним і Л. В. Тарданом не переривалася (обидва вони були членами масонської ложі у Кишиневі)*» [14, с. 18]. Дійсно, і Тардан, і Пушкін були членами масонської ложі «Овідій», № 25 у Кишиневі. А ось твердження про їхню взаємну дружбу дозволимо поставити під сумнів. У книзі Л. А. Черейського на сторінці 430 [22] є запис про Л. В. Тардана, на який посилається В. Ф. Онопрієнко. Однак ні про яку дружбу, тим більше «*безперервну*», мова там не йдеться. Можливо, посилення використане тільки для підтвердження причетності обох до масонської ложі, а про їхню дружбу інформацію взято з інших (крім нащадків Тардана) джерел?

Не вдаючись у подробиці щодо тлумачення поняття «*дружба*», звернемося до думки пушкінознавців.

У книзі Б. А. Трубецького «Пушкін в Молдавії» [21] є біографічний словник. У цей словник автор зібрав імена всіх людей (245 чол.), з якими Пушкін був знайомий під час кишинівської заслання (вересень 1820 – липень 1823 рр.). При цьому четверо з них визначені як «*друг*» або «*близький друг*». У числі інших, під номером 220 (за алфавітом), у даному словнику є і запис про Л. В. Тардана: «*Природознавець, швейцарець, засновник колонії в Шабо, куди до нього заїжджав О. С. Пушкін в 1821 р. Тардан був і членом масонської ложі «Овідій», № 25*». Як бачимо, про будь-які дружні відносини мова не йде.

І. П. Ліпранді³, який супроводжував поета під час його зустрічі з Тарданом, згадував: «*Уранці я захотів побачитися зі швейцарцем Тарданом, який заснував колонію в с. Шабо, в трьох верстах на південь від Аккермана. Пушкін поїхав зі мною. Тардан дуже йому сподобався, а Пушкін – Тардану, який задовольняв незліченну кількість запитань мого супутника. Ми пробули години дві і взяли Тардана з собою обідати до Непеніна. Пообідавши, виїхали о шостій годині в Ізмаїл*» [13, с. 306].

А ось – витяг з книги Ю. І. Дружнікова: «*Від європейського масонства російське було практично відрізано і сходило нанівець. Пушкін втрачав до нього інтерес.*

Єдине, що прикрашало його існування в кишинівській пустелі, були гості з-за кордону. Він з радістю мчить до кожного, сподіваючись «подихати чистим повітрям європейським». Допоки Ліпранді у відраженні займається своїми справами, Пушкін знайомиться з

²Фредерік Цезар де ла Гарпа – наставник імператора Олександра І, виходець з кантону Во. Поселення Шабо було засновано за його сприяння.

³ Ліпранді І. П. (1790-1880) – генерал-майор, історик та діяч таємної поліції.

Луї Вінсеном Тарданом, засновником швейцарської колонії Шабо біля Акермана.

Мабуть, Пушкіну було дуже цікаво зрозуміти, чому людина втекла звідти, куди він сам мріяв вирушити. Тардан посилався на небезпеку революції, алеж вона Швейцарію не зачепила. Побалакали вони дві години і спільної мови не знайшли. Виявилось, що Інзов для розвитку виноградної галузі у колонії умовив Тардана оселитися тут, пообіцявши сприяння у розвитку справи» [11, с. 159-160].

Вірогідно, під «неперервною дружбою» в книзі В. Ф. Онопрієнко [14] йдеться про випадкову зустріч: в епістолярній спадщині О. С. Пушкіна [19] ми не виявили жодного листа до «товариша» Тардана.

Наше дослідження показало, що Л. В. Тардан дійсно був членом Гельветичеського товариства природознавців [30]. Умови участі у цьому товаристві були наступні: 1) членом товариства може бути кожен, хто проживає в Швейцарії, 2) членом товариства стають у результаті таємного голосування при отриманні абсолютної більшості голосів, 3) член товариства повинен володіти знаннями в області природознавства, 4) вступний внесок – 6 франків.

У вже згаданому нами документі Л. В. Тардан був представлений імператорові як «депутат швейцарських виноградарів кантону Во». Яким же чином він став депутатом? Простежимо хронологію подій, спираючись на архівні дані.

Про заселення вільних земель на півдні Росії іноземцями Л. В. Тардан дізнався від Жана Франсуа Салоза⁴, який працював довгий час в Одесі ветеринаром. 19 грудня 1819 р. він звертається листом до повноважного намісника Бессарабської губернії генерала О. М. Бахметьєва: «*Маю честь доповісти Вам, що мій співвітчизник і друг пан Салоз, головний ветеринар імператорської величності в південних губерніях Російської імперії, повідомив мені деякі деталі щодо топографічних особливостей Акермана⁵ і виноградарів, що там знаходяться і які є власністю держави. Він звернув мою увагу на те, що це занедбані і майже покинуті на сьогодні виноградарі, при належному догляді і покращенні, могли б через кілька років принести велику користь Росії*» [6, арк. 1-1зв., 13]. Далі він просить передати ці виноградарі у власність 30 воздузським виноградарям⁶, «...щоб ми мали не тільки кошти, а й створили в цьому місці прибуткове та стабільне господарство» [6, арк. 1-1зв., 13].

У цей же час, 22 грудня 1819 р., до російського царя Олександра I звертається Ф. Ц. де ла Гарпа: «*Пан де Салоз розповів, що в Бессарабії зростає державний виноградник, яким дуже нехтують. Про це поінформовані виноградарі моєї країни. Якщо уряд дасть свою згоду, то вони звернуться з проханням дозволити їм працювати на цих землях*» [25, с. 39].

У листі у відповідь Тардану від 30.04.1820 р. ([20, арк. 39-39зв.]) О. М. Бахметьєв обіцяє йому повну

підтримку і заступництво. Генерал повідомляє також, що готовий зустрітися з його представниками з Одеси для огляду землі, щоб пояснити їм усі переваги та недоліки місцевості.

Отримавши таким чином підтримку представника місцевої російської влади, 22 червня 1820 р. Л. В. Тардан інформує про свої плани чиновників кантону Во, сподіваючись і від них отримати позитивну відповідь. Однак Кантональна Рада 5 липня 1820 р. відхилила проєкт Л. В. Тардана, тому щов ньому не йшлося про робітників, без яких, на їхню думку, неможливо було цей проєкт здійснити [25, с. 44].

Незважаючи на цю негативну резолюцію Кантональної Ради, Тардан все ж таки виїжджає до Росії. Перед від'їздом йому вдається зібрати групу потенційних колоністів. До неї входять: Жан Люсьєн Геррі, Жорж Амелл Тестю, Яків Самуель Шевалле і Франсуа Луї Петі. На зборах, організованих 13 серпня 1820 р. у Веве, Л. В. Тардан читає їм листи, в т. ч. вищезгаданий лист генерала О. М. Бахметьєва від 30 квітня 1820 р., а також різні документи щодо заснування колонії та висловлює надію на можливе покращення їх матеріального стану. Так як виноградарі зайняті збиранням врожаю, на зборах вирішується надати Л. В. Тардану повноваження діяти в інтересах всієї групи і відправити його до Росії для огляду та оцінки землі. На поїздку йому виданий кредит у 800 франків, і в кінці 1820 року депутат відправляється на місце майбутнього розташування колонії.

Після приїзду до Одеси 12 грудня 1820 р. Л. В. Тардан звертається до генерала О. М. Бахметьєва з проханням вислати йому для вивчення умови, на яких швейцарським колоністам буде надана земля [6, арк. 17-17зв.]. Про прохання Л. В. Тардана генерал О. М. Бахметьєв, у свою чергу, повідомляє Головного попечителя та голову попечительського Комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії генерала І. М. Інзова [6, арк. 16-16зв.].

О. М. Бахметьєв поклав усі обов'язки щодо поселення та влаштування швейцарських виноградарів під Аккерманом на генерала Інзова, про що повідомляє міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею [6, арк. 19-19зв., 24-24зв.]. В. П. Кочубей у своєму листі від 24 березня 1821 р. пропонує генералу Інзову «дати на свій розсуд розпорядження щодо відведення швейцарцям землі та їх переселення» [6, арк. 19-19зв., 24-24зв.].

Під час своєї особистої зустрічі з Л. В. Тарданом генерал Інзов дає йому карту і надає можливість особисто ознайомитися з місцем для поселення швейцарців поблизу Аккермана, де перебували в занедбаному стані обіцяні Олександром I державні сади.

Після огляду околиць 19 лютого 1821 р. Л. В. Тардан надає І. М. Інзову папери для передачі їх Російському імператорові⁷, серед яких: листи на ім'я генерала; опис Акермана і його околиць; копія мандата Л. В. Тардана як депутата швейцарських виноградарів кантону Во; зобов'язання швейцарців імператору у разі

⁴Салоз Ж. Ф., як і Л. В. Тардан та Ф. Ц. де ла Гарпа, був членом Швейцарського Гельветичеського товариства природознавців.

⁵Акерман – місто в Бессарабії, зараз м. Білгород-Дністровський Одеської області, Україна.

⁶Йдеться про жителів кантону Во (Vaud).

⁷Детально про це див. [5], гл. 3.2.

їх переселення; а також згадані нами вище Умови, при схваленні яких швейцарці готові переселитися до Росії, складені вже в Росії Л. В. Тарданом. Копії цих документів збереглися в архіві [20].

Дані умови складаються з 15 статей. Наведемо їх короткий опис.

У 1-й статті Тардан дякує імператору і запитує, чи можуть швейцарці заснувати колонію.

Наступні три статті (2-4) присвячені службі в армії. Тут ідеться про звільнення від військової служби. Але якщо хто-небудь захоче добровільно служити в армії, то повинен отримати ті самі права, що і російські дворяни. Це означає, що вони повинні отримувати привілеї, чин і утримання, а також звільнятися від важкої роботи, подібно до дворян.

У статтях 5 і 6 йдеться про податки. Швейцарці мають бути звільнені від усіх податків протягом 20 років. Після закінчення цього терміну вони щорічно будуть сплачувати податки, встановлені Указом.

Стаття 7 зберігає за кожним право покинути колонію і країну.

Стаття 8 закріплює за кожним довічне безкоштовне володіння землею.

Стаття 9 містить бажання швейцарців отримати заступництво імператора і служити тільки йому.

Стаття 10 вирішує організаційні питання. Швейцарці бажать мати губернатора своєї провінції, який би безпосередньо підпорядковувався імператорові.

У статтях 11 і 14 йдеться про вільну безподаткову продаж продукції в районах Одеси та Акермана, а також про вільне використання деревини з навколишніх лісів, про її безкоштовне транспортування по суші і по воді.

Статті 12-13 розглядають територіальне питання. Береги з боку швейцарської колонії є її власністю, і колоністи будуть самостійно їх охороняти.

У статті 15 Л. В. Тардан просить виділити їм на 10 років безпроцентну позику в сумі 20 000 рублів, необхідна будівництво церкви, будинку для священика, школи, інтернату і аптеки в Акермані.

У примітці до цих умов депутат Тардан написав: *«Якщо ці умови не будуть прийняті, то швейцарці відмовляться від переселення або відстрочать його на кілька років»*.

Зобов'язання швейцарців імператору мало наступний текст: *«У разі їх переселення в Росію та утворення колонії швейцарці дають зобов'язання вірно служити Його Величності Імператору за його доброзичливість»* [20, арк. 35зв.].

Цікавим є лист Л. В. Тардана графу В. П. Кочубею від 5 травня 1821 р. [20, арк. 29-30], у якому зокрема говориться, що швейцарці бажать отримати переваги: насолоджуватися, як у Швейцарії, свободою; до себе кращого відношення, ніж до німців; щоб вони могли користуватися тими ж правами, як і в Швейцарії. Тардан просить графа передати цей лист імператорові, а у нього – заступництва, бо це підбадьорило б його земляків і його самого.

Про прохання швейцарців граф В. П. Кочубей доповів Олександрові I і отримав від нього наступний наказ: *«Щоб цих колоністів прийняти на загальних*

правилах, і з тою ж самою пільгою, яка призначена іншим колоністам, а щодо землі поблизу Акермана, вимагати відомостей від Вашої світлості [тобто І. М. Інзова – Г. Г., Г. М.], так само і думки, чи може ця землям бути віддана» [6, арк. 27-27зв.].

Таким чином, ми бачимо, що імператор Олександр I не приймає умови, висунуті Тарданом, при схваленні яких швейцарці готові переселитися до Росії.

Проте, у листі від 15 жовтня 1821 р. ([20, арк. 79-79 зв.]) Л. В. Тардан висловлює особисто імператорові свою подяку за визнання за швейцарцями тих же привілеїв, якими користувалися і переселенці інших колоній, і тут же просить надати швейцарським переселенцям безпроцентну позику на суму 20 000 рублів для побудови церкви і аптеки. У відповідь Російський імператор Олександр I наказує *«по приїзду і запровадженні колоністів видати їм позиčku на 10 років з бессарабських доходів з виплатою зазначених відсотків»* [6, арк. 34-35зв.]. Таким чином, і це прохання Л. В. Тардана не було задоволене.

Незважаючи на негативну реакцію Ради кантону Во, на відхилення імператором Олександром I всіх умов і прохань, висунутих представником *«водуазських виноградарів»*, а також на те, що половину з наявних виноградних садів уже було віддано місцевому населенню (див. нижче), Л. В. Тардан не зупиняє своєї агітаційної роботи. В одному з листів, уже згаданому нами, що наводить Х. Гандер-Вольф [25, с. 45], він, зокрема, закликає своїх товаришів негайно вирушати в дорогу, щоб навесні 1822 року почати перші роботи на виноградниках. В іншому листі він закликає земляків не шукати *«щастя в невідомих пустелях і лісах Північної Америки, а поспішати на родючі землі Нової Росії, де виноградні лози, персики, шовковиці вистигають рано і з великим успіхом»* [1, с. 184]. Але побачивши, що ніхто не збирається рушати з місця, у квітні 1822 року Л. В. Тардан повертається до Швейцарії.

Після приїзду на батьківщину він звітує на зборах про свою успішну подорож, говорить про *«сприятливі результати»*, які їх очікують на новому місці [24, с. 119]. Він веде бурхливі спори, намагаючись переконати своїх співвітчизників. Після деякого часу це, нарешті, вдається.

З листа Л. В. Тардана до генерала І. М. Інзова, написаного ним 25 червня 1822 р., випливає, що у себе в країні потенційні колоністи дізналися від якогось російського пана про те, що в Росії вони будуть обмануті. Це і стало причиною втрати їхнього інтересу і бажання до переселення: *«...Чутка, що була розповсюджена одним з росіян про те, що ми будемо ошукані, настільки збентежила моїх супутників-виноградарів, що залишилися тільки найбільш надійні і сміливі, які дійсно бажать їхати. Інші, більш обачні, воліють почекати і подивитися, як нас приймуть, і як ми розташуємося на землях, що нам наділили... Щодо мене, який мав честь з Вами познайомитися і повністю довіряє Вашій прихильності, я не буду вагатися і вирушаю в дорогу на чолі першої групи (яку я б назвав кістяком), що складається з 30-40 осіб різного віку, і я розраховую прибути в середині вересня»* [6, арк. 41-41зв., 59].

Чим же зумовлена завзятість Тардана при його явному обмані своїх земляків – виноградарів та виноробів швейцарського кантону Во? Що спонукало його покинути свою країну і втягнути в цю пригоду велику групу людей? Одну з версій ми знаходимо у О. Й. Дружиніної ([10, с. 147]: «...на правому березі Дністра оселилися емігранти із «французької» Швейцарії. Це були заможні виноградарі кантону Во (Vaud), що покинули рідну країну частиною через земельні тісноти, частиною з політичних причин». І далі, у виносці: «Ліквідація Гельветичеської республіки у 1803 р. та посилення залежності Швейцарії від Франції викликали опозицію з боку прогресивних кіл». Як бачимо зі списку перших колоністів, складеного О. Грива [26], всі вони, за винятком Тардана, були селянами: Шевалле – потомствений виноградар та винороб, решта – наймані працівники Тардана. Сам же Л. В. Тардан, досить освічена людина, яка не мала власної землі, видається нам найбільш вірогідним кандидатом на роль представника зазначених «прогресивних кіл», які мають необхідність покинути країну «з політичних причин».

Х. Гандер-Вольф з цього приводу вважає однозначно: «Головними мотивами їх переселення були ні соціальні, ні релігійні, а приватно-економічні міркування» [25, с. 34]. Ту ж саму думку щодо Л. В. Тардана висловлює його нащадок Ю. Тардан: «...Йому було важко прогледувати свою сім'ю. З цієї метою він відкрив школу, де давав додаткові уроки... Через щасливі обставини його життя отримало інший напрям» [29, с. 122]. І далі по тексту йдеться про його переїзд до Росії.

Ми також вважаємо, що саме можливість поліпшити свій матеріальний стан є основною причиною переселення майбутніх засновників колонії: землі в Швейцарії мало і вона дуже дорога. За наявності 6-10 дітей в сім'ї для спадщини нічого не залишається.

Своєрідну версію щодо особистих мотивів Луї Вінсена Тардана наводить А. Маврокордато в романі «Вежа принцеси» [27]. Вона вказує, що Л. В. Тардан покинув Швейцарію, бо родичі звинуватили його в підпалі їх будинку з метою викрадення золота і заощаджень, які вони зберігали в цьому будинку. Звісно, белетристика не є, та й не може бути підставою для висунення гіпотези, історичного припущення. Проте в даному випадку існує якийсь маленьке «але». В одному із листів Тардан указує на розбіжності з родичами як на причину свого переселення, але не хоче про них говорити [25, с. 38]. Ніякого іншого пояснення, даного самим Тарданом, у доступних нам документах⁸ більше не зустрілося.

Викликає певний інтерес ще одна версія, яка не спростовує і всі попередні. Вона може пояснити наполегливе прагнення Тардана переселитися самому і старанно агітувати на це своїх земляків. На жаль, у

Держархіві Одеської області (ДАОО) і Російському державному історичному архіві, розташованому в м. Санкт-Петербурзі (РДІА С-Пб), не зберігся протоколособистих переговорів Луї Вінсен Тардана з Головним піклувальником і головою піклувальної Комітету про іноземних поселенців Південного краю І. М. Інзовим від 24 серпня 1821 р., не знайдені також і списки агентів-вербувальників та відомості їх оплати. Збереглося, однак, новорічне привітання Л. В. Тардана графу Воронцову від 1 січня 1830 р. із повідомленням про прибуття нових родин швейцарських колоністів. Наприкінці цього листа Л. В. Тардан нагадує, що «...в листопаді минулого року мій номер був 62» [7, арк. 23]. Що це за номер?

Відомо, що оплата вербувальників, пізніше так званих урядових комісарів, залежала від кількості завербованих людей. Ці урядові «посланці» проводили потужну кампанію з вербування населення для переселення з Швейцарії в Росію [25, с. 27].

Тому ми схиляємося до думки, що це цілком вірогідно міг бути особистий номер агента у відомості на отримання винагороди. Або, що теж є досить імовірним, – номер у списках агентів, оплачуваних за рахунок Російської державної скарбниці та зайнятих залученням іноземних громадян для поселення в колоніях на території Російської імперії.

Група перших переселенців складала 24 людини, включно з дітьми. Рано вранці 19 липня 1822 р. дев'ять великих возів, у кожний з яких були запряжені по 4 коня, рушили з Веви на схід. На чолі ходи – сімейна пара Тарданів зі своїми дітьми, за ними слідували Яків Самуїл Шевалле з Ріва зі своєю сім'єю, потім Шарль Огюст Гранжан із Санкт-Круа, Жан Луї Гері з Шебре, Жан Луї Плантен – службовець Тардана, служниця Тардана Франсуа Альбертіна Лежер, Анрі Цвікі – працівник Тардана з Карентца (кантон Гларус), Луї Фредерік Гюгенен, Анрі Бергер з Аванша, Франсуа Нуар з Лозанни [26, с. 22-23].

Незважаючи на всі труднощі далекого переходу в 2 500 км, 29 жовтня 1822 року, через 103 дні дороги майбутні колоністи прибули до Акермана.

Відразу ж після прибуття на нове місце колоністи зіткнулися з численними труднощами. Приїхавши до Бессарабії наприкінці жовтня 1822 року, землю вони отримали лише в березні наступного року. Однак через три тижні частину добрих земель під Акерманом довелося відступити. Її замінили наділом у степу, непридатним для обробки. Колоністи отримали покинуту турками землю, на якій росли запущені, здичавілі і зарослі виноградники. При обробці землі тут зустрічалася виноградна лоза товщиною в руку, а коріння – товстіше ноги. Одеські чиновники не дали дозволу аптекареві Берже відкрити свою аптеку; колоністи не змогли добитися дозволу на будівництво трактиру в центрі села, вони не мали права ловити рибу в лимані тощо.

З листів Тардана видно, що швейцарці мали потребу в усьому. Кошти, привезені зі Швейцарії, були поступово витрачені, обіцяними привілеями колоністи користуватися не могли, бо їх не отримали.

І тут виникає питання: а чи знали люди, що пішли слідом за Тарданом на невідомі землі, що умови, при

⁸Під час роботи над темою дослідження нами були вивчені документи, що зберігаються у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), Державному архіві Одеської області, Державному архіві Херсонської області, Ізмаїльському архіві при міськраді, архіві Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, архіві м. Веви (Швейцарія), архіві кантону Во (Швейцарія), а також ін. документи (детальніше див. [5, Додатки]).

дотриманні яких вони готові були переселитися до Росії, імператором затверджені не були?

У своєму рапорті від 21 червня 1823 р. до генерала Інзова Тардан писав: «Щоб прожити цей рік, я і мої товариши дозволили обробляти нашу землю тутешнім селянам в надії, що зможемо отримати частину продукції. Але папери, які ми надіслали Вам, повернулися, перекресливши всі наші надії і залишивши нас без шматка хліба на зиму. Ми благаємо Вашу високість, нашого захисника, дозволити нам користуватися нашим правом. А так як жнива вже розпочалися, ... ми можемо все втратити і не отримати згодом те, що нам належить» [23]. Тардан повідомляв, що всі їхні плани і надії зруйновані: «Губернатор знає, скільки коштувала наша подорож і життя протягом 18 місяців. Він знає, що ми купуємо будинки, тварин, а він забирає у нас те, що нам може допомогти заткнутися щілини, принести задоволення людям, що мають надію на поліпшення добробуту, але збанкрутілим» [23].

Незважаючи на це, Тардан майже в кожному листі наполегливо продовжує закликати своїх земляків поповнити ряди громадян Гельвеціанополіса⁹. У грудні 1822 року у Швейцарському віснику був опублікований лист Л. В. Тардана, в якому він запрошує всіх, хто бажає емігрувати до Росії, звернутися до якогось пана Генрі Аарбурге, в якого вони можуть отримати необхідні документи і внести себе до списку [25, с. 49]. У своєму листі від 18 травня 1823 р. він пише: «О, якби ви знали, скільки нещасних людей знайшли тут способи до життя! Ми у своїй Швейцарії думаємо, що немає країни краще – це помилка. Там ми отримуємо плоди праці, витрачаючи багато часу і сил, а тут погода майже весь час прекрасна, землі родючі, легко піддаються обробці, багато худоби і за низькими цінами. Зима не була страшною з 1812 року. Снігу мало. Вже в березні можна розкривати і підрізати виноградники» [23]. 3 листа до Гюгенену: «Наша сільськогосподарська установа повідомляє Вам про свою згоду прийняти Вас в наше підприємство. Ми знаємо, що Ви і Ваша сестра – дуже порядні люди. Вам неможливо відмовити. Але Ви не селянин. Ви станете власником 8 поз¹⁰ винограднику і 200 поз полів та луків. Що Ви будете робити? Вам необхідно привезти з собою добрих слуг-працівників... Ось кілька деталей про нашу установу, які Ви можете повідомити Вашим знайомим. Вони зможуть отримати благополуччя не за тридев'ять земель... Це одна з багатих країн. Доцніколи не йде більше двох днів, небо завжди ясне, фрукти, абрикоси, виноград плодоносять дуже добре... Тут багато хліба, який не потрібно довго шукати. Якщо Вам хліба, вина і розмаїття інших продуктів достатньо для того, щоб бути щасливим, поспішайте приїхати і розділити з нами наше спокійне становище» [6, арк. 426]. І легковірні земляки поспішали до «краю», який був описаний Л. В. Тарданом, але наштовхувалися на жорстоку дійсність.

З повідомлень графу М. С. Воронцову: «Нещасні колоністи (батьки 11 родин) здійснили довгу подорож на свої власні кошти із Швейцарії сюди. Вони продали своє майно і залишили свою батьківщину з метою знайти тут іншу, яка б їх зробила щасливими і яка, як вони сподіваються, надала б їм виноградники, щоб укрити їх від злиднів і нестатку! Після року очікувань, і так як їх грошові ресурси добігають кінця, їм нарешті надали десять невеликих виноградників, прибуток від яких могла б їх врятувати від голодної смерті до наступного року, але ця надія, це вітха не була довгою, бо їм тільки що вказали на те, щоб вони не чіпали урожай виноградів!» [6, арк. 301-302]. «Нові виноградники ці нещасні отримали тільки через 19 місяців і всього лише по одному саду. А це недостатньо, щоб забезпечити своє існування. Бо деякі з цих садів не виробляли і 10 відер вина на рік. Багато хто з новоприбулих виноградарів повністю розорився і змушений був у пошуках шматка хліба навіть продати свій одяг» [6, арк. 426].

18 грудня 1826 р. колоністи в розпачі звернулися до міністра внутрішніх справ В. С. Ланського «Про надання заступництва колонії швейцарських виноградарів містечка Шаби в Бессарабії» (Документ 1). Вони повідомляли про тяжке становище новоприбулих переселенців, які не отримували місяцями сади і повністю розорилися, про заборону селянам продавати свої будинки, про свою ворожнечу з «кочівниками», які виганяли свою худобу на їхні поля і виноградники. «Ми просили заступництва у генерала Інзова, але не бачимо жодних результатів і тому ми просимо у Вас, пане міністре, заступництва, просимо звільнити нас від страху і невпевненості. Наша надія не може бути реалізована без Вашої підтримки і заступництва, тому ми просимо Вас стати нашим заступником перед імператором» [20, арк. 183-186].

Однак агітація триває. 3 листа до родини Шток: «Якщо Ви ще повні рішучості стати членами нашої громади, то можете приїхати за умови, що Ви готові виконати такі зобов'язання: заплатити 150 рублів для заснування колонії і погоджуєтесь напружити всі свої сили для її процвітання. З іншого боку, ви отримаєте після приїзду 7-8 поз виноградників і 200 поз родючої землі та привілеї, які гарантують благополуччя, при певній економії та працелюбності. Слід відзначити, що ви зможете мати прожиток, обробляючи свою ділянку землі. Маю добрі наміри допомогти вам. Я повідомив Хінне та Майларові, що ми маємо по відношенню до вас ті ж самі наміри, що й по відношенню до них. Поговоріть з ними, щоб ви разом змогли приїхати» [25, с. 62-63].

З донесення Л. В. Тардана М. С. Воронцову від 27 липня 1829 р.: «Зроблений мною опис краю, який доручений управлінню Вашої світлості, з метою відхилення моїх співвітчизників від переселення до Америки та служби іноземними найманцями, даватиме певний результат, бо я отримав повідомлення, що деякі сімейства виноградарів готові покинути Швейцарію, щоб відправитися сюди» [6, арк. 446-446зв.].

Складними були у колоністів відносини з місцевим населенням. Селяни випускали худобу на поля і

⁹ Спочатку колоністи дали назву колоній «Гельвеціанополіс».

¹⁰ Поза (pose – фр.) – міра площі, яка дорівнює 0.45 га.

виноградники, процвітали грабіжництво і бандитизм. Колоністи почали боротися з місцевим населенням, яке зберігало ворожі почуття стосовно емігрантів.

Вже після свого першого відвідування Росії Тардан не міг не розуміти, що переселенці будуть жити не на безлюдному острові, а з людьми, менталітет, мова, звичаї та традиції яких їм чужі. І це може складати великі труднощі. Проте він свідомо провокує майбутній конфлікт. У нотатках до вже згаданого нами опису Акермана і його околиць, призначеного для передачі імператору, Л. В. Тардан пише, що «...тут є 1 600 виноградних

садів, половина з них вже роздана», тому він просить передати другу половину цих виноградних садів швейцарцям. «Велика частина місцевого населення не має постійного місця проживання, і я не наважився запропонувати Вам переселити цих людей. Генерал І. М. Інзов сам мені запропонував це» [20, арк. 34-35]. Далі він, посилаючись на пропозицію І. М. Інзова, просить імператора переселити місцеве населення на іншу територію, щоб і довколишні хутори належали швейцарцям.

*A Chaba in Helvetia in Bessarabie le 18me
Decembre 1826*

Louis Tardent Nave

George Fester adjoint

Charles Auguste Grandjean

Jean Pierre Meilland Henri Garbald

Jacob Samuel Chevalley Daniel Besson

Jean Anthoine Maillard Jaques Gottraux

Jn. Jo. Muller David Dupontais

Jean Louis Plantin Marc Tardent

Fred. St. Huquening Victor Lampiche

Francois Michov Louis Gander

Jean Francois Fester David Besson

Georges de Philippe Henry Zinke

Samuel Gander Pierre Cheval

Документ 1. Фрагмент листа швейцарців (підписи колоністів) міністрові внутрішніх справ графу В. С. Ланському [20, арк. 183-186]

Бессарабський віце-губернатор Ф. Ф. Вігель, який приїжджав сюди в 1825 році, у своїх записках не приховував того факту, що правителі «вигнали попередніх мешканців, а їх нерухоме майно передали прибульцям» [4]. Так було покладено початок усіх подальших конфліктів, що доходили до безперервного розбрату між швейцарськими колоністами та місцевим населенням.

Селяни часто писали скарги один на одного. У листі до генерала Інзова від 6 червня 1823 р. Тардан пише: «Ось дві вимоги, які ми вважаємо за необхідне узаконити: 1. Це стосується лоз, що зіпсовані

тваринами на території Шабо. Категорично заборонено випасання тварин без пастуха та без особливого дозволу під загрозою штрафу в один піастр» [23]. Як бачимо з подальших документів, це прохання колоністів виконано не було, і вони почали оборонятися.

Із заяви уповноважених жителів села Шабо до графа М. С. Воронцова від 28 липня 1826 р.: «Не задовольняючись мирним життям, стріляє сам Тардан або недоука син його нашу худобу, а дивлячись на них, і інші колоністи. Ту худобу вони вживають в їжу. Штук до тридцяти різної худоби

побито! Поліція жене нас на проживання в місто» [6, арк. 214]. При перевірці скарги місцевих жителів були визнані обґрунтованими, тому що за короткий термін самим Л. В. Тарданом у них було вбито 4 вола, 8 корів, 4 теляти, 7 свиней [6, арк. 237зв., 242].

Бессарабський цивільний губернатор В. Ф. Тимковський у своєму рапорті до М. С. Воронцова від 9 жовтня 1826 р. виступив на захист місцевих жителів Шабо. Він звинувачував швейцарців, особливо Тардана, який, на його думку, винен в усіх чварах. «Він дозволив собі, крім інших утисків, протизаконне право стріляти худобу, що належить шабським старожилам, яка забрідає в їх заклади, нічим не обгороджені» [6, арк. 236]. Далі він повідомляв про те, що місцеві мешканці остаточно втратили терпіння і готові на насильство відповідати насильством. На його думку, ці чвари ніколи не припиняться, і, щоб уникнути важких наслідків, він запропонував виселити швейцарців на проживання в інше місце, а селян залишити в Шабо.

У 1829 році в Шабо вибухнула епідемія. У селищі були розквартировані російські солдати, які поверталися з війни 1828-1829 років з Туреччиною. Солдати занесли в село чуму, яка нещадно спустошила швейцарське селище. Кожен будинок у селищі був у жалобі, майже половина колонії складалася з вдів і сиріт. Узимку того ж року стався землетрус. Як бачимо, на новому місці швейцарських колоністів очікували не «сприятливі результати», які були обіцяні Л. В. Тарданом, а злидні і голод, ворожнеча: постійні бої проти місцевого населення, яке зберігало ворожі почуття стосовно прибульців, а також упереджене ставлення чиновників. У таких умовах почалася повна дисгармонія у взаєминах між самими колоністами, яка доходила до внутрішніх конфліктів, що було набагато страшнішим зовнішніх негараздів.

У Держархіві Одеської області зберігся документ від 21 вересня 1836 р. французькою мовою «Розпорядження сільського приказу колонії Шабо колоністам тієї жє колонії Шарлю, Самуелю і Луї Тардану припинити шкодити городам та скиртам сіна інших колоністів і не пускати худобу в чужі городи». У документі йдеться про численні скарги колоністів на значні шкоди, що їм заподіюють брати Тардан, псування городів і скирт сіна. Незважаючи на неодноразові словесні накази, брати і не думали про припинення подібних заворушень, тому приказ¹¹ змушений був донести про це Піклувальному комітету. «Необхідно нагадати вам, – ідеться далі в документі, – що ви чинили з худобою, яку випускали в сад вашого покійного батька. Це всім відомо. Колоністи, в свою чергу, мали право робити нині те ж саме і з вашою худобою, але вони були по відношенню до вас милостиві» [8, спр. 4334, арк. 2].

Швейцарські колоністи були вкрай розчаровані: ностальгія за батьківщиною, важка праця, нечесні чиновники, задрість і вороже ставлення місцевого

населення, епідемія чуми, нашествия сарани, посуха, голод і т. д. Так колоністи повністю розорилися. Вони покинули свою батьківщину, щоб розчаруватися в нездійснених надіях на краще і померти на чужині.

Діти колоністів до побудови у 1830 році чотирикласної церковнопарафіяльної школи не мали можливості вчитися. На відміну ж від інших дітей колоністів першого покоління, діти Л. В. Тардана мали можливість здобувати освіту. Тардан навчав їх сам. Його син, Шарль Тардан, продовжив свою освіту в Швейцарії, де навчався «виноградарству, ботаніки, сільському господарству, садівництву». Після смерті батька у 1836 році Шарль Тардан повернувся в Шабо, значно поповнивши свої знання» [14, с. 28].

Однак бідували в Шабо не всі. Стрімке зростання добробуту спостерігалось в цей період у господарстві Луї Венсена Тардана. За 1828-1834 рр., тобто за 6 років, його сім'я придбала 100 тис. виноградних лоз, його син Марк Тардан – 25 тис. лоз. У 1828 р. у власності Л. В. Тардана було 3 317 лісових дерев та шовковиць, у Марка Тардана – 2 441. Для порівняння: у Жоржа Тестю було 210 дерев, а у Шарля Гранжана – 125 [8, спр. 2407, арк. 30-31; спр. 3673, арк. 170-170 зв.].

У 1834 році в садах і плантаціях Л. В. Тардана було 5 тис. шовковиць різних сортів, 3 тис. лісових дерев, 2 тис. тополь і верб, 2 тис. волоських горіхів, 4 тис. фруктових дерев кращих сортів, 5 тис. кущів різних сортів, 120 тис. виноградних кущів, посаджених протягом 8 років, з яких 46 000 давали вино, 100 тис. чубуків, посаджених навесні 1834 р. [8, спр. 3616, арк. 2].

Л. В. Тардан продав свій будинок у Веє 25 травня 1822 р. за 8 750 франків [25, с. 47]. За ці гроші він міг отримати в швейцарському банку 2,54 кг золота. Що ж сприяло такому процвітання і стрімкому зростанню багатства сім'ї Л. В. Тардан водночас зuboжінню інших колоністів – потомствених виноградарів та виноробів?

Л. В. Тардан був призначений начальником поселення Шабо губернатором Бессарабії генералом І. М. Інзовим та залишався на посаді до 1831 року. Після цього управління колонією перейшло до колективного органу, на чолі якого стояв мер. З початку 30-х років XIX століття добробут Шабо безперервно зростає, і, завдяки працьовитості, волі і прагненню колоністів вижити, у 80-х роках колонія досягла свого економічного і культурного розквіту, який тривав до початку Першої світової війни у 1914 році. За результатами Першої світової війни, Бессарабія, в тому числі і швейцарська колонія Шабо, перейшла до Румунії.

Край існуванню швейцарського поселення Шабо поклав пакт Молотова – Ріббентропа¹²: восени 1940 року більшість колоністів покинули село і вирушили на історичну Батьківщину – до Швейцарії. Колонію не залишило близько 39 сімей. Їхнє майно і земля були експропрійовані і передані на користь радгоспу.

В Ізмаїльському архіві у відомостях про перепис населення села Шабо Лиманської волості Акерманського повіту за 1941 рік збереглися дані про те,

¹¹ До реформи 1861 р. до складу приказу входили виборні особи: сільський староста, збирач податків, писар. У колонії Шабо ці функції виконував мер та 2 помічники, які вибиралися на 3 роки. У 1836 р. посаду мера займав Філіп Луї Юлій Гехлер, його помічниками були Ф. Мельйо та Ф. Тестю, які у 1834-1837 рр. склали приказ колонії Шабо.

¹² 27 червня 1940 р. Бессарабія та Північна Буковина були передані Румунією Радянському Союзу.

що дві людини депортовані до Росії, 15 сімей виїхали до Німеччини [12]. Про долю решти 21 сімей даний архів, а також Служба інформації Республіки Молдова, Державний архів Одеської області та Управління Служби безпеки України в Одеській області відомостей (окрім 3-х осіб) не мають. Частина нащадків сім'ї Тардана ще в 1880-ті роки емігрувала до Америки, Австралії, в 1940 році – до Швейцарії. Доля ж родин Пауля і Адрієна Тардана, що залишилися в Шабо, разом з долями інших 19 швейцарських сімей, залишилися нез'ясованою.

Так закінчилася історія швейцарської колонії Шабо – найбагатшої колонії в Росії кінця XIX століття.

Так хто ж він, Луї Вінсен Тардан? Герой? Провокатор? Благодійник? Авантюрист? Можливо, істина, як це часто буває, десь посередині.

Наше завдання в даній роботі полягало в тому, щоб, на підставі архівних даних та матеріалів публікацій, показати першого начальника колонії Шабо з дещо іншого ракурсу, ніж це прийнято. І отримана картина дозволяє поставити під сумнів сформовану легенду про «зухвалого вченого», «друга Пушкіна і Песталоцці» – Луї Вінсена Тардана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессарабия. Географический, исторический и статистический сборник. – Москва, 1903.
2. Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 19. – С. 463.
3. Бородина М. А. Колония Шабо / М. А. Бородина // Французский ежегодник. 1963. – М., 1964.
4. Вигель Ф. Записки / Ф. Вигель. – Москва, 1893. – С. 58.
5. Гетте Г. Отвергнутые родиной / Г. Гетте. – Изд: 3-е, испр. и доп. – Кельн: Изд-во Г. Гетте, 2011.
6. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 214 (1820 р.), спр. 4.
7. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 214 (1820 г.), спр. 13.
8. Державний архів Одеської області, ф. 6, оп. 1.
9. Дизендорф В. Немцы в истории России. Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917 / В. Дизендорф. – М.: Материк, 2006.
10. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1819-1825 гг / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970.
11. Дружников Ю. И. Узник России / Ю. И. Дружников. – М.: Изограф, 1997.
12. Ізмаїльський архів, ф.Р-179, оп. 1, спр. 3, арк. 16-19.
13. Липранди И. П. Из дневника и воспоминаний. Пушкин в воспоминаниях современников / И. П. Липранди. – 3-е изд., доп. – СПб.: Академический проект, 1998. – С. 285-343.
14. Оноприенко В. Ф. «Истинный рай на шабской земле...»: Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии / В. Ф. Оноприенко. – Одесса: Астропринт, 2009.
15. Официальный ответ из архива г. Веве, Швейцария (Archives communales Vevey) от 10.08.2010 на запрос Г. Гетте.
16. Официальный ответ из архива г. Веве, Швейцария (Archives communales Vevey) от 31.05.2011 на запрос Г. Гетте.
17. Официальный ответ из архива г. Ивердон, Швейцария (Archives de la Ville, Yverdon-les-Bains) от 26.05.2011 на запрос Г. Гетте.
18. Официальный ответ из архива кантона Во, Швейцария (Archives cantonales vaudoises) от 28.07.2010 Eb 132/11, р. 186, на запрос Г. Гетте.
19. Пушкин А. С. Собрание сочинений. В 10 т. – Т. 9. Письма 1815-1839 годов / А. С. Пушкин; [прим. И. Симоненко]. – М.: Худ. лит., 1977.
20. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 383, оп. 29, д. 490.
21. Трубецкой Б. А. Биографический словарь знакомых А. С. Пушкина в Молдавии // Б. А. Трубецкой Пушкин в Молдавии. – 5-е изд., перераб. и доп. – Кишинев: Литература артистикэ, 1983. – С. 349-387.
22. Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. Словарь-справочник. – 2-е изд., доп. и перераб. /Л. А. Черейский; АН СССР. – Л.: Наука, 1988.
23. Anselm A. La Colonie suisse de Chabag. Cetatea-Alba, 1925.
24. Gander L. Histoire de la Colonie de Chabag. Revue historique de la Suisse romande. Ed. P. Mallefer und E. Mottaz. Jg. 1908. Lausanne.– S. 115-125, 149-154.
25. Gander-Wolf H. Chabaq. Schweizer Kolonie am Schwarzen Meer. Lausanne: Multi-Office, 1974.
26. Grivat O. Les Vignerons suisses du Tsar. Chapelle-sur-Moudon: Editions Ketty & Alexandre, 1993.
27. Mavrocordato A. Roman aus Bessarabien. Copyright by Erica Kalmer, London. Fortsetzungen abgedruckt in Tagesanzeigers Zürich vom 5. Februar 1971 bis 4. März 1971.
28. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. A. 8, Stuttgart: Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 2004.
29. Tardent J. The Swiss-Australian Tardent family history and genealogy, Southport, 1982.
30. Verzeichnis sämtlicher Mitglieder der Allg. schweizerischen Gesellschaft für die gesammten Naturwissenschaften, St. Gallen 1820, 20. Verzeichnis der Mitglieder von 1821, Basel, 1821. – S. 38.
31. Zeugin E. Prattler Auswanderer im Osten Europas. Prattler Heimatschriften № 2. Pratteln: Druck und Verlag Max Muff, 1970.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Г. Л. Гетте, Г. С. Молотков, 2011

Стаття надійшла до редколегії 09.09.2011 р.

ДЕПОРТАЦІЯ РУМУНСЬКИХ ЦИГАН ДО ТРАНСНІСТРІЇ: МЕТОДИ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ

Розглянуто маловивчене в українській історіографії питання депортації циган на територію румунської зони окупації України в часи Другої світової війни. Проаналізовано причини та етапи депортації, умови проживання циган у Трансністрії, демографічні наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна, Трансністрія, цигани, депортація.

Рассмотрено малоизученный в украинской историографии вопрос депортации цыган на территорию румынской зоны оккупации Украины в период Второй мировой войны. Проанализировано причины и этапы депортации, условия проживания цыган в Транснистрии, демографические последствия.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Транснистрия, цыгане, депортация.

A little studied in Ukrainian history issue of deportation of gypsies to the territory of the Romanian area occupied Ukraine during World War II. The reasons and stages of deportation, the living conditions of gypsies to Transnistria.

Keywords: World War II, Transnistria, gypsies, deportation.

Українська історіографія, розглядаючи Другу світову війну через призму міграційних процесів, частіше зосереджує увагу на питання організації та здійснення евакуації у 1941 р. промислової бази України у східні регіони СРСР, що супроводжувалося вивезенням кваліфікованих кадрів, розгляд політики депортації з боку більшовицької влади щодо німців, вірмен, греків, поляків, українців та кримських татар, формування трудових загонів «остарбайтерів». Однак багато питань залишаються відкритими. Так малодослідженою проблемою залишається депортація румунських циган на територію між Дністром та Бугом у 1942-1944 рр. (губернаторство Трансністрія). Маловивченість джерельної бази в українських архівосховищах, що пояснюється румуномовним походженням документів, а також їхньою недоступністю до середини 90-х років для дослідників через гриф секретності, недостатнє знайомство з румунським науковими працями з даної проблематики спонукає до постановки наступних завдань: проаналізувати праці українських, румунських та російських істориків з даної теми, охарактеризувати евристичні можливості архівосховищ Одеси, встановити причини переселення циган до Трансністрії, визначити етапи депортування населення та чисельність депортованих, з'ясувати умови їхнього проживання на новій території.

Загалом дослідження остаточного вирішення циганського питання представлені лише в регіональному аспекті. Наприклад, робота російського дослідника Н. Бессонова розглядає етапи політики німців, міста масових знишень у деяких регіонах України та

ставлення місцевого населення до самих циган [7]. Регіонально-статистичні аспекти геноциду циган в Україні за документами Надзвичайної державної комісії з визначення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) вивчає харків'янин О. Круглов [11]. Кримський історик М. Тяглий розглядає політику нацистів щодо циганського населення в Криму [13]. Певну увагу цьому етносу приділяв і діаспорський історик А. Жуковський [10].

Проте дані циганського населення найбільш глибоко дослідили румунські історики, такі як В. Акім [1], Д. Банкош [3], Д. Шандру [6], а також американець румунського походження Р. Іонід [4]. У своїх працях вони переважно спираються на матеріали румунських архівосховищ і, зокрема, на фонди жандармерії та поліції.

Джерельною базою нашого дослідження є фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО), де зберігаються майже не вивчені дослідниками румуномовні документи по періоду Трансністрії.

У процесі перепису населення Румунії, який проводився 1930 р., циганами назвали себе 262 501 чол., що становило 1,5 % населення країни. З них 208 700 чол. перебували на територіях «залишених у компетенції румунської держави після втрат 1940 р.», а саме на кордоні з Болгарією та Угорщиною. Водночас фахівці Бухарестського інституту статистики стверджували, що в Румунії проживало на той час проживало від 400 до 600 тис. осіб циганського етносу. Їх поділяли на

кочових та осілих, хоча кількісні дані перепису уніфіковано [1, с. 54].

Найбільше представників цього етносу мешкало у Трансільванії, де їхня частка становила 2,3 % мешканців провінції. Розселялися цигани переважно в селах, де займали 2,5 % від питомої ваги населення. У містах Румунії найбільше проживало циган у провінціях Олтєнія – 2,2 % і у Добруджі – 2,1 %. Визначення національної приналежності ускладнювалось через те, що чимало циган, на думку директора Інституту статистики С. Мануїла, називалися іншими національностями [6, с. 166].

Наступний перепис населення, що проводився 6 квітня 1941 р., до листів опитування взагалі включив тільки румунів, угорців та німців, решта народів увійшли до категорії «інші та незафіксовані» [1, с. 55].

Дослідження, які проводили науковці румунського Інституту статистики у міжвоєнний період, констатували, що велика циганська громада, проживаючи в селах, ставала часткою усїєї спільноти та виконувала традиційні соціально-економічні функції. Багато з них були ремісниками, інші – хліборобами. Вони перебували у спеціальних відносинах з румунським населенням та виглядали більше як соціальна категорія, що інтегрувала та лінгвістично й етнічно асимілювалася [1, с. 55]. Але у зв'язку зі змінами у політичному режимі в Румунії, що відбулися 1940 р., та включенням країни до політичної та ідеологічної орбіти гітлерівської Німеччини, трансформували державні заходи проти усього не румунського. Політика «румунізації», тобто переваги румунських складових на всіх рівнях соціально-економічного життя та відособленості, навіть до виключення «не румунських елементів», у першу чергу євреїв, стала визначальною для характеру режиму І. Антонеску. Можна говорити про те, що депортація євреїв та циган до Трансїстрії була продовженням цієї політики. Водночас заходи щодо даного етносу треба також розглядати і в контексті примусової соціальної політики уряду І. Антонеску та введення суворих законів щодо збратства, відмови від виконання робит тощо. Саме через їхній соціальний стан та соціальні проблеми, які породжували цигани, цей етнос був першим утягнутий в цю політику [1, с. 55]. Таким чином, державна політика щодо циганського етносу була ініційована режимом І. Антонеску. Саме кондуктор підняв питання щодо запровадження заходів проти циган на засіданні Ради міністрів від 7 лютого 1941 р. І що вкрай важливо, головним механізмом політики уряду щодо циган була їх депортація у Трансїстрію. Саме до цього рішення уряд прийшов влітку 1942 р., після вдалих подій на фронті та налагоджування румунської адміністрації в Трансїстрії. Поряд з тим була й інша причина, про яку говорив І. Антонеску на судовому процесі у 1946 р., про те, що депортація циган на окуповані українські землі була вирішена ним особисто і пояснювалася крадіжками і злочинами, які цигани здійснювали у воєнний час і тому тероризували населення румунських міст [6, с. 166-167].

Реалізація задуманого здійснювалася послідовно. Спочатку активізувався нагляд за кочовими циганами

та їх пересуванням з метою запобігання злочинам, які вони могли скоїти. Однак уряд не зміг обмежити грабунки і прийняв рішення у травні 1942 р. використовувати циган на примусових роботах. Цей проект не був втілений у життя. Наприкінці травня 1942 р. наказом Ради міністрів Румунії було зроблено перепис циган, що кочували по країні. Вони були зареєстровані разом із сім'ями, фіксувалися також осілі цигани, які здійснювали злочини, у тому числі рецидивісти і цигани, які не мали засобів до існування та постійної роботи, яка могла б їх прогодувати [1, с. 55]. Таким чином, до списків увійшли три категорії циган, а саме – кочові, осілі-злочинці та осілі-безробітні. Саме вони й становили основну масу виселеного населення.

Вже 28 травня 1942 р., одразу після закінчення перепису, вийшов наказ Міністерства Національної оборони за № 6324 з резолюцією маршала І. Антонеску про вивезення циган з міст і зарахування їх до трудових таборів у Трансїстрії.

Перший етап депортації розпочався з кочових циган. Починаючи з 1 червня 1942 р., ця категорія була зібрана жандармськими органами в центрах повітів і відвезена за Дністер. Розпорядження на евакуацію всіх без винятку кочових циган вийшло 25 червня 1942 р., а операція з депортації завершилася вже 15 серпня 1942 р. Румунський дослідник В. Акім визначає число евакуйованих до Трансїстрії кочових циган – 11 441 осіб. Разом з родинами на нове місце приїхала також частина циган, які були демобілізовані з фронту [2, с. 204].

Другий етап виселення пройшов з 12 до 30 вересня 1942 р., коли було вивезено 13 176 осілих циган. Подальше виселення було зупинено, тому що 13 жовтня 1942 р. Рада міністрів прийняла рішення відмовитися від нових депортацій. Уже після цієї дати було виселено незначну кількість циган, які уникли виселення влітку [2, с. 204].

Дослідники В. Акім та Д. Шандру пишуть про те, що чисельність депортованих до Трансїстрії складно визначити, оскільки багато циган, починаючи з 1943 р., повернулися до Румунії. Називається лише приблизна кількість – 25 тис. осіб. Інший науковець – Р. Іонід, пише, що кількість виселених циган становила від 25 тис. до 300 тис. осіб, не пояснюючи, чому остання цифра виходить за рамки зареєстрованих циган за переписом від 29 грудня 1930 р. [1, с. 56; 6, с. 168-169].

Історик української діаспори А. Жуковський пише про те, що румунський уряд переселив усіх циган з Румунії до Надбужжя у липні 1943 р. Спираючись на дані губернатора, він приводить таку кількість депортованих – 5 856 чоловік, 7 266 жінок та 10 161 дітей (тобто усього 23 283 чол.) [10, с. 54]. Радянський історик І. Е. Левіт пише про те, що було депортовано до кінця 1942 р. більш ніж 12 тис. кочових та 13 100 осілих циган, у тому числі 7 856 чоловіків, 7 266 жінок та 10 161 дітей [12, с. 270-271].

За офіційними даними Генерального інспекторату жандармерії, загальна кількість депортованих з території Румунії в Трансїстрію до 16 вересня 1942 р., тобто до закінчення операції, становила 24 617 чол., з яких:

11 441 осіб – кочові цигани та 13 176 – осілих. Разом з тим за переписом від 24 травня 1942 р. були готові до виселення 31 438 осілих циган [6, с. 172].

Варто зазначити, що цифри можуть бути завищені, тому що органи, які організували перепис на рівні повітів, іноді надавали неточні дані. Так у жовтні 1942 р. обласні легіони регіонального інспекторату жандармерії у Крайові доповідали, що, базуючись на наказі № 40160/1942 Генерального інспекторату, були депортовані 570 осілих циган з повіту Романаць, 52 – з повіту Вилча, 93 – з повіту Олц, 531 – з Мехедінць, 62 – з Корж та 137 – з повіту Долж. Але, згідно з доповіддю легіону Долж, до Трансністрії були відправлені другим етапом 614 циган [6, с. 172].

Водночас маємо зазначити, що частина циган, які були депортовані другим етапом, приїхали до Трансністрії з причини незнання про міністерські накази, які дозволяли деяким звільнення. Упродовж останніх місяців 1942 р. і на початку 1943 р. багато з них повернулися до Румунії за умови, якщо була зроблена письмова заява, яка обов'язково мала бути підписана в жандармерії [6, с. 168].

До того ж велика кількість циган, які не потрапили до категорії депортованих осіб, приховали свій юридичний стан з метою переїхати зі своїми родичами до Трансністрії, думаючи, що там буде краще, ніж удома. Так з повіту Долж 14 вересня 1942 р. виїхало 537 осіб замість 498, тобто на 39 осіб більше [6, с. 168-169].

Зіткнувшись зі стражданнями в Трансністрії, більшість з тих, хто мав право на звільнення від депортації, попросилася назад до Румунії. Так Георгій Тудораке з Бухареста добровільно виїхав разом з дружиною і чотирма дітьми до Очаківського повіту. Тудораке тоді працював у столиці на фабриці, яка виконувала замовлення для армії, але він приховав цей факт, вважаючи, що в Трансністрії буде мати кращу роботу, ніж на фабриці. Він просив звільнення, яке отримав від Очаківського легіону жандармів [6, с. 169].

21 січня 1943 р. генеральний інспектор жандармерії визнав можливим повернення родини інваліда війни І. Миколая. 12 вересня 1942 р. вони подали заяву, де висловлювали бажання поїхати до Трансністрії, але потім родина захотіла переселитися назад до Румунії. Характерний і інший приклад: мешканець м. Ботошань К. Гервасе, за національністю – румун, у серпні 1942 р. був депортований до Трансністрії, тому що його дружина була циганкою, але у 1943 р. він повернувся зі своєю родиною до Румунії, де у нього була своя справа [6, с. 169; 8, арк. 112].

У Трансністрії цигани були розміщені в селах на кордоні окупаційної зони уздовж узбережжя Бугу в Балтському, Березівському, Очаківському та Голтському повітах. Цигани проживали в будинках, які були звільнені префектурою від місцевого населення, або в землянках. Таку деяких селах було повністю евакуйовано місцеве населення, переважно українці. Режим перебування евакуйованих циган був регламентований постановою губернаторства Трансністрії від 18 грудня 1942 р. [5, с. 87-88].

Із самого початку умови проживання циган в окупованій зоні були жахливими. Їм не давали роботи, аби можна було якось вижити. Проте частина депортованих була задіяна префектурою на фермах та громадських господарствах, які були створені замість радянських колгоспів. Місцева влада не мала великої потреби в них, як правило, це була сезонна праця. Але навіть коли й була робота, цигани шукали різні засоби для втечі або давали малий прибуток громадським господарствам. Джерела свідчать, що вони ходили по селах та крали [5, с. 87-88].

В ДАОО знаходиться копія доповіді претора Варварівського району Очаківського повіту з вимогою евакуації циган у північні райони, оскільки кожного дня приходили скарги від місцевого населення про те, що вони крали худобу та не хотіли працювати на фермах, хоча робота для них була [8, арк. 149].

Адміністративна організація депортованих циган (як кочових, так і осілих) була схожа з єврейською. Останніх привезли сюди на рік раніше. У кожній громаді було своє керівництво. Регіональний інспекторат жандармерії в Трансністрії залишив за собою функцію здійснювати лише нагляд, для того щоб з колоній не втекли цигани, а також забезпечення громадського спокою [5, с. 88].

Так легіон жандармів у Балтському повіті доповідав про те, що цигани на території Трансністрії вдавалися до різних злочинів. У ніч з 12 на 13 лютого 1943 р. банда циганів з комуни Виздока Голтського повіту проникли в зону, контрольовану Балтським легіоном, та пограбувала місцеве населення в комуні Неділкове. Населення виявляло незадоволення та говорило про те, що цигани були привезені тільки для того, щоб красти та вбивати [6, с. 173].

У Балтському повіті багато людей вмирало від хвороб (тифу). Схожа ситуація спостерігалася в Очаківському повіті. Тут розпочалася епідемія тифу внаслідок нестачі їжі для депортованих. Аналогічна ситуація склалася і в інших повітах. На 12 січня 1943 р. з циган, що мешкали на території Очаківського повіту, помирало кожного дня від голоду до 20 осіб. За 2 тижні, з 26 грудня 1942 р. до 10 січня 1943 р. померло 293 чоловік, з яких 76 чоловічої статі, 90 жінок та 127 дітей [8, арк. 40]. З цієї причини жандарми просили префектури надати допомогу циганам. Генеральний інспекторат жандармерії повідомляв 28 травня 1943 р. про те, що має перевірену інформацію, згідно з якою євреям та 40 циганам з Голтського повіту не надавалася їжа місяцями [6, с. 173].

Про тяжкі умови життя циган свідчать також доповідний лист префектури Бершадського району Балтського повіту. Туди було депортовано 710 циган. Вони працювали разом із місцевим населенням, навіть було сформовано бригади ковалів, які користувалися попитом серед українців. Але у циган, відразу по приїзду в район, були конфісковано коней разом з візками. Залишившись без свого майна, вони просто почали красти чужу худобу [9, арк. 4].

З настанням зими, з Балтського повіту цигани почали втікати в інші повіти, оскільки не мали, що їсти. У Ананьївському повіті жандармами було затримано

групу з 50 осіб. Були зафіксовані втечі з комун Сумівка та Войтівка того ж району. Але жандарми не застосовували ніяких заходів, адже цигани найчастіше мігрували на територію, окуповану німецькими військами, які відразу повертали депортованих до Трансністрії [9, арк. 27]. Попри те префектура Балтського повіту все ж таки відреагувала на втечі та прохання депортованих. Для них передавали одяг та інші речі, було видано наказ префекту повіту, за яким усім циганам Бершадського району надавалися продукти за відпрацьовані дні. За один день роботи людина отримувала 300 грамів борошна, 25 грамів олії, 100 грамів картоплі. Людям похилого віку та дітям видавалося по 200 грамів борошна, 110 грамів олії та 50 грамів картоплі [9, арк. 29].

Як раніше зазначалося, багато циган намагалися повернутися назад не тільки офіційно, але й нелегально. 22 вересня 1942 р. вийшов декрет, який забороняв повернення до Румунії циган з окупованої зони. Покарання було жорстким – відправлення на тяжкі роботи від 5 до 25 років чи смертний вирок для тих, хто повернувся. Попри жакливі накази, деякі з них порушували закон, однак їх кількість була незначною [6, с. 173].

Загалом у Трансністрії померла від голоду, холоду та хвороб значна частина виселених циган. Можна висловити припущення, що близько половини з 25 тис. депортованих з Румунії померли тут. Дослідник В. Акім наводить цифру близько – 11 тис. померлих циган. За даними румунської жандармерії, станом на березень 1944 р. у Трансністрії ще знаходилися 12 083 циган – саме стільки змогли вижити. До цієї цифри треба також додати приблизно 2 тис. осіб, яких було репатрійовано та які намагалися втекти з Трансністрії. Цигани, що пережили депортацію, почали повертатися до Румунії навесні 1944 р. разом із виводом румунської армії з окупованих територій [1, с. 57; 11, с. 10].

Зауважимо, що складна ситуація, в якій опинилися цигани на території між Дністром та Бугом, призвела до значних жертв, була спровокована владою усіх рівнів. Так В. Акім стверджує, що «колонізація» циганського населення в Трансністрії мала стати не тільки виведенням за межі країни небезпечних

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Achim V. Țiganiile din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică. – Т. 8. – 1997. – № 1-2. – Р. 53-59.
2. Achim V. Atitudinea contemporanilor față de deportarea țiganilor în Transnistria. / România și Transnistria: problema Holocaustului / Coordonatori V. Achim, C. Iordachi. – București : Cartea veche, 2004. – Р. 201-223.
3. Bancoș D. Social și național în politica guvernului Ion Antonescu. – București : Eminescu, 2000.

елементів, але несла також і економічну експлуатацію. Це стало одночасно трагедією циган і провалом румунської адміністрації на цих територіях [1, с. 57].

Примусове виселення циган до Трансністрії було одним з сумнівних аспектів національної політики уряду І. Антонеску. Все ж таки більша частина румунських циган, які залишилися в Румунії, не піддавалися дискримінації, не втратили свої громадянські права, як і інше населення, дехто був мобілізований та воював на фронті. Були депортовані здебільшого цигани з південних повітів, які знаходилися у злиденному стані.

Комісія зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників визначила загальну кількість циган, що померли на окупованій території України у 1941-1944 рр. у 19-20 тис. осіб [11, с. 112]. Більше половини усіх жертв складає саме депортоване румунське циганське населення – близько 11 тис. осіб. Здебільшого вони вмирали від інфекцій, нестачі їжі та від холоду, багато було вбито жандармами, коли їх ловили на крадіжках.

Отже, можна стверджувати, що питання депортації румунських циган на територію між Дністром та Бугом здебільшого досліджене румунськими істориками (В. Акім, Д. Шандру), а в Україні та Росії питання вивчене лише в регіональному аспекті. Перспективнимизалишаються румуномовні джерела Державного архіву Одеської області, які за копійкового аналізу можуть розкрити сутність депортаційної політики румунської окупаційної влади.

Безперечно, основною причиною переселення було вивезення за межі Румунії небезпечних елементів та бідного населення. Депортація румунських циган проводилася за наказом уряду І. Антонеску в два етапи: 1) з 25 червня до 15 серпня 1942 р. було депортовано кочових циган; 2) з 12 до 30 вересня 1942 р. до Трансністрії приїхали осілі цигани. Остаточне число циган становило біля 25 тис. – що становило приблизно 10 % від усіх циган Румунії. Основним критерієм для виселення став кочовий спосіб життя, а у випадку осілих циган – крадіжки або відсутність засобів для існування. Проживаючи у злиднях на окупованій території, біля 11 тис. виселених загинули від голодної смерті та від холоду.

4. Ionid R. Evreii sub regimul Antonescu. – București : Hasefer, 1997.
5. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944) – Iași, 2004. – 182 p.
6. Șandru D. Mișcări de populație în România (1940-1948). – București : Editura Enciclopedică, 2003. – 430 p.
7. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны / Н. Бессонов// Рома в Україні: історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.). Матеріали міжнародного круглого столу 3 листопада 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 4-28.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1912. – 536 арк.
9. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 672. – 32 арк.
10. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансїстрії, 1941-1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – № 1-4. – С. 83-96.
11. Круглов А. Геноцид в Україні в 1941-1944 гг.: статистико-регіональний аспект/ А. Круглов // Геноцид і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83-113.
12. Левит И. Е. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942) / И. Е. Левит. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 391 с.
13. Тяглый М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистской оккупации в Крыму в отношении евреев и цыган / М. Тяглый// Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 9-22.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© I. В. Моторна, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.

ОСОБОВІ ФОНДИ УЧАСНИКІВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917-1918 рр. НА ДОНЕЧЧИНІ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Здійснено аналіз складу та інформаційного потенціалу фондів особового походження учасників революційних подій 1917-1918 рр. на Донеччині, що зберігаються в Державному архіві Донецької області. Акцентовано увагу на структурі й характері матеріалів фондів, зумовлених особливостями їх формування.

Ключові слова: фонд особового походження, спогади, революційні події, Донеччина.

Осуществлен анализ состава и информационного потенциала фондов личного происхождения участников революционных событий 1917-1918 гг. на Донетчине, хранящихся в Государственном архиве Донецкой области. Акцентировано внимание на структуре и характере материалов фондов, обусловленных особенностями их формирования.

Ключевые слова: фонд личного происхождения, воспоминания, революционные события, Донетчина.

The analysis of composition and informational potential of funds having personal origin with the 1917-1918 revolutionary events participants in the Donetsk region stored at State Archive of the Donetsk oblast, was carried out. It was structure and character of funds' materials that was particularly underlined and that was caused by the peculiarities of their formation.

Keywords: fund of personal origin, reminiscences, revolutionary events, Donetsk region.

Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних процесів через долі окремих людей, які були учасниками або свідками різноманітних подій. З огляду на це заслуговують на увагу архівні фонди особового походження, що є складовою Національного архівного фонду і зосереджують багатий матеріал, який відображає різні боки життя та діяльності людини, її оточення, а також несе інформацію про події, що відбувалися навколо неї.

Зацікавленість особовими архівними фондами, їх інформаційними можливостями віддзеркалює і сучасна українська історіографія. Передусім треба відзначити дисертаційне дослідження О. В. Косенко, у якому на матеріалі архівних фондів визначних діячів української науки і культури розглядаються теоретичні питання вивчення та використання фондів особового походження [1]. У статтях І. Б. Корольова, О. О. Колобова, І. Н. Войцехівської, І. М. Маги, Г. Д. Казьмирчука, Н. П. Губенко, В. М. Шепелюка, Г. М. Паніван аналізуються склад, інформаційні можливості, напрямки використання матеріалів особових архівних фондів різного походження та місць зберігання [2].

Метою цієї статті є аналіз складу та інформаційного потенціалу особових фондів учасників революційних подій на Донеччині 1917-1918 рр.

Для аналізу взято особові фонди В. О. Варганова та П. Т. Сергєєва, що зберігаються в Державному архіві

Донецької області (далі – ДАДО). Фонди створено з документів, що надійшли до архіву під час збирання спогадів учасників революції до її річниці в 1957 р. Це була друга хвиля збирання мемуарів (перша набула поширення 20-х роках ХХ ст.). Розпочавшись у середині 50-х, вона тривала до початку 80-х років ХХ ст., набуваючи найбільших масштабів у ювілейні роки (останній матеріал у фонди ДАДО надійшов 1981 р.) [3; 4, с. 288-289; 5]. Результатом стало накопичення значного комплексу спогадів учасників революційних подій 1917-1920 рр. За нашими підрахунками у фондах архіву зберігаються 267 справ, які містять різноманітні за походженням, жанром, змістом, формою, засобами відтворення тексти мемуарів. Вони входять до складу колекцій спогадів учасників Жовтневої революції, Громадянської і Другої світової війн [6], колекцій копій документів з історії Донецького краю [7], а також особових фондів, які є об'єктом нашого дослідження [8].

Василь Опанасович Варганов – відомий учасник революційних подій на Донеччині, зокрема в Маріуполі, який залишив в історії міста помітний слід. У радянській історіографії – відданий революції партієць, за відгуками сучасних дослідників, – постать далеко не однозначна [9; 10, с. 216-282]. В. О. Варганов народився в 1890 р. У 1910 р. закінчив Маріупольське механіко-технічне училище, відтак працював на різних заводах і шахтах Донбасу, беручи активну

участь у страйковомурусі. З 1914 р. працював на маріупольському заводі «Нікополь», де став одним із лідерів робітничого руху. Лютневу революцію зустрів у Москві. Повернувшись невдовзі до Маріуполя, Варганов став членом РСДРП(б), був обраний головою Маріупольського комітету партії, головою Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів, очолив також червону гвардію міста. Відомий маріупольський краєзнавець Л. Д. Яруцький пише про нього як про найкращого більшовицького оратора тих часів, який умів говорити, переконувати, вести за собою людей. Проте діяльність Варганова на посаді голови Маріупольської ради відзначилася ігноруванням повноважень останньої, незаконними обшуками, ревізіями, арештами навіть однопартійців, які критикували його. Недарма період одноосібного правління ради робітничих і солдатських депутатів у місті з кінця грудня 1917 р. до кінця березня 1918 р. отримав назву «диктатура Варганова» [10, с. 216, 274-275, 278]. Це спричинило серйозний конфлікт і в раді, і в комітеті РСДРП(б), який так і не був розв'язаний, оскільки невдовзі Маріуполь було окуповано австро-німецькими військами. У 1918-1919 рр. Василь Опанасович був військовим комісаром Калузької губернії, брав участь у військових діях на різних фронтах громадянської війни, у 1920-1921 рр. був членом Донецького губернського виконкому і працював на різних посадах у керівництві губернії. Проте в листопаді 1921 р. під час партійної «чистки» його виключили з партії «за кар'єризм, шкурництво и как примазавшегося к партии ради личных выгод» [10, с. 276; 11]. Після цього він переїхав до Москви, де і прожив до кінця життя. Відновитися в партії йому вдалося лише в 1931 р.

Фонд В. О. Варганова (ф. Р-2836, 53 од. зб.) було створено в 1962 р. Особливості його складу віддзеркалюють, з одного боку, обставини створення – як уже йшлося вище, документи накопичувалися в процесі збирання спогадів учасників революційних подій. Склад і характер документів фонду водночас є відображенням, що цілком закономірно, особистості фондоутворювача. Матеріали фондів П-633 (Колекція копій документів з історії революційного Донбасу, Великої Жовтневої соціалістичної революції, установлення Радянської влади, Великої Вітчизняної війни, будівництва соціалізму і комунізму) та Р-2858 (Спогадиучасників Жовтневої революції, Громадянської і Другої світової війн (колекція)) засвідчують, що збиранням спогадів займалися дирекції державного і партійного архівів Донецької області: складалися списки учасників революційних подій, з'ясовувалися їхні адреси, писалися листи з особистим зверненням директорів архівів. У листах конкретних питань не ставилося, містилося прохання написати спогади про події, учасником або свідком яких був адресат – починаючи з дореволюційного підпільного руху і завершуючи роками відбудови народного господарства [12]. В. О. Варганов, який на той час мешкав у Москві, проявив неабияку активність у цій справі. Він тривалий час листувався з директором державного архіву області Є. М. Стукановим, надсилав різні варіанти спогадів, документи, фотографії тощо. Це і

дозволило створити з отриманих матеріалів, доповнених копіями документів обласного архіву, окремих фондів.

Ядром фонду є комплекс спогадів, надісланих Варгановим до архіву протягом листопада 1956 – серпня 1957 рр. [13]. Це друковані машинописні тексти, підписані автором, із вказівкою дати і місця створення. Вони охоплюють період з 1908 до 1922 рр., відображаючи трудову і підпільно-революційну діяльність автора. Основну увагу В. О. Варганов зосередив на подіях 1908-1916 і 1917 рр., надіславши декілька варіантів спогадів про них, які дублюють один одного. Відтворюючи здебільшого правильно канву подій та епізоди діяльності автора в різних місцях Донбасу (переважно в Маріуполі), спогади Варганова відрізняються пафосним стилем, відвертим намаганням перебільшити свою роль, прикрашенням, а іноді й фальсифікацією подій. Це, зокрема, стосується обставин і часу жовтневого повстання та встановлення радянської влади в Маріуполі. На це звернув увагу тодішній директор ДАДО Є. М. Стуканов, який брав участь у підготовці ювілейної збірки спогадів старих революціонерів. Його намагання в листах до Варганова уточнити наведені факти, а також помітки на полях надісланого тексту достатньо виразно відображають критичну позицію щодо тверджень автора. Про це пише і згаданий вище знавець історії Маріуполя Л. Д. Яруцький. Треба відзначити, що В. О. Варганову цьому випадку не є винятком. Наведені особливості є характерними для багатьох мемуарних творів учасників революції, які збиралися в СРСР у 50-70-ті роки минулого століття [4, с. 289; 10, с. 173, 275; 14].

До мемуарів прилягають автобіографії, написані В. О. Варгановим у 1932 і 1956 рр. Автобіографія 1932 р. («Жизнеописание», як назвав цей документ автор) докладніша й цікавіша за змістом, була подана в комісію зі справ колишніх червоногвардійців і червоних партизанів при виконавчому комітеті Маріупольської міської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Варганов детально зупиняється на своїй діяльності з 1910 по 1931 рр. Наведені відомості, стиль їх подання, загалом збігаються із матеріалом спогадів, навіть твердження про те, що повстання в Маріуполі сталося за два дні до жовтневого перевороту в Петрограді. Автор також намагається пояснити виключення його з партії в 1921 р., довести свою відданість останній, розповідаючи, як він у 20-ті роки на різних посадах боровся зі «шкідниками» [15].

Решта складових фонду уточнюють або доповнюють інформацію, що її містять спогади. Це особисті і службові документи (за класифікацією матеріалів фондів особового походження, запропонованою О. В. Косенко [1, с. 10-11]), що відображають діяльність Варганова протягом 1916-1922 рр. З-поміж особистих документів – рекомендації, посвідчення, мандати, які засвідчують дореволюційну підпільну діяльність Василя Опанасовича, його членство у складі Луганської міськради, Донецького губвиконкому, участь в Донецькій губернській партконференції і под. Це – оригінальні документи, надіслані автором з власного архіву для підтвердження відомостей про посади, що

їх він посідав у вказані роки [16]. Але, зважаючи на особливості його спогадів, відзначені вище, вони не відображають характеру діяльності Варганова.

Серед службових документів – протоколи, постанови, резолюції, накази, повідомлення Колективу постражд-далих за політичні переконання і страйк у Маріуполі в травні 1916 р., Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів, Донецького губернського ревкому, що також засвідчують діяльність Варганова на чолі або у складі цих органів. Це також оригінали, надіслані автором або копії з документів фонду Р-1246 (Маріупольська рада робітничих і солдатських депутатів. 1917-1918 рр.) ДАДО [17]. З-поміж останніх – документ, що за змістом є повною протилежністю спогадам В. О. Вараганова. Йдеться про витяг з протоколу загальних зборів Маріупольського відділу Союзу моряків та службовців Портового управління від 17 квітня 1918 р. Учасники зборів не просто критикують діяльність Варганова на чолі Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів, а прямо звинувачують його в злочинах проти населення міста, знову ж таки засвідчуючи неоднозначність діяльності останнього та суперечливість відомостей, що він наводить у мемуарах [18].

Ще один бік дієвої натури Василя Опанасовича ілюструють його статті, опубліковані в журналі «Наш путь». Журнал видавався в 1918-1919 рр. у м. Калуга й редагувався самим Варгановим, який до того ж був губернським військовим комісаром (вийшло 17 номерів). Аркуші із журналу зі статтями «Дети улицы», «Тигрь», «Убиты Карл Либкнехт и Роза Люксембург», як і художні відступи у спогадах, засвідчують прагнення автора випробувати себе на літературній ниві [19].

Важливе значення має ґрунтовне листування В. О. Варганова з директором архіву Є. М. Стукановим щодо написання й уточнення спогадів. Воно, по-перше, дає можливість відтворити сам процес збирання спогадів, оскільки, тут зібрано всі листи – від першого, зі зверненням директора архіву (02.11.1956), який містить конкретні питання до адресата, до останнього листа В. О. Варганова у жовтні 1959 р. По-друге, у процесі листування, відповідаючи на питання Є. М. Стуканова, Варганов уточнював надіслані раніше варіанти спогадів, повідомляв про інших учасників революційних подій. Листування засвідчує також намагання останнього виправдатися щодо виключення з партії в 1921 р. та відновити партійний стаж з 1914 р. [20].

Автобіографічні матеріали В. О. Варганова доповнюють спогади інших учасників революційних подій на Донеччині, зібрані й надіслані ним, а також матеріали про події в Маріуполі, зібрані Маріупольським краєзнавчим музеєм та обласним архівом [21]. Інтерес в цьому випадку становлять коротенькі спогади колеги (автор не вказав своє ім'я, а підписався нерозбірливо) Василя Опанасовича з роботи у щойно створеному Донецькому губернському військкоматі на початку 1920 р. Автор з явною симпатією характеризує Варганова як фантазера і романтика революції, що писав балади й вірші про всевіт, був

поверхово знайомий з теорією марксизму, але який був готовий повністю віддати себе справі революції [22].

Складовими фонду є також фотографії В. О. Варганова 1917-1918, 1957 рр., надіслана ним фотографія І. К. Родіна (один із відомих учасників подій, описаних Варгановим), газетні статті й замітки 50-х років про нього та інших учасників революційних подій у Маріуполі [23].

Історія особового фонду П. Т. Сергєєва ідентична. Петро Трохимович Сергєєв народився в 1897 р. Дитинство його пройшло в Одесі. У 1905 р. його батька – робітника-революціонера – було заслано до Сибіру. У 1916 р. Сергєєв з матір'ю, яка також брала участь у робітничому русі, переїхали до Маріуполя та влаштувалися на завод «Нікополь», де стали активними учасниками страйкового руху. Сергєєв був одним з організаторів Союзу соціалістичної молоді на заводі, активним учасником революційних подій 1917 р., комісаром загону червоної гвардії особливого призначення, що на станції Волноваха роззброював ешелони з козаками, які їхали на Дон. У 1919-1920 рр. Петро Трохимович воював на різних фронтах у складі Червоної армії. Послужний список Сергєєва засвідчує, що після закінчення громадянської війни він посідав різноманітні за характером і рівнем відповідальності посади (максимум п'ять років кожна) в різних кутках країни, поки в повоєнні роки не оселився в Москві як персональний пенсіонер [24].

Матеріали особового фонду П. Т. Сергєєва (ф.Р-2835, 14 од. зб.) також групуються навколо спогадів, надісланих директору Донецького обласного архіву в березні-липні 1957 р. Автор зосереджується на описуванні трьох епізодів революційних подій 1917-1918 рр., у яких сам безпосередньо брав участь. Його спогади коротші й конкретніші за змістом, порівняно з мемуарною творчістю В. О. Варганова, правда, також відрізняються пафосним стилем і намаганням супроводити викладення фактів художнім обрамуванням. До спогадів додається автобіографічна довідка, написана власноруч П. Т. Сергєєвим, що відбиває звивистий трудовий шлях останнього – з 1919 до 1957 рр. він змінив одинадцять місць роботи [25]. Фотокопії службових документів з особового архіву Сергєєва підтверджують його діяльність на різних посадах [26].

Доволі ємним та інформативним є листування П. Т. Сергєєва з директором архіву Є. М. Стукановим (грудень 1956 – березень 1959 рр.). Сергєєв радиться щодо епізодів, про які пише, повідомляє про інших учасників революції на Донеччині та свої контакти з ними. Окрім цього, він додає відомості про В. О. Варганова, виправдовуючи його діяльність у Маріуполі в 1917-1918 рр., а також повідомляє про відновлення останньому партійного стажу з 1914 р. [27]. Серед листування П. Т. Сергєєва та Є. М. Стуканова знаходимо цікавий лист Жданівського (зараз Маріупольського) краєзнавчого музею на адресу П. Т. Сергєєва та М. Я. Козлової (теж учасниця революційних подій в Маріуполі) від 12 жовтня 1957 р., підписаний директором музею М. Клименком. Він стосується вже згаданого протоколу загальних зборів Маріупольського відділу Союзу моряків та служ-

бовців Портового управління, на яких критикувався В. О. Варганов. Указаний документ характеризується як контрреволюційний, такий, що не заслуговує довіри [28].

Письмові матеріали фонду доповнюють фотографії П. Т. Сергєєва 1917, 1920, 1956 рр. та його родини [29].

Отже, особливості складу і характеру матеріалів фондів В. О. Варганова і П. Т. Сергєєва зумовлені обставинами їх створення. Обидва фонди сформовані з матеріалів, накопичених під час збирання спогадів учасників революційних подій на Донеччині. З багатьох учасників цієї кампанії саме В. О. Варганов і П. Т. Сергєєв виявилися настільки активними, що надіслані ними матеріали дозволили сформувати окремі фонди. Ядро обох фондів становлять комплекси спогадів та автобіографій фондоутворювачів. До них

тягнуть інші елементи – особисті й службові документи, статті, листування, фотографії авторів спогадів, публікації про них у пресі, мемуари і матеріали інших осіб, установ. Їхня функція – додати, уточнити, підтвердити зміст спогадів. Вони дозволяють зробити первісну перевірку відомостей, що їх містять мемуари фондоутворювачів, оскільки засвідчують основні віхи їхньої трудової та революційної діяльності, створюють певне уявлення про характер цих людей, їхнє життя в наступні роки.

Як свідчать матеріали фонду В. О. Варганова, зібрані документи можуть прямо суперечити змісту спогадів фондоутворювача. У цьому випадку це дає поштовх до подальших досліджень не тільки особистості Варганова, а також багатьох проблем історії революційних подій 1917-1918 рр. на Донеччині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 / Косенко Олена Володимирівна; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 16 с.
2. Войцехівська І. Н. Огляд особового архівного фонду академіка В. Іконнікова / І. Н. Войцехівська // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 134-137; Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень / О. О. Колобов // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 201-212; Губенко Н. П. Особовий фонд С. О. Сірополка ЦДАВО України / Н. П. Губенко // Архіви України (далі – АУ). – 2000. – № 1-3 // Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2000-1-3-03.php#Gubenko>; Казьмирчук Г. Д. Особові фонди істориків Київського університету 1920-1930 рр. / Г. Д. Казьмирчук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 2. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С. 99-104; Мага І. М. Особовий архівний фонд В. О. Романовського / І. М. Мага // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 92-112; Шепелюк В. М. Автографи війни (огляд фондів діячів української літератури часів Другої світової війни, які зберігаються у Стрельській Г. В. Мемуари як источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельский. – К.: Вища шк., 1978. – С. 26-27.
3. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [Ю. П. Бокарев, Л. В. Борисова, С. В. Журавлев и др.; под общ. ред. А. К. Соколова]; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Росспэн, 2004.
4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-533, оп. 1, спр. 375.
5. ДАДО, ф. П-533, оп. 1; ф. Р-2858, оп. 1-13, 15, 18-22.
6. ДАДО, ф. П-633, оп. 1; ф. Р-2109, оп. 1.
7. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1; ф. Р-2836, оп. 1.
8. Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса / [сост. Н. Родичев; ред. И. Болоцкий]. – Сталино: Сталинское облгиздательство, 1957. – С. 104.
9. Яруцкий Л. Д. «Никополь» и «Провиданс» / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь: Б.и., 1997.
10. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1.
11. ДАДО, ф. П-633, оп. 1, спр. 155, 156, 160-163; ф. Р-2858, оп. 2, спр. 1; оп. 9, спр. 1.
12. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 8, 10, 11, 12, 14, 15.
13. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 15; спр. 52, арк. 6, 12.
14. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 18, арк. 2-10.
15. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 20, 22, 23, 27, 28, 35, 36.
16. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 1, 4, 5, 8.
17. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 8, арк. 84-85.
18. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 13, арк. 2-4; спр. 47.
19. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 10, арк. 1; спр. 13, арк. 1; спр. 14, арк. 1; спр. 52.
20. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 16, 17.
21. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 17, арк. 14-15.
22. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 42, 53.
23. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 5, арк. 3; спр. 6, арк. 2-6; спр. 9, арк. 1; спр. 11, арк. 1.
24. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 4, 5, 6, 9.
25. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 1, 2, 10.
26. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 3.
27. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 3, арк. 57.
28. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 11, 12, 14.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. В. Отземко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2011 р.

МИКОЛА БАБАК: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ СУЧАСНИКА

Розглянуто життєвий та творчий шлях відомого українського художника, письменника та колекціонера Миколи Бабака. Особливо підкреслено патріотизм митця, його любов до рідного краю, історичної спадщини нашого народу, традицій та звичаїв українців. Показано неймовірну працьовитість і талант представника черкаської творчої інтелігенції.

Ключові слова: художник, письменник, колекціонер, історична спадщина, традиції та звичаї, творча інтелігенція.

Рассмотрен жизненный и творческий путь известного украинского художника, писателя и коллекционера Николая Бабака. Особенно подчеркнута патриотизм мастера, его любовь к родному краю, историческому наследию нашего народа, традициям и обычаям украинцев. Показано невероятное трудолюбие и талант представителя черкасской творческой интеллигенции.

Ключевые слова: художник, писатель, коллекционер, историческое наследие, традиции и обычаи, творческая интеллигенция.

It is devoted to the course of life and the career of the well-known Ukrainian artist, writer and collector Mykola Babak. Especially it is underlined the master's patriotism, his love to the native land, the historical heritage of our nation, the Ukrainians' traditions and customs. It is shown the unbelievable zeal and talent of the representative of the Cherkasy creative intelligentsia.

Keywords: artist, writer, collector, historical heritage, traditions and customs, creative intelligentsia.

Черкащина з давніх-давен славиться своїми митцями: художниками, письменниками, поетами, скульпторами – неординарними особистостями. На нашу думку, саме такі творчі особистості є генератором і суспільним транслятором культурних і духовних цінностей українського народу і, саме Микола Бабак – це один з багатьох, ким пишається сучасне українське мистецтво. Поліспрямованість сучасного мистецтва – це оприлюднення виходу у зовнішній світ, міжконтинентальний простір у різні частини світу як зорганізована наявність розмаїття регіональних шкіл з явними відцентрованими номінаціями. Тенденція до виокремлення яскраво виявилася вже у 1960-ті роки. На хвилі нових уявлень про злам «залізної завіси» і спроб вільної творчої авторської інтерпретації у єднанні з вільнодумством усіх сфер літературно-мистецької культури з'явився потужний струмінь шістдесятництва. 1980-ті роки, для яких характерний синдром «ідеологічних обченьків», виплекали нову групу небайдужих митців. На Черкащині це була група ініціативних новаторів в особі Івана Бондаря, Віктора Олексенка, подружжя Олександрі та Миколи Теліженків, Івана Фізера, Василя Цимбала, легендарного Данила Нарбута і, звичайно, Миколи Бабака. Про життя та творчість останнього написано не дуже багато наукових статей [1-5], в основному це

статті в періодичних виданнях та інтерв'ю [6-14], але різнобічність та багатогранність його постаті ще не досить вивчена. Тож, на нашу думку, дуже доречно і необхідно вивчити історію життя та творчість відомого земляка – нашого сучасника Миколи Бабака. Насамперед, в аспектах культурологічним та історичним, аби збагнути природу його творчості, що вириває з народних мистецьких джерел.

10 червня 1954 р. у с. Воронинці Чорнобаївського району на Черкащині народився М. П. Бабак [1; 4]. Після закінчення Мельниківської середньої школи відслужив у лавах Радянської Армії. Повернувшись у 1974 р., деякий час працював художником-оформлювачем на Черкаському об'єднанні «Азот», а згодом – на Черкаському комбінаті художньої реклами. Та йому не сиділося на місці, хотілося нових вражень. У 1978 р. подорожує до Ленінграду та Прибалтики. У 1979 р. Микола їде до Красноярська, де знайомиться з групою художників, випускників Ленінградського вищого художньо-промислового інституту ім. В. І. Мухоміної, і разом з ними протягом шести років працює над здійсненням різноманітних монументальних проєктів (розписів, мозаїк, вітражів) у Красноярську, Кемерово, Белово, Новокузнецьку, Якутську, Магадані, Усть-Нері. У 1985 р. здійснює подорож до Середньої Азії та Закавказзя.

У 1986 р. М. Бабак повертається в Україну на Черкащину. У цей період він створює серії графічних робіт за мотивами творів М. Гоголя та поезій В. Симоненка. Починає виставлятися, бере участь в Республіканській виставці ілюстрації і мистецтва книги в Галереї НСХУ м. Київ. Його запрошують у Москву для участі в роботі творчої групи молодих художників колишнього СРСР. У цьому ж році він створює графічну серію робіт за мотивами творів Т. С. Еліота. У 1987 р. стає учасником ще двох групових виставок, які проходили в Галереї НСХУ Києва: Першої Республіканської виставки «Молодість України» та Республіканської виставки «50 років Спільці художників України». У 1989 р. Микола бере участь у симпозиумі молодих художників України «Седнів – 89». У цей час він створює цикл живописних робіт, частину яких, а саме триптих «Де ви тепер, кати моєго народу», після звітної виставки було закуплено Національним художнім музеєм (м. Київ). У цьому ж році М. Бабак стає учасником Другої республіканської молодіжної виставки у м. Київ та у Міжнародному бієнале «Імпреза – 89» у м. Івано-Франківськ.

У 1990 р. М. П. Бабак стає членом НСХУ [15]. Дев'яності роки були доволі плідними для митця. Він стає одним із засновників видавництва «Родовід» та головним редактором однойменного журналу. Наступного року видає антологію поетів Черкащини «Толока», де публікує цикл своїх поезій. Продовжує займатися мистецтвом: бере участь у Міжнародному бієнале українського мистецтва та в груповій виставці у Музеї пластичного мистецтва у м. Львові. У 1992 р. М. Бабак стає одним із організаторів і координатором літературного гурту «Гідрокартизон», до складу якого, крім нього, ввійшли Іван Лавріненко, Сергій Левченко, Євген Найдено та Микола Воробйов. Він видає збірки літературної групи «Боже, ми вільні» та «Доба туманів». Остання збірка мала незвичне і доволі цікаве оформлення, завдяки книжковому графіку Віктору Олексенку. Ця книга була нагороджена дипломом за краще художнє оформлення та видавниче мистецтво. У 1994 р. М. Бабак бере участь у Першому Київському художньому ярмарку, що проходив в Українському домі. У 1995 р. Микола працює в редколегії газети «Місто», де публікує культурологічні та мистецтвознавчі матеріали [16; 17]. Невдовзі в 1997 р. відбулася його перша персональна виставка в Черкаському художньому музеї. В цей період він пише роман «Вільхова кров», за який отримує диплом «Найвизначніші люди і події Черкащини 1998 року» в номінації «Книга року». Згодом, в 1998 р., він стає учасником виставки «Ноїв ковчег» (Живопис України другої половини ХХ століття) та Всеукраїнського триєнале «Живопис – 98» у Києві. У 1999 р. проходить його друга персональна виставка «Telluris» у Національному художньому музеї м. Києва, а в 2001 р. виходить його другий роман «Едемські біси».

Крім літературної та видавничої діяльності, Микола 90-х років займається колекціонуванням. На сьогодні він має великі колекції народної ікони (500 експонатів), народної картини (200 експонатів),

сільської фотографії (чотири тисячі експонатів) та житкових речей Середньої Наддніпрянщини.

Колекціонуванням Микола Бабак почав займатися випадково. У дев'яності роки його друзі запросили з'їздити до Польщі, де на базарі він побачив велику кількість старовинних ікон, серед яких були унікальні зразки української ікони Середнього Подніпров'я. Побачене у Польщі Миколу шокувало. Відтоді він почав збирати свою колекцію: через знайомих, оголошення у газетах та й просто, їздячи селами, викупував і вимінював образи у людей, купував їх в антикварних магазинах тощо [8-9; 11]. Кошти від своєї літературної та мистецької діяльності витрачав на те, аби придбати кращі зразки українського іконопису. Проте найвизначнішим здобутком для нього був обмін колекції українського народного живопису на ікони Центрального Подніпров'я із колекції київського колекціонера Володимира Біланджера. Саме з того моменту його колекція стала системною і ґрунтовною.

Своє захоплення колекціонуванням він вперше виставив на широкий загал у 2000 р., видавши альбом «Ікони Шевченкового краю», в якому була представлена частина ікон з його колекції. У 2001 р. М. Бабак презентував українську народну ікону Середньої Наддніпрянщини, наївний живопис, фотографії, рушники з власної колекції в НЦНК «Музей Івана Гончара». В лютому 2004 р. у Черкаському обласному художньому музеї відбулася виставка «500 шедеврів Українського народного іконопису Центрального Подніпров'я XVIII – ХХ ст.» (із приватної колекції М. Бабака).

За визначенням фахівців, його колекція ікон є найвагомішою і однією з найбільших в Україні. Вона налічує п'ятсот експонатів. За кожною з ікон – своя історія. Ось одна з них. Опинившись у випадковій хаті, Микола звернув увагу на електрощиток; зметукував, що це ікона, вгадав за нерівністю під сантиметровим прошарком білення характерну врізну шпонку. У дошку було вкручено залізні гаки з фаянсовими чашечками для кріплення проводки [13].

Унікальність колекції ікон М. П. Бабака в тому, що це колекція українських хатніх ікон Центрального Подніпров'я XVIII – ХХ ст., це той прошарок українського мистецтва, якого не було і вже не буде в жодній із світових культур [10]. У ті часи кожна українська оселя мала свій хатній іконостас, проте звичайний селянин не міг дозволити собі придбати ікону, писану монахом. Таким чином, ікони писали звичайні малярі-богомази, перетворюючи канонічні образи в народні, вносячи в них риси родичів та односельців. Нерідко додавали фольклорно-естетичні елементи, елементи українського рослинного орнаменту. На багатьох іконах Богородиця подібна до звичайної української жінки, Великомучениці Варвара, Параскева та Катерина схожі на красивих українських дівчат, а Микола – мудрий, благочинний чоловік. Саме оця близькість образів святих до українського життя та ментальності ставить українську народну ікону на вищі щаблі світового мистецтва.

Його колекція вимагала не лише великих фінансових затрат, але і кропіткої праці. Практично завжди експонати потрібно було реставрувати, чим

він і займався самотужки щоденно протягом дванадцяти років. Лише у найскладніших випадках звертався за допомогою до художника-реставратора Віктора Крючкова.

Згодом М. П. Бабак зрозумів, що його колекція не може належати лише йому, вона має значення національного масштабу. Тому в 2004 р. він передав її Черкаському художньому музею для постійно діючої експозиції, щоб сучасники могли прийти і пошанувати істинні святині, створені нашими геніальними предками. Крім того, його колекція ікон була ґрунтовно досліджена у монографії «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини XVIII – XX ст. у контексті селянського культурного простору» (2009 р.), авторами якої були М. Бабак та доктор мистецтвознавства О. Найден [6; 8; 9; 11; 13]. Монографія вийшла накладом утисячу примірників, тому вважається раритетним виданням. Над книгою працювало четверо, крім самого Миколи Бабака. Його дружина Вероніка впорядковувала і готувала монографію до видання, Олександр Найден – автор текстів, Олексій Матвеев – художник книги. У 2010 р. видання та її автори стали лауреатами Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка – найпрестижнішої премії держави [18]. На Львівському книжковому форумі монографія стала «Кращим виданням форуму», на конкурсі «Мистецтво книги» отримала диплом ім. Івана Федорова, а на ХІВсеук-раїнському рейтингу «Книга року – 2009» перемогла у номінації «Візитівка» і взяла гран-прі як головний переможець.

У Миколи Бабака є ще одна, не менш цінна і вражаюча колекція старих сільських фотографій. У майбутньому М. Бабак планує створити книгу «Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини», в якій збирається описати свою колекцію, що налічує чотири тисячі фотографій. Сільська фотографія – абсолютно не досліджена тема, тому її вивчення стане культурною бомбою. М. Бабак пропонує новий погляд на українське мистецтво фотографії [3; 7]. Його виставка «Українська ретроспектива» – це не просто виставка, а виставка-дослідження. Вона поєднує два роди художніх матеріалів: народні ікони та сільські фотографії. Експозиція побудована на їх зіставленні таким чином, що споглядач усвідомлює як одне (фотографії) витікає з іншого (ікон). Механізм передачі традиції завдяки роботі художника стає видимим.

Ікону і фотографію легко протиставити одну одній. Як «сакральне» – «побутовому», «рукотвірне» – «механічному» [13]. Виставка Миколи Бабака зображує умовність такого протиставлення. Вона представляє українське мистецтво XVIII – XX ст. як єдину традицію, в якій «фотографія» чи «ікона» є тільки різними формами, в яких втілюється єдина креативна енергія народу. Художні матеріали Центрального Подніпров'я представлені на виставці як єдина авторська інсталяція. Творчість М. Бабака сягає корінням глибин історичного минулого Подніпров'я.

Вивчаючи сільську побутову фотографію, М. Бабак вирішив збільшити її до розмірів ікони. Ефект виявився вражаючим. Так з'явилася серія фотоінсталяцій, артпроект, який художник назвав

«Небесна хроніка». Частина фотоінсталяцій було представлено в Черкаському художньому музеї. Персональна виставка «Небесна хроніка» успішно пройшла в Черкасах у 2004 році.

У передмові до ілюстрованого каталогу художній критик Михайло Сідлін зауважив: «У скромних історіях маленьких людей відбивається весь світ. Сільське виростає до масштабів усесвітнього» [3]. Фотоінсталяції М. Бабака викликають невідомі емоції та непрості думки у глядача. Усі світлини він збільшив, щоб виділити сліди історії (заломі і осипання, відбитки рук тощо), що залишилися на них. Багатократне укрупнення первісно невеликих фотокарток породжує інший масштаб – не тільки пластичний, а ідейний. Те, що було непомітним у забутому альбомі, стає виразним на музейній стіні під поглядом спостерігача. Історія Черкащини ХХ століття завдяки цій зміні оптики ніби оживає.

Перш за все, Микола Бабак опоетизував своє рідне село. Так, для інсталяції «Діти твої, Україно» він використовує дитячі світлини, ганчірні ляльки і наївний портрет, створюючи цілісний образ сільського дитинства [12; 15]. Але значення цих інсталяцій виходить далеко за межі поетизації наївності.

У 2004 р. М. П. Бабаку були присуджено звання Заслуженого художника України [1; 4]. Його роботи виконано у напрямках гіперреалізму, неоекспресіонізму та трансавангарду. Також він дотримується концептуальних та стильових принципів поставангарду.

У картинах М. Бабака крізь абсурд і певну сюрреалістичну буденність проступає гірко-терпкий шем руйнації, вмирання і тління, який споконвіку становив поетику і космологію пустки. Пустка в українських традиціях – не просто пуста хата, а спустошена душа і ошукана пам'ять. Ось цією поетикою пустки, коли смерть і забуття чатують біля порогу, а душа перехожого, відчуваючи їх, обгортається захисною габою щему і споминів, віє від окремих, особливо ранніх, картин Бабака. Це насамперед «Вечір тихої скорботи» (1986 р.) – туга за сотнями лугових козачьих сіл історичної Полтавщини, потоплених водами штучного Кременчуцького моря – образотворча предтеча роману «Вільхова кров». Це також «День ненароджених птахів» (1988 р.), «Пора кільцювання» (1988 р.), «Натюрморт» (1987 р.), «Дві душі» (1989 р.). Останні дві картини позначені ознаками неоекспресіонізму. Однак неоекспресіонізм здійснює тут водночас деструктивно-руйнівну функцію і функцію створення, становлення.

У «Натюрморті» зафіксований момент руйнування і трансформації світу звичайних предметів (посудини, меблі, рибини) під вольовим натиском ритмо-живописних факторів. Простір картини при цьому втрачає об'єктивну цілісність, розпадається на просторові соти, кишені, гаманці із своїми дрібними подобами посудин – елементами часопростору [1; 2].

Картина «Дві душі» теж фіксує момент руйнації, але в ній руйнується позареальний світ гіперреалістичної предметності, руйнується, перетворюючись на абстрактно-експресіоністське нагромадження кольорових потоків, плям, кубістичних форм, які перебувають на стадії виникнення-зникнення.

Вже в цих роботах, якими художник уперше заявив про себе у столичних виставочних залах, присутній момент руйнації, існує передчуття грядущого хаосу [2]. Однак здорова живописно-колеристична основа надає цим творам уцілому мажорного, життєствердного звучання.

Дещо осторонь від щойно розглянутих і більш пізніх робіт знаходиться картина-триптих «Де ви тепер, кати мого народу» (1989 р.), яка нині є власністю Державного музею українського образотворчого мистецтва. В ній початки хаосу та елементи руйнації відіграють конструктивну роль. Церква, собор, українська сільська хата, велетенська подoba розп'яття з парно симетричними ангелами біля підніжжя, темнолиці народно-іконні святі у світі розкладу, знебарвлення є водночас символами виникнення, відродження, «персонажами» пробуджувальних споминів. Це твір чи не єдиний у М. Бабака, де образ України втілюється також і через тематично-атрибутивні зовнішні фактори [1]. Проте в даному випадку такий підхід виправданий сюжетом, тобто ідеєю твору, в якому Україна постає у світлі тих трагічних подій і явищ, які спіткали її у ХХ столітті.

У композиціях із циклу «Спалахи сапфірового птеродактиля» (1991 р.) на кону земної реальності зішлись і протиборствують два хаоси – хаос доісторичний і хаос післяісторичний. Цими роботами художник прагне показати, у що має перетворитися наше життя, наш світ, якщо будуть забуті гуманістичні заповіді пророків, усунуті основні критерії духовності, якщо людина відмовиться від своєї споконвічної жертвовної місії. Цими роботами також завершується неоекспресіоністичний період творчості художника [1]. Новий період позначений іконикою і стилістикою трансавангарду. З'являються картини-плакати, у більшості з яких присутні живописні залишки неоекспресіонізму. Отже, його трансавангард далеко не чистий. Бабаку важко залишити живопис, сам принцип живописності. Однак останній в окремих роботах значно послаблюється і втрачає частину своєї змістовності у «полі» трансавангарду з його цитатною образністю та поміркованими прийомами вираження [2].

Проте і тут М. Бабака залишається собою. Його картини нагадують, попереджують, лякають, залякують, закликають. У них культурно-історичне середовище переповнене масою доісторичних потвор. Усі ці потвори – плазуни, амфібії, напівриби-напівчерепахи схожі на пацюків. Хтонічність цих потвор, а саме пацюк та миша у міфах багатьох народів – тварини хтонічні, тобто такі, що мають відношення до підземно-потойбічного світу, а їх масовий вихід на поверхню землі справляє зловісне враження. Це образ або апофеоз натовпу – скажено-злого, спонуканого до дій сліпими колективно-несвідомими інстинктами. Людський розум або панічно тікає від цього натовпу, або летаргічно спить та поступово всмоктується безоднею хаосу. Такими вбачаються картини «Межа» (1992 р.), «На цій землі я вже не дома» (1992 р.), «Смерть воїна» (1992 р.), «Повернення блудних синів» (1992 р.) [1; 2].

На інших картинах цієї серії кількість хтонічних істот регламентована наявністю живописно-декоративних фрагментів («Повернення з полювання» (1992 р.), «Прощай» (1992 р.)). У них також фігурує атрибутика радянських провінційних стендів, дощок пошани, агітаційних видань – трафаретні обличчя Леніна, серпи і молоти. Все це у поєднанні з елементами кітч, маркувальними цифрами, витинанками виливається у зловісний фарс.

Певна невдоволеність собою, що відчувається у трансавангардному циклі картин, була частково компенсована в асамбляжах, але остаточно компенсувалася у поверненні до неоекспресіонізму [1] – картини «Пташиний спів» (1994 р.), «В обіймах віртуальної красуні» (1994 р.), «Печать смерку» (1994 р.).

Доволі виразно та яскраво проявив себе М. Бабака в асамбляжі [1], так званих колажах, («Сад божественних пісень» (1993 р.), «Досвітня сублімація» (1996 р.), «Мистецтво належить народів» (2003 р.)). У своїх роботах художник спирається на багаті надбання Черкащини. Як абстракціоніст – він використовує кольорову палітру народного мистецтва. Як автор асамбляжів – він просто залучає предмети народного мистецтва до власних творів.

Асамбляж, як відомо, зобов'язаний своїм зародженням художникам-дадаїстам, а точніше, реалізації ними висунутої Марселем Дюшаном ідеї «ready made» (готового виробу), тобто набуття реально існуючої уніфікованою річчю певної естетичної цінності шляхом вилучення її до світу мистецтва. Для українського мистецтва асамбляж – явище далеко не характерне, більше того, традиції його тут не багаті, але окремі імена все ж досить яскраві: В. Єрмілов у 20-ті роки, А. Наумець – у 70-ті роки, нарешті геній С. Параджанова, що сповна виявився і в такій його діяльності. І разом з тим, величезний масив української народної культури завжди ховав у собі одвічну схильність до асамбляжності. Заслуга М. Бабака і полягає в тому, що він реалізував цю потенційну можливість і, що особливо цінно, ця реалізація є результатом не просто принагідного заняття на дозвіллі, а високопрофесійного мистецтва [1]. Характерною рисою асамбляжів Бабака є те, що вони не просто поетичні (це доля дуже багатьох робіт, суттю яких було маніпулювання річчю), а наскрізь пронизані саме ліричним світосприйняттям.

Колажі М. Бабака орієнтовані не тільки і не стільки на розуміння, знання, скільки на емоційне сприйняття, у тому числі і завдяки несподіваним контрастам у деяких роботах фрагментів мистецтва з фрагментами мистецтва також, але вже іншого гатунку і характеру. Як правило, емоції, переживання приходять тоді, коли поступово розрадуваний ребус, починає влаштовуватися у ланцюжок подій, фактів, аналогій, і образне мислення переходить від стадії пізнання до проникнення в сутнісний шар явища, де в кінцевому підсумку все підпорядковано людським почуттям і людським взаємостосункам.

Серед характерних ознак асамбляжів художника слід відзначити чіткість, структурність композиції, майже завжди замкненої у раму, яка у свою чергу скріплюється ще й символічними кутиками –

завершальними елементами [1]. Нерідко композиція будується за принципом ікони: місце житійних сцен навколо образотворчого центру займають клейма зі старими світлинами. Приваблює стриманість інтонації, відсутність будь-якої афектації і пафосності.

Роботи М. П. Бабака зберігаються в Національному художньому музеї України, Дирекції художніх виставок Міністерства культури і туризму України, Дирекції художніх виставок НСХУ, Міністерстві культури і масових комунікацій Російської Федерації та приватних зібраннях багатьох країн світу.

Участь в 2005 р. у 51-й Венеціанській бієнале сучасного мистецтва з національним проектом «Діти твої, Україно» (куратор Олексій Титаренко), де він

представляв Україну, зробила М. Бабака відомими на весь світ [12].

Миколу Бабака завжди вважали найепатажнішим митцем Черкащини. Колись він римував матюки, а зараз узявся відроджувати українські національні святині. У творчості колишнього Бабака були елементи PR-кампаній, адже для того, щоб на тебе звернули увагу, – наголошує митець в одному із інтерв'ю, – ти маєш видати те, що зачепить, на що зреагують [9]. З ім'ям М. П. Бабака поняття провінційності несумісне, бо енергетика його творчості така притягальна, така зваблива і переконлива, що світ, який пропонує митець, через цю енергетику розповсюджується до вимірів космічних, а разом надто близьких до окреслень людського співпереживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Микола Бабака. Tellerius. Живопис, асамбляж / Микола Бабака. – К., 1999. – 80 с.
2. Найден О. Микола Бабака. Пражучий вогонь та полинялі пустарі небесі / О. Найден // Сучасність. – 1996. – № 1. – С. 125-129.
3. Сідлін М. Небесна хроніка. Проект Миколи Бабака / М. Сідлін // Образотворче мистецтво. – 2004. – № 3. – С. 62.
4. Федорук О. К. Бабака Микола Пантелеймонович / О. К. Федорук // Енциклопедія сучасної України. – К., 2003. – Т. 2. – С. 8-9.
5. Художники Шевченкового краю / Упорядник: Ю. П. Іщенко, І. В. Фізер. – Черкаси : Вид-во «Брама – Україна», 2008. – 127 с.
6. Бабака і Далі: великі з народними! [Електронний ресурс] // Сайт Вікка-Новини. – 2009. – 7 жовтня. – Режим доступу до джерела: <http://www.vikka.ck.ua/ua/news.php?bl=1&pid=6&view=527>.
7. Глібчук У. Небесна хроніка [про Бабака М. П.] / У. Глібчук // Дзеркало тижня. – 2006. – № 11, 25 березня.
8. Китова С. Враження від книги Миколи Бабака та Олександра Найдена «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини XVIII – XX ст. в контексті селянського культурного простору» [Електронний ресурс] / С. Китова. – Режим доступу до джерела: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lfk/2010_9/18.pdf.
9. Мартинова Т. Микола Бабака: «Я патріот не стільки України, як Черкащини...»: Лауреат Шевченківської премії про двадцятирічний шлях до визнання, любов до Черкащини, плани на майбутнє та колишню і сьогоднішню владу / Т. Мартинова // Вечірні Черкаси. – 2010. – № 12, 28 березня.
10. Мартинова Т. 500 святинь з приватної колекції // Сайт РІСУ: Події та люди. – 2004. – 1 березня [Електронний ресурс] / Т. Мартинова – Режим доступу до джерела: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/789/.
11. Рябець О. У кожній хаті – своя душа: Книга «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини XVIII – XX століть» відкриває нову главу в ставленні до іконопису в цілому / О. Рябець // День – 2009. – № 185, 15 жовтня.
12. Сидоренко В. Венеціанське Бієнале і проблеми сучасного мистецтва в Україні [Електронний ресурс] / В. Сидоренко – Режим доступу до джерела: <http://www.mari.kiev.ua/02.pdf>.
13. Слепін О. Ікона та фотографія: лики й обличчя / О. Слепін // Дзеркало тижня. – 2004. – № 50, 11 грудня.
14. Титаренко О. Микола Бабака / О. Титаренко // Галерея. – 2004. – № 4(20).
15. Черкаська обласна Національна спілка письменників України [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела: <http://nspu.ck.ua/>.
16. Бабака М. Їх п'ятеро / М. Бабака // Місто. – 1995. – № 35, 17 листопада. – С. 9.
17. Бабака М. У межах провінції / М. Бабака // Місто. – 1997. – № 1(94), 3 січня. – С. 9.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. О. Спіркіна, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Проаналізовано земельні відносини на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено вплив німецької та чеської колонізації на їх розвиток у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинь, земельні відносини, реформи, колонізація, селяни, поміщики.

Проанализированы земельные отношения на Волыни в конце ХІХ – начале ХХ в. Исследовано влияние немецкой и чешской колонизации на их развитие в этом регионе.

Ключевые слова: Волынь, земельные отношения, реформы, колонизация, помещики, крестьяне.

Analyzed land relations in Volhynia in the late nineteenth to early twentieth century. The influence of German and Czech colonization on their development in the region.

Keywords: Volyn, land relations, reform, colonization, landlords and peasants.

Питання, пов'язані з еволюцією земельних відносин в Україні й на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., неодноразово були об'єктом наукових досліджень. Окремі питання цієї проблеми дослідили І. Власюк [2], П. Олешко [3], О. Шмид [4; 6], Р. Н. Оксенюк [7] та інші історики.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. у Російській імперії пройшла під знаком реформ. У ряді регіонів держави спостерігався значний економічний розвиток, паралельно з цим зростало населення міст. Однак такі процеси відбувалися не у всіх регіонах. На відміну від південно-східних губерній тогочасної України, Волинська губернія й надалі залишалася аграрним краєм. Згідно з даними Всеросійського перепису населення, станом на 1897 р. у губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6 % – у сільській місцевості [1, с. 3,9].

Таким чином, основну масу населення тогочасної Волині становили селяни, абсолютна більшість з яких займалася сільським господарством. Повільне, порівняно з промислово розвинутими регіонами України, зростання міського населення Волині пояснюється тим, що край і надалі залишався аграрним, а провідну роль у його економічному розвитку продовжувало відігравати сільськогосподарське виробництво.

Незважаючи на відміну в 1861 р. кріпосного права, селяни були змушені виплачувати поміщикам значні викупні платежі. Проведені наприкінці ХІХ століття реформи не ліквідували всіх пережитків кріпосного права, що великою мірою гальмувало розвиток ринкових відносин серед тогочасного селянства.

Натомість поміщицькі господарства тогочасної Правобережної України, в тому числі й Волині, станом на початок ХХ ст. почали підпорядковуватися подальшому ринковому розвитку імперії. Це зумовило перетворення поміщицького господарства у сільськогосподарське підприємство, яке працювало

на ринок, а його керівництво здійснювалося або самим землевласником-поміщиком, або досвідченим економом, чи здавалося в оренду капіталісту. Дана система ведення господарств почала переважати у ряді губерній. Так у Київській губернії вона була панівною. У поміщицьких господарствах, які перейшли на капіталістичний спосіб виробництва, широко використовувалася праця найманих працівників. Загалом на початку ХХ ст. в Україні кількість найманих робітників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, становила близько 1,9 млн осіб [2, с. 61].

Більшість поміщицьких господарств, які стали на шлях капіталістичного виробництва, широко застосовували сільськогосподарські машини, новітні досягнення агрономії тощо. Натомість у тих господарствах, які не стали на шлях капіталістичного розвитку, продовжувала існувати відріткова або змішана системи ведення господарства.

Аналізуючи розвиток земельних відносин на Волині, необхідно зазначити, що кількість поміщицьких землеволодінь зменшувалася. Це було зумовлено тим, що частина поміщиків так і не змогла пристосуватися до нових форм ведення господарства й розорядлася, внаслідок чого їхні землі продавалися.

Щодо національної належності великих землевласників регіону, то станом на 1897 р. із 12 827 окремих приватновласницьких одиниць полякам належало 1 307 маєтків. Що стосується маєтків, які були у власності українців, то станом на 1913 р. на Волині було 1 488 володінь площею від 50 до 100 десятин та 2 504 володіння площею понад 100 десятин. У регіоні почали проглядатися тенденції щодо скорочення великих землеволодінь. За період з 1860 до 1900 рр. вони скоротилися на 26 % [2, с. 61; 3, с. 8-10].

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині, як і на землях всієї тогочасної України,

спостерігалися тенденції до скорочення дворянського землеволодіння. Частина поміщиків була змушена продавати свої землі за борги. З іншого боку, капіталістичні відносини на селі зумовили поступове перетворення землі на товар, у купівлі якого були зацікавлені представники різних верств тогочасного суспільства. Хоча середній розмір великих землеволодінь у краї становив 790,1 десятини, у регіоні значна частина поміщиків володіла невеликими маєтками. Так проведений нами аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що велика кількість дворян мала у своєму володінні набагато нижчі від середніх маєтки, а окремі, такі як князі Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі та деякі інші, володіли величезними латифундіями, які досить часто становили більше 10 тисяч десятин землі.

Наступною групою землевласників, які проживали у той час на Волині, були німецькі колоністи, котрі завдяки запрошенням імперського уряду поселялися у цьому регіоні України. У другій половині XIX ст. кількість німецьких колоністів у Волинській губернії зростала швидкими темпами. Коли в 1861 р. на території Волині проживало 13 711 німецьких колоністів [4, с. 95], то згідно з даними першого Всеросійського перепису населення, в 1897 р. уже проживало 171 331 німецький поселенець [1, с. 8], а в 1914 р. їх уже проживало 209 700 осіб [4, с. 95]. Німецькі колоністи селилися в своїй абсолютній більшості у сільській місцевості й займалися веденням сільського господарства. Так станом на 1912 р. чисельність німецьких поселенців на Волині становила 195 197 осіб, з яких у містах проживало лише 3 127 осіб [5, с. 88-71].

Отже, у результаті різкого збільшення чисельності німецьких поселенців-колоністів, у їхніх володіннях були зосереджені значні земельні ресурси, й у другій половині XIX ст. спостерігалися чіткі тенденції щодо збільшення землі, яка перебувала в руках колоністів. У 1876 р. у руках німецьких поселенців знаходилося 133 365 десятин землі, з яких у приватній власності – 48 282 десятини й оренді – 85 077 десятин, що складало 2,2 % всіх земель губернії, однак станом на 1884 р. – уже 442 677 десятин землі, з яких 264 476 десятин – у приватній власності, а 178 191 десятина – в оренді [4, с. 96]. Тенденції щодо збільшення земельних володінь німецьких колоністів продовжувалися й у наступні роки. Це було зумовлено рядом причин. По-перше, зростанням чисельності поселенців, які в той період мали свої поселення практично у всіх повітах губернії. По-друге, наприкінці XIX ст. колоністи мали значно більше коштів, щоб придбати землю, ніж селяни, які в той період ще продовжували сплачувати викупні платежі поміщикам. По-третє, більшість німецьких колоністів у своїх господарствах застосовували сільськогосподарські машини та досягнення тогочасної агрономічної науки, що підвищувало врожайність, а відповідно й прибутки власників та давало змогу купувати чи брати в оренду нові землі.

Німецькі колоністи, скупивши багато земель, об'єктивно утруднили селянам доступ до своїх ділянок та частково позбавили їх пасовищ і лісів. З іншого боку, німецька аграрна колонізація Волині у другій

половині XIX – на початку XX ст. справила позитивний вплив на розвиток аграрного сектору губернії. Колоністами було освоєно близько 500 000 тисяч десятин земельних площ. Будучи розповсюджувачами прогресивної колоністсько-хутірської системи господарювання вони, сприяли передачі позитивного господарського досвіду та передової агрокультури українським селянам. Німецьку колонізацію регіону припинив лише початок Першої світової війни [4, с. 97-98].

Ще однією групою поселенців, які в другій половині XIX ст. розселялися на Волині, були чехи. Пік чеської колонізації припав на 1860-1870-ті рр. У той період у губернії оселилося близько 15 тисяч чеських колоністів. На початку колонізації чехи здебільшого селилися у Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах. Але в середині 1870-х років вони почали заселяти також Луцький, Володимир-Волинський, Новоград-Волинський, Овруцький та Житомирський повіти. Враховуючи ту обставину, що найбільш родючі землі Житомирського та Овруцького повітів мали своїх господарів, чеським поселенцям для того, щоб отримати у своє володіння землі, часто доводилося вирубувати та викорчовувати ліси. Зі зростанням кількості чеських поселенців зростала й кількість придбаної ними землі. Так станом на період весни 1869 р. чеські поселенці володіли 8 093 десятинами землі загальною вартістю 270 тис. руб у 1872 р. мали вже 17,5 тис. десятин землі, а в 1883 р. володіли 34 510 десятинами землі й 1 128 десятин орендували [6, с. 90]. Але в наступні роки темпи чеської колонізації Волині сповільнилися й станом на 1912 р. у губернії проживав 27 401 чеський поселенець, з яких у сільській місцевості – 23 830 осіб і 3 571 – у містах [5, с. 68-71]. Придбавши землю, чехи заводили успішні господарства, в яких так само, як у німецьких, широко застосовувалися сільськогосподарські машини та новітні досягнення агрономії. Крім традиційних для Волинської губернії сільськогосподарських культур, чеські поселенці почали вирощувати й нові просянні культури – тютюн та цукровий буряк, зробили вагомий внесок у розвиток хмелярства. Однак хмелярством насамперед займалися заможні чеські поселенці, які мали достатньо коштів для створення та утримання хмелевих плантацій [6, с. 91]. Варто відзначити, що чеські колоністи відіграли далеко не останню роль у тому, що наприкінці XIX ст. Волинь, стала регіоном, у якому вирощування хмелю набрало промислових масштабів. Так у 1895 р. у губернії було зібрано 25 тис. пудів хмелю, що становило 47 % усього збору в Російській імперії [7, с. 23].

Зростання землеволодінь чеських поселенців стало можливим за умови отримання ними значних прибутків від ведення своїх господарств та певної підтримки з боку місцевого чиновництва. Більшість чеських поселенців незабаром стала заможними господарями, а їх господарства – прибутковими, що створювало умови для поступового зростання їхніх земельних угідь.

Незважаючи на те, що чехи були переселенцями, їх взаємовідносини з українськими селянами були

добросусідськими, неодноразово чехи переходили у православну віру. Натомість стосунки між поляками та чеськими поселенцями були досить напруженими. Це було зумовлено тим, що під час переселення у регіон нові поселенці володіли інформацією, що у ньому мало місце польсько-російське протистояння, у зв'язку з чим вони остерігалися того, щоб влада не відносилася до них, як до поляків. Нерідко взаємини між чехами та волинськими поміщиками польського походження характеризувалися наявністю напруги від самого початку поселення. Це було зумовлено тим, що місцеві поміщики при передачі земель в оренду чи під час їх продажу обмежувалися усними домовленостями. Така ситуація пояснюється намаганням землевласників будь-якою ціною утримати за собою право власності на землю, а також наявністю в багатьох маєтків численних боргів, церковно-будівельних повинностей, вічного сплатою відсотків по заповітах на різні установи, окремі володіння взагалі знаходилися під забороною продажу [6, с. 91].

Таким чином, невелика кількість чеських поселенців на Волині володіла незначною кількістю земель, що значною мірою не позначалося на стані земельних відносин у цьому регіоні України. З іншого боку, створення чехами фермерських господарств певною мірою стимулювало подальший розвиток сільсько-господарських відносин.

Основну масу землевласників на Волині склали українці. Станом на 1912 р. у губернії проживало 2 658 432 українці, з яких у містах – лише 112 714 осіб [5, с. 68-71]. Отже, основу сільського населення краю становили селяни-українці, більшість з яких займалася веденням сільського господарства.

Серед українських селян Волині у той період спостерігалось зростання кількості безземельних та малоземельних селянських господарств. За період з 1863 р. до 1884 р. кількість безземельних селян зросла з 5 511 до 14 145 осіб, паралельно з цим збільшилася й кількість городників – з 15 747 до 21 335 дворів. У зв'язку з перерозподілом земельних наділів та під впливом зростання населення регіону, середній розмір наділу на одну рев'язку душу колишніх поміщицьких селян скоротився з 4 до 1,7 десятин, а кількість безземельних селян зросла з 5,2% до 8,2% [7, с. 25].

З іншого боку, український селянин у той час не бачив значної різниці між колишнім кріпосним гнобленням до 1861 р. і вимогами чиновників після реформи сплачувати викупні платежі і податки [8, с. 91].

Отже, наявність викупних платежів, які селяни були змушені сплачувати поміщикам, плюс податки ускладнювали їх становище. Однак, незважаючи на таку ситуацію, відбувався перерозподіл земельної власності, а для полегшення можливості селянам купувати землю в державі діяв Селянський поземельний банк.

Події російської революції 1905-1907 рр. та ряд селянських виступів проти поміщиків, у тому числі й на території Волинської губернії, змусили уряд провести ряд реформ, серед яких вагому роль у подальшому розвитку сільського господарства та земельних відносин відіграла столипінська аграрна реформа, так названа в честь її ініціатора – прем'єр-

міністра Російської імперії П. А. Столипіна. Проводячи боротьбу з опозиційними рухами, він планував створити на селі значну групу заможних господарів, які знаходилися б в опозиції щодо соціалістичних ідей. Одним з важливих законів, які були в той час проведені через Державну думу Російської імперії, став закон від 9 листопада 1909 р. про утворення хуторів, згідно з яким члени громади мали право переходити на хутори. Тоді ж в Україні перестало й існувати «подвірне», а селяни отримали можливість стати повноправними власниками своєї землі. Лише такі угіддя, як ліс та сіножаті, залишалися у спільному користуванні.

Досліджуючи земельні відносини на Волині, необхідно відзначити, що в різних повітах губернії були неоднакові максимальні норми володіння землею на один двір, при яких надавалася допомога землевпорядкувальній комісії. Максимальні наділи на одне господарство становили від 9 до 10,5 десятин землі. По повітах це виглядало наступним чином: Житомирський – 10,5; Володимир-Волинський – 10,5; Дубенський – 9; Ізяславський – 9; Ковельський – 10,5; Кременецький – 9; Луцький – 10,5; Новоград-Волинський – 10,5; Овруцький – 10,5; Острозький – 9; Рівненський – 10,5; Старокостянтинівський – 9 десятин [9, арк. 50].

Аналогічні дані знаходяться й у ряді інших документів. Так у с. Городок Рівненського повіту станом на 1907 р. селяни мали у своєму користуванні наділи 10-11 десятин з розрахунку на одну родину, за які викупні платежі платили за 9 десятин 1 815 сажнів орної землі, крім цього, на кожен двір припадало трохи більше 1 десятини сіножаті. З 86 родин, які в той час мешкали у цьому населеному пункті, такими наділами володіло 76, й лише 7 не мали орної землі, а володіли тільки городами. Загалом у володінні селян у цьому селі знаходилося 871 десятина 1 241 сажень землі [10, арк. 13в.-6]. В іншому населеному пункті цього ж повіту с. Обарів станом на 1907 р. проживало 69 селянських родин, з яких лише 3 не мали орної землі, а володіли лише городами, середній наділ 66 дворів становив 11 десятин на один двір [10, арк. 10-13].

Таким чином, земельні володіння селян на Волині в середньому складали 9-10 десятин на один селянський двір. Але частина селян узагалі не мала в своєму розпорядженні орної землі, що створювало соціальну напругу на селі. Досить часто між селянами й поміщиками виникали судові позови. Це було зумовлено тим, що окремі селяни володіли землею чи її орендували без будь-яких письмових документів. Таку 1909 р. Новоград-Волинський-Рівненський з'їзд мирових посередників розглянув справу жителів с. Ковалевичі Новоград-Волинського повіту Р. Линка, А. Линка й Д. Линка щодо оформлення їхнього побуту й чиншових прав. З документів цієї справи видно, що їх родина отримала в оренду в 1860-х роках від місцевого поміщика Руліківського близько 24-х десятин землі без будь-якого документального оформлення. Згідно з усною домовленістю орендарі виплачували власнику землі близько 24 руб на рік. Пізніше цю угоду було переглянуто й орендну плату збільшено. Загалом на момент розгляду справи вищеназвані селяни обробляли близько 38 десятин

землі, частина з якої знаходилася у їх власності, а частина – в оренді. Тому з'їзд посередників, враховуючи, що у селян були відсутні документи, відмовив у задоволенні їхнього позову [11, арк. 21-22]. Подібні справи розглядалися досить часто. Таканалогічний позов було розглянуто 26 жовтня 1911 р. щодо прав жителів с. Мидськ Рівненського повіту Г. Козакова, Г. Шуприка, С. Самкова й, враховуючи відсутність письмових підтверджень, їм також відмовили в задоволенні їх позову [12, арк. 46-47].

Отже, неможливість вирішити земельні суперечки селянами пояснюється тим, що вони, укладаючи орендні договори з поміщиками у 1860-1870-х рр., часто обмежувалися лише усними домовленостями, які не підтверджувалися жодними документами, й у зв'язку з цим мирові посередники приймали рішення не на користь селян.

На початку ХХ ст., особливо після початку проведення аграрної реформи на Волині у 1911-1913 рр., поміщики майже не купували землі. Купівлі становили лише 2 %, селяни – 92 % покупців. Паралельно з цим поміщики були й на останньому місці серед продавців землі: – 21 %, селяни відповідно – 49 %, представники інших станів – 30 %. При цьому необхідно зауважити, що ціни на землю у різних повітах були неоднаковими. Вартість 1 десятини землі без посередництва Селянського поземельного банку в середньому становила 313 руб. Найдорожче земля коштувала у Рівненському повіті – 390 руб, Старокостянтинівському – 380 руб, найнижчі ціни були в Овруцькому – 162 руб [2, с. 65]. Така різниця у вартості 1 десятини у межах губернії пояснюється різною родючістю землі, неоднаковою платоспроможністю селян, наявністю чи відсутністю покупців на землю, здійсненням угоди купівлі-продажу землі через Селянський поземельний банк.

Так у 1906 р. у с. Топорищі Житомирського повіту поміщик Вагнер продав селянам 50 десятин землі за ціною 400 руб за 1 десятину. У той же рік відбулося ще кілька купівель землі (19 десятин за ціною 198-225 руб за 1 десятину з допомоги Селянського поземельного банку [2, с. 65]. Загалом значну роль у придбанні селянами землі відігравав вищезазначений банк, за допомогою якого можна було не лише придбати землю, а й отримати кредит на її придбання. Так у 1912 р. у Волинській губернії завдяки Селянському поземельному банку було придбано 17 153,2 десятини землі 3 232 особами [5, с. 84].

Таким чином, напередодні Першої світової війни на Волині селяни не купували значної кількості землі. Одночасно зі зростанням земельних володінь окремих селян інша їх частина змушена була продавати свої земельні наділи або повністю, або частково, що не сприяло ліквідації напруги на селі. Загалом станом на 1912 р. на Волині у Володінні приватних землевласників було 3 032 675 десятин землі, селян – 2 250 909, чиншовиків – 65 155, вільних людей – 10 370, казни – 477 140, уділів – 42 209, міст – 6 799 десятин землі [5, с. 80].

Таким чином, на початку ХХ ст. найбільша кількість землі на території Волинської губернії перебувала у власності великих землевласників, натомість селянство, яке становило найбільшу групу населення тогочасної Волині, володіло значно меншою кількістю землі.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині відбулася еволюція земельних відносин, унаслідок чого спостерігалися тенденції до зменшення поміщицьких землеволодінь. Певною мірою на розподіл земель у регіоні вплинули німецькі та чеські колоністи, частина з яких мала у своєму володінні значні земельні наділи. Одночасно з цим у краї спостерігалася подальша диференціація українського селянства, особливо помітно вона стала після проведення реформ на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
2. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900-1917 рр.) / І. М. Власюк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – Вип. 30. – С. 60-71.
3. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / П. С. Олешко / НАН України; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 2001. – 17 с.
4. Шмид О. Німці на Волині у світлі аграрної колонізації губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 14. – С. 93-99.
5. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
6. Шмид О. Чеська колонізація Волині у 60-70-х рр. ХІХ ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2009. – Вип. 15. – С. 88-93.
7. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів: Каменяр, 1970. – 276 с.
8. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – К., 2000. – №5. – С. 88-97.
9. Державний архів Рівненської області (далі – Даржархів Рівненської обл.), ф. 16, оп. 1, спр. 2, арк. 50.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 385, оп. 1, спр. 7, арк. 1 зв.-6, 10-13.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 638, оп. 1, спр. 1, арк. 21-22.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 638, оп. 1, спр. 2, арк. 46-47.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Я. П. Цецик, 2011

Стаття надійшла до редколегії 01.09.2011 р.

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ДОБРОВОЛЬЧИХ ЗАГОНІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1918-1919 РОКАХ

Розглянуто причини, основні події та характерні особливості формування російських добровольчих загонів на Півдні України у 1918-1919 роках. Проаналізовано наслідки, які мав цей процес для історії регіону і України в цілому.

Ключові слова: російські добровольчі загони, Південь України.

Рассмотрено причины, основные события и характерные особенности формирования российских добровольческих отрядов на Юге Украины в 1918-1919 годах. Проанализированы последствия, которые имел этот процесс для истории региона и Украины в целом.

Ключевые слова: российские добровольческие отряды, Юг Украины.

Reasons, major events and characteristic features of Russian volunteer units' formation in the South of Ukraine during 1918-1919 are reviewed in the article. The consequences that this process has had on the history of the region and Ukraine in general were analyzed.

Keywords: Russian volunteer units, South of Ukraine.

Зародження білого добровольчого руху восени 1917 року відбувалося поза межами України, але його розвиток та подальше становлення як впливової політичної та військової сили протягом 1918 року було безпосередньо пов'язані з українською територією.

Окремі аспекти даного питання досліджуються у сучасній українській історіографії, але вони стосуються всієї території України і не враховують регіональних особливостей [1]. Є роботи російських авторів, які досліджують цю тему в російських географічних межах [2]. У даній статті автор має на меті дослідити особливості процесу формування російських добровольчих загонів на Півдні України у період з 1918 до 1919 року та проаналізувати його наслідки.

Яскравим проявом становлення та розвитку білого добровольчого руху в Україні була діяльність організаційних центрів та бюро Добровольчої армії, які були її регіональними представництвами. Їх появу започаткував 24 грудня 1917 року Кримський центр на чолі з генералом де Бодє [3].

18 квітня 1918 року з'явився Харківський центр. Основну роль у його роботі відіграли учасник російсько-японської та Світової війн, нагороджений Георгіївською зброєю за вдале проведення розвідувальної операції під Ерзумом, полковник Б. О. Штейфон та полковник О. О. фон Лампе. Київський центр з 14 червня очолював генерал П. М. Ломновський [4, с. 390]. Одеський центр заснував полковник Ненастьєв, пізніше його очолював учасник російсько-японської та Світової війн, колишній начальник Морського Генерального штабу з питань суднобудування Росії, віце-адмірал Д. В. Ненюков. Під його безпосереднім керівництвом перебувало близько 1 500 офіцерів-добровольців. На жаль, більша їх частина не мала зброї [5].

Катеринославське бюро почало працювати з

3 липня 1918 року [6, арк. 69]. Керували ним капітан Г. Чуніхін (колишній биховський в'язень, член головного комітету «Союзу офіцерів армії та флоту»), полковники Д. Пер-фильєв та Р. Островський, причому в Катерино-славській губернії діяли і районні відділи цієї організації. Херсонсько-Миколаївський центр очолював генерал Матусевич, Полтавський центр – генерал О. М. Фролов та ротмістр Попов [6, арк. 5; 7]. Функції центру в Єлисаветграді фактично виконував офіцерський союз.

Виникнення таких центрів відбувалося за ідейним покликанням і переважно без попередньо наміченого плану дій з боку Добровольчої армії. З середини червня 1918 року їх робота набула відносно організованого характеру. Центри діяли неофіційно та нелегально, такі як українська так і німецько-австрійська окупаційна влада знали про їх існування, проте спочатку дивилися на їх діяльність «крізь пальці». Так, наприклад, у Катеринославі бюро існувало з дозволу австрійської окупаційної влади [6, арк. 2].

Завдання, які стояли перед білогвардійськими добровольчими організаційними центрами та бюро, полягали в розвідувальній діяльності, вербуванні солдатів та офіцерів, проведенні пропаганди та агітації на користь російського добровольчого руху, зборі коштів, купівлі зброї та військового спорядження й відправці його у стан Добровольчої армії. Як правило, такі центри мали у своєму складі керівника, начальника штабу, завідуючого розвідкою, секретаря-казначея. У більшості випадків усі наведені вище посади займали військові. До них згодом приєднувалися місцеві громадські діячі та представники буржуазії, що співчували добровольчим ідеям. Траплялося, що членами центру були службовці Державної варти Української Держави, які використували своє

службове становище на користь добровольчого руху. Робота в організаційних центрах та бюро прирівнювалася до військової служби в регулярних частинах Добровольчої армії. Діяльність добровольчих центрів у розвідувальній сфері полягала у зборі інформації про політичну ситуацію, що склалася в Українській Державі, плани та розташування австрійських і німецьких військ, становище у більшовицькій Росії тощо.

Найважливішим завданням центрів було вербування та відправлення у Добровольчу армію солдатів та офіцерів. Улітку 1918 року в Києві перебувало до 50 тисяч, в Одесі – 20 тисяч, у Харкові – 12 тисяч, Катеринославі – 7-8 тисяч офіцерів колишньої царської армії [4, с. 4; 8, арк. 34зв.]. Антиукраїнський настрої російського офіцерства, посилені антигерманськими ідеями, спонукав багатьох із них самим шукати способи перебратися на Південь Росії, ближче до районів формування добровольчого руху. Розмах справи та масштаби діяльності організаційних центрів і бюро не були однаковими. Щоденний запис у Добровольчу армію коливався від 20 до 40 чоловік, більшість з яких складали обер-офіцери.

На заваді справи стояв брак коштів, який відчували всі центри, що знаходились на території України, в тому числі Південної, де активно діяв Одеський центр Добровольчої армії [9, арк. 24]. Для поповнення скарбниці центрів добровольці використовували пожертви буржуазії, влаштовували благодійні концерти, користувалися коштами місцевих відділень Союзів Георгіївських Кавалерів. На допомогу білогвардійцям приходили і службовці різних рангів Української Держави, які співчували ідеям Добровольчої армії.

Завербованих добровольців переправляли на Південь під виглядом залізничників або хворих потягами Червоного Хреста. Варто зазначити, що суттєво стримувала продуктивну роботу центрів та бюро слабка обізнаність громадських кіл України про склад та становище Добровольчої армії, мету та завдання її діяльності. Вичікувальна позиція була природною реакцією російських офіцерів, оскільки кожен боєць та офіцер хотів знати, за які ідеали він віддає своє життя. Тобто, добровольчий рух програв початковий стартовий етап агітаційно-пропагандистської роботи серед населення України, а швидко надолужити втрачене за рахунок привабливості ідей не вдавалося.

Таким чином, Українська Держава була місцем концентрації майже 100 тисяч офіцерів колишньої російської армії. Сприймаючи трагедію офіцерства як свою особисту, генерал-лейтенант російської армії в минулому, П. П. Скоропадський намагався покращити його становище. Такі цією метою було витрачено 50 млн рублів. Наказом військової офіції Української Держави від 16 червня 1918 року було відновлено традицію присвоєння чергових офіцерських чинів, та поверталися всі військові ранги офіцерам [10; 12, арк. 149].

Гетьманський уряд надав свою згоду на формування в Україні добровольчих дружин з числа офіцерів колишньої російської імператорської армії. Добровольцям встановлювалася платня у розмірі 450 рублів і дозволялося носити російську військову форму та погони [12]. Командувати цими дружинами

було доручено учаснику Першої світової війни генерал-майору О. С. Святополку-Мирському.

Заходи гетьмана дещо покращили матеріальне становище офіцерства і на певний час допомогли зняти соціальну напругу в українському суспільстві. Проте покращення соціального становища військових не змогло усунути їх незадоволення політичним курсом гетьмана П. П. Скоропадського на незалежність України і її відокремлення від Росії. Навіть перебуваючи на службі в Українській Державі, окремі особи симпатизували і працювали на користь російського добровольчого руху. Офіцерство, «перетворене» політикою Центральної Ради на білогвардійців, не змогло вибачити обмеження, утиски і дискримінацію, які воно зазнало від української влади в кінці 1917 – на початку 1918 року. Такі кроки гетьмана змогли дещо послабити, але повністю не ліквідували їх ворожість до української влади. Саме тому військові могли стати сприятливим знярядям у руках російських білих політиків, які також перебували в цей час на теренах України.

В свою чергу, гетьман П. П. Скоропадський оголосив Херсонську губернію з 9 листопада 1918 року у воєнному стані, з наданням усієї повноти влади командуючому Третім корпусом [13]. Відсутність достатньої кількості підрозділів українських військ спонукала гетьманський уряд приступити до формування в Україні російських добровольчих загонів, які стали б на місцях військовою опорою гетьманської адміністрації. У жовтні 1918 року в Миколаєві на засіданні представників місцевої української влади та міської управи було вирішено створити з колишніх офіцерів російської армії, що перебували в місті, «національну гвардію», з платнею кожному її члену у розмірі 500 рублів щомісяця [14]. На початку листопада 1918 року в сусідньому Херсоні було мобілізовано до 800 офіцерів для «охорони спокою в місті» [15].

В Одесі, де на той час перебувало майже 10 тисяч колишніх офіцерів царської армії, було оголошено їх мобілізацію [16]. Всі офіцери повинні були вступити у дружини «охорони міста», якими командував полковник І. П. Кулінич [17]. Такі спонтанні рішення гетьманського уряду пізніше відіграли фатальну роль для українців: російські офіцерські загоны у причорноморських містах стали тією анти-українською силою, яку вміло використала Антанта в своїх цілях. Саме ці дружини російських офіцерів-добровольців при повній підтримці французьких дипломатів та військових перейдуть до активних дій і виб'ють із Одеси українські республіканські війська, що перед тим без бою оволоділи цим південним містом.

Процес формування добровольчих загонів досить непросто відбувався й на Кримському півострові. Основою цих загонів стали офіцери, переправлені генералом А. І. Денікіним, на прохання місцевого уряду, в кінці листопада 1918 року в Керч та Ялту. Саме вони були розгорнуті у Шостий корпус, який усередині грудня 1918 року вийшов на лінію Бердянськ – Катеринослав – Нижньодніпровськ. Але в майбутньому використати ці підрозділи для формування Кримсько-

Азовської добровольчої армії білому генералу не вдалося [18].

Офіцерів-добровольців на Кримському півострові було набагато менше, ніж на території України. Основною причиною такого стану був так званий матроський терор 1917-1918 років. Генералу О. О. Боровському вдалося сформувати з місцевих добровольців лише один повноцінний Перший Сімферопольський полк [19]. Цей білий генерал показав себе гарним командиром під час Першого та Другого кубанських походів, але як організатор та господарник він був не на своєму місці. Загони добровольців, крім військових операцій на фронті, вимушені були підтримувати громадянську владу на містах: займатись охороною громадянського правопорядку, проводити обшуки, облави, вилучати зброю, боротись із більшовицькою агітацією.

Крім того, слід зазначити, що для багатьох російських офіцерів служба в підрозділах армії Української Держави була тільки вимушеним перехідним етапом на шляху боротьби за відродження «великої, єдиної та неподільної Росії». За підрахунками сучасного російського дослідника С. Волкова, приблизно зі 100 представників вищого командного складу армії Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського лише чверть служила в армії Української Народної Республіки. Більшість старшин гетьманської армії продовжили свою службу в лавах російських білих армій [20].

Показовими в цьому плані є три наступні приклади. Генерал Г. М. Васильченко, учасник Першої світової війни, під час якої спочатку очолював штаб 5-ї Туркестанської стрілецької дивізії, а пізніше командував 8-м Кавказьким стрілецьким полком. В армії гетьмана П. П. Скоропадського обіймав посаду командира Восьмого Катеринославського корпусу, а у Збройних Силах Півдня Росії він уже командує бригадою 34-ї піхотної дивізії.

Генерал П. С. Махров під час Першої світової війни – начальник штабу Південно-Західного фронту, в українській гетьманській армії – член військово-історичної комісії зі збору документів Великої війни по Південно-Західному та Румунському фронтах. У Збройних Силах Півдня Росії обіймає посаду начальника військових сполучень Кримсько-Азовської Добро-вольчої армії генерала О. О. Боровського.

Третій білий генерал – М. М. Шиллінг – в армії Української Держави перебував у розпорядженні її головнокомандуючого, а у Збройних Силах Півдня Росії він уже командир Третього армійського корпусу та командуючий військ Новоросійської області [21].

Таким чином, проденікінські настрої були присутні серед більшої частини офіцерів вищої та середньої командної ланки української армії як за часів перебування при владі гетьмана П. П. Скоропадського у 1918 році, так і у період збройного протистояння військових частин Директорії Української Народної Республіки з російськими добровольцями у 1919 році. Такі настрої негативно позначалися на моральному стані військового керівництва та офіцера українських частин та його готовності, а, точніше

сказати, неготовності, до майбутніх бойових дій зі Збройними Силами Півдня Росії.

Якби державотворча діяльність українських урядів носила системний та послідовний характер, була більш організованою, могла практично забезпечити існування відновленої української державності та її військових формувань, то, можливо, не всі старшини та офіцери, які служили у цих підрозділах, переходили на бік білогвардійців. А в особовому складі українських збройних сил було б менше людей, що опинилися у їх лавах випадково.

Такі командири створювали штучні труднощі в оперативному керівництві підрозділами, їх матеріальному забезпеченні. Заохочували проденікінську агітацію в частинах та саботували виконання наказів українського командування. Прості ж солдати залишали розташування своїх підрозділів і йшли по домівках або намагалися переходити на бік наступаючих білих.

Таким чином, становлення та формування російського білого руху і добровольчих загонів на Півдні України відбувалося паралельно зі становленням Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського. Обидва утворення мали схожу соціально-економічну платформу, проте різнилися за своїми програмами державного будівництва та спрямованістю зовнішньої політики.

Російський білий рух за часів гетьмана П. П. Скоропадського мав в Україні чи не найсприятливіші умови для свого розвитку за межами окупованої Добровольчою Армією території. Приховані симпатії частини української громадськості до російської Добровольчої армії, наявність значного білогвардійського підпілля у великих містах Української Держави та сприяння їм з боку гетьмана вплинули навіть на окупаційні влади, що перебували на українській території і чинили пасивний опір пробілогвардійським елементам. Білі сили в Україні прагнули підпорядкувати українську владу інтересам Добровольчої армії, пізніше – збройними Силами Півдня Росії. Проте протиріччя в самому білогвардійському таборі завадили їм консолідуватися і захопити владу. Водночас російський білий рух активізував політичну боротьбу на території всієї України й долучився до невідворотного розколу, який виник в українському національному таборі.

Наявність значного білогвардійського підпілля активно впливала на політику гетьмана П. П. Скоропадського. Грамота про федерацію, яка була прийнята 14 листопада 1918 року, стала перемогою білих сил, проте готовність гетьмана бути союзником генерала А. І. Денікіна була проігнорована російською стороною. Знову, як і за часів Центральної Ради, цьому завадила присутність німецьких та австрійських військ в Україні. 1918 рік покінчив із сумнівами, які виникали у російських білогвардійців, щодо сутності українського руху, і перспектива майбутньої співпраці з українськими політиками фактично була назавжди відкинута.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крупіна В. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук / В. Крупіна – К. : Інститут Історії України НАНУ, 2005. – 17 с.
2. Сухенко А. Добровольческое движение на Юге России (1917-1920 гг.): автореф. дисс. на соиск. учен.ст. канд. ист. наук (07.00.02) /А. Сухенко – Ростов на-Дону, 2000. – 30 с.; Федюк В. Белое движение на Юге России (1917-1920 гг.): автореф. дисс. на соиск. учен. ст. д-ра ист. наук: (07.00.0) / В. Федюк ; Ярославский гос. ун-т. – Ярославль, 1995. – 32 с.
3. Путеводитель по фондам белой армии. Российский государственный военный архив / [сост. Н. Егоров, Н. Пульченко, Л. Чижова]. – М. : «Восточная литература», 1998. – С. 274.
4. 1918 год на Украине. – М. : Центрполиграф, 2001.
5. Денежные документы генерала Алексева // Архив Русской революции. – Т. 5. – М., 1991. – С. 356.
6. Російський державний військовий архів (далі – РДВА), ф. 40238, оп. 1, спр. 48.
7. Рутыч Н. Биографический словарь высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (Материалы к истории Белого движения) / Н. Рутыч. – М. : ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во АСТ»: АНО «Редакция альманаха «Российский архив»», 2002. – С. 328.
8. Державний архів Російської Федерації, ф. 446, оп. 2, спр. 43.
9. РДВА, ф. 40238, оп. 1, спр. 18.
10. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 рр.) / П. Скоропадський – К.–Філадельфія, 1995. – С. 173.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1076, оп. 1, спр. 4.
12. Киевская мысль (Киев). – 1918. – 27 октября.
13. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. / Ред. колегія : Скаба А. Д. та ін. – К. : Політвидав України, 1968. – Т. 2. – С. 39.
14. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.): Документы и материалы. – Херсон : Херсонское кн.-газ. изд-во, 1962. – С. 65.
15. Родной край (Херсон). – 1918. – 5 ноября, № 1234.
16. Одесский листок (Одесса). – 1918. – 23 октября, № 223.
17. Одесский листок (Одесса). – 1918. – 3 ноября, № 233.
18. Какурин Н. Е. Гражданская война. 1918-1921 / Н. Е. Какурин , И. И. Вацетис; [под ред. А. С. Бубнова и др]. – СПб. : ООО «Изд-во «Полигон», 2002. – С. 168. – (Великие противостояния).
19. Шамбаров В. Е. Белогвардейщина / В. Е. Шамбаров. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – С. 248. – (История России. Современный взгляд).
20. Волков С. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны / С. Волков. – СПб. : Нева, М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – С. 131.
21. Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии / В. Клавинг. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; СПб. : «Terra Fantastica», 2003. – С. 589. – (Военно-историческая библиотека).

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тризуб*

© В. А. Шапорда, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2011 р.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПЕРЕДОДНІ 1917 Р.

Показано роль етнічного представництва населення в історії Півдня України та розглянуто проблему вивчення національної структури сільських регіонів. Висвітлено питання щодо місця національних меншин у соціально-економічних та політичних процесах Півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Південь України, сільське населення, національні меншини, етнічні відносини.

Показано роль этнического представительства населения в истории Юга Украины и рассмотрено проблему изучения национальной структуры сельских регионов. Освещен вопрос о месте национальных меньшинств в социально-экономических и политических процессах Юга Украины в конце ХІХ – начале ХХ в.

Ключевые слова: Юг Украины, сельское население, национальные меньшинства, этнические отношения.

The role of the population ethnical representatives in the history of the South of Ukraine is shown in the article and the study problem of national structure in country region is considered. The question of the place of national minorities in the social-economical and political processes in South Ukraine region in the end ХІХ – beginning ХХ с. is ascertained.

Keywords: South of Ukraine, country region's population, national minorities, ethnical relation.

Південноукраїнський регіон формувалася як багатонаціональний. Пік цих процесів припав на ХVІІІ – ХІХ ст., коли, власне, і створилася національна основа сучасного складу населення України. Вона формувалася на українському етнічному ґрунті, який вбирав різноетнічні субстрати і створював умови для самостійного існування національних груп. У статті ставиться мета проаналізувати етнічний склад населення Півдня України напередодні 1917 р. та окреслити особливості впливу чинника поліетнічності зазначеного регіону на процеси формування української державності напередодні Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Історіографія проблеми репрезентована як узагальнюючими працями з історії України, так і спеціальними дослідженнями, що висвітлюють розвиток міжетнічних відносин. Виняткову роль Півдня в історії України підкреслював М. Грушевський [1]. Особливе місце в роботі одеського дослідника Є. Загоровського займала проблема колонізації Південної України [2]. Факт домінування українців на Півдні визнає російський історик В. Кабузан, хоча його підхід і відбивав домінуючу тенденцію показувати процеси у зазначеному регіоні в загальноросійському контексті [3]. Окремі аспекти етнічного складу населення Півдня України висвітлено в узагальнюючій праці П. Лавріва [4]. Проблеми соціальної мобілізації та формування нової соціальної

структуру Півдня України розглянуто в праці Ф. Турченка та Г. Турченко [5].

Титульною нацією, і відповідно найчисельнішою, виступала корінна – українці, причому вони становили істотну більшість усього складу українських губерній. Одночасно численний етнічний масив склали національні меншини – більше четвертої частини населення [6, с. 12]. Серед національних меншин російська та єврейська на кінець ХІХ ст. були найбільшими за чисельністю.

Зауважимо, що вплив етнічного чинника значно посилювався суттєвою різницею національного складу між сільським та міським населенням України. Найявністю своєю аграрної ментальності, особливостей соціально-економічних рис розвитку України, а також колонізаційна політика царської Росії стали підґрунтям того, що в містах представники титульної нації у переддень Першої світової війни не склали більшість. Згідно з переписом 1897 р., українці переважали лише у сфері хліборобства та видобуванні сировини. Що стосується національних меншин, то їх представники домінували у найвпливовіших центрах соціального, економічного та культурного життя.

Становлення Півдня України як частини української території мало свої політичні, економічні, соціо-культурні і, що особливо важливо, етнічні особливості. До Південної України відносять землі, які до 1919 р. входили до складу Катеринославської,

Херсонської і Таврійської губерній. Ці території є поліетнічними за складом, що і вплинуло на перебіг подій Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Катеринославська губернія за національним складом належала до української. Українців у губернії проживало 68,9 % (1 456 369 осіб). Крім українців, перепис населення 1897 р. зареєстрував ще 44 окремих «говорів». 10 (українці, росіяни, білоруси, поляки, молдавани, німці, греки, євреї, татари і турки) із 45 етнічних груп, що проживали на території Катеринославської губернії, були найчисельнішими і склали 99,76 % її населення. Росіяни – друга за чисельністю етнічна група губернії – були зосереджені у Катеринославському, Бахмутському, Маріупольському і Словолянському повітах. Усього росіяни губернії склали лише 17,27 % від загального населення. Урізноманітнювали етнічний склад населення Катеринославської губернії іноземні піддані, що тут проживали. За їх кількістю губернія займала одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії. Вони належали до 24 різних держав, але більш за всіх було підданих німецької держави – 10 202, або 74,92 % від усього числа іноземців. У губернії також проживали піддані Австро-Угорщини, Туреччини, Великобританії, Франції, Італії, США та ін. [7, с. 54].

Досить «строкатою» була і Херсонська губернія. Тут проживало 57 етнічних груп, із яких виділялися за чисельністю 11. У Таврійській губернії проживало 39 груп, окреслювалися як найбільш великі – 13 етнічних груп [8, с. 129].

Однак, як і в цілому по Україні, етнічний склад населення міста і села південноукраїнського регіону кардинально відрізнявся. Аналізуючи національний склад сільського населення південноукраїнських земель зазначимо, що українці склали абсолютну більшість сільського населення. Другими за чисельністю були представники російського селянства, які становили 13,2 % сільського населення регіону [9, с. 19]. Найбільше їх проживало в Північній Таврії – 22,6 %, а на Мелітопольщині вони охоплювали майже третину населення повіту [10, с. 23]. Третє місце посідали німці-колоністи.

Як підкреслює Г. Турченко, на шляху модернізації для Півдня України стало характерним значне відставання української більшості регіону від росіян, євреїв, греків і представників деяких інших національних меншин. На початку ХХ ст., як і сторіччя назад, українці були представлені здебільшого селянством [11, с. 25]. Найбільша етнічна спільнота краю – українці – склали абсолютну більшість на селі – 70,9 % чисельності сільського населення. При цьому в Північній Таврії та Херсонській губернії українське селянство становило 63 % населення, а в чотирьох повітах Катеринославської губернії – 86,2 %. Лише в селах Тираспольського і Одеського повітів відсоток українців був нижчий – 50 % [8, с. 109].

Що стосується співвідношення сільського і міського населення серед росіян на Півдні України, то 750 тис. осіб (55,8 %) росіян були сільськими мешканцями, а 594,8 тис. осіб (44,2 %) – міськими мешканцями. Дані

показники дозволяють розглядати російську меншину як одну з найбільш урбанізованих груп Півдня України.

Згідно з підрахунками Я. Бойка, за даними Всеросійського перепису 1897 р., чисельність представників російського етносу, що мешкала на Півдні України, складала 1 500,7 тис. осіб. З них у містах південних губерній проживало 666,4 тис. росіян, що складало 44,4 %, а в сільській місцевості – 834,1 тис. осіб або 55,6 %. Серед губерній Півдня України перше місце за чисельністю росіян посідала Херсонська губернія – 575,4 тис. осіб. З них у містах мешкало 354,7 тис. осіб (61,7 %), у сільській місцевості – 220,6 тис. осіб (38,3 %). Питома вага росіян щодо інших етносів складала в губернії 21,1 %, у містах – 45,0 %, у сільській місцевості – 11,3 %. Друге місце за чисельністю росіян посідала Таврійська губернія (404,5 тис. осіб). Міське російське населення становило 142,1 тис. осіб (35,1 %), сільське – 262,4 тис. (64,9 %). В губернії питома вага росіян складала 27,9 %, у містах – 49,1 %, у сільській місцевості – 22,7 %. За чисельністю росіян третє місце серед південних губерній посідала Катеринославська, в якій мешкало 365,0 тис. осіб. З них 98,1 тис. осіб (26,9 %) жило у містах, а 266,9 тис. (73,1 %) – у сільській місцевості. Питома вага росіян складала 17,3 % в губернії, 40,7 % – у містах, 14,3 % – у сільській місцевості [12, с. 351]. Росіяни були, головним чином, зайняті в адміністративному апараті, судовій системі, поліції, війську (47 %), торгівлі (14 %) та промисловості – 21 %.

Оцінюючи кількісні показники росіян за переписом 1897 р., слід враховувати, що до російського населення (зарідною мовою) належать не лише етнічні росіяни, а і зрусифіковані представники інших національностей, що вказували на російську мову як на свою рідну [13, с. 80].

На думку Я. Бойка, розміщення росіян на Півдні України було зумовлене, з одного боку, географічною близькістю певних новоросійських губерній до тих чи інших губерній виходу мігрантів, з іншого – розподілом праці, що склався історично, на момент їх поселення, а також наявністю у росіян-мігрантів значущих на ринку праці професійних навичок та виробничого досвіду у неземлеробській сфері діяльності [12, с. 355].

З середини ХІХ ст. німецькі колонії на південноукраїнських землях перетворилися у вагомий соціально-економічний чинник. У цей період німецькі колонії Півдня України стали зосередженням значної культури землеробства та тваринництва. Як зазначає Л. Хрящевська, німці-колоністи органічно влилися в економічне життя регіону, зробивши значний внесок в соціально-економічний розвиток Півдня України. Переселенці змогли створити своєрідний агрономічний комплекс, що включав виробництво сільськогосподарської продукції та підприємства з її переробки [14, с. 17]. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. можливість німецьких селян безперервно зростала. Темпи зростання німецьких колоній були вражаючими. За даними А. Кудряченко, у 20-ті рр. ХІХ ст. у Херсонській губернії знаходилося 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, а в 1915 р.

відповідно ця кількість досягла 182, 329 та 233 колонії [15, с. 20]. З 1764 до 1866 р. німецькими поселенцями в Російській імперії було засновано 549 колоній, серед них у Таврійській губернії – 165, Катеринославській – 53, Херсонській – 47 [16, с. 34-35]. За переписом 1897 р., у селах південноукраїнського регіону проживало 263,4 тис. осіб німецької національності.

Для німецького населення характерною була етнокультурна замкненість. Матеріали земських статистичних описів, проведених у 80-х роках XIX ст., свідчать про такі особливості німецьких колоністів. Німці не змішувалися з іншим населенням. На думку О. Герінбург, це пояснювалося їхнім привілейованим становищем, різницею у мові та віросповіданні, розвиненими громадськими зв'язками в середині даної етнічної групи (зокрема, розвитком взаємодопомоги) тощо. Шлюби з «малорусками» серед німців укладали лише збіднілі, особливо десятишники, що втратили зв'язки з рідною колонією [17, с. 102].

Відносно чисельним було і сільське єврейське населення, що почало переселятися на Південь ще в середині XIX ст. На початок 1860-х років у межах Катеринославської та Херсонської губерній існувало 35 єврейських сільськогосподарських колоній із населенням 26 тис. осіб., які обробляли 205 тис. дес. землі [18, с. 157]. На кінець XIX ст. на Півдні України було 38 єврейських колоній, у яких проживало 42 тис. осіб. На території Катеринославської губернії – 17 (10 із них знаходилися на території Олександрівського повіту і 7 – у Маріупольському). 19 єврейських колоній у 1916 р. існували на території Херсонського повіту. В них проживало 26 138 осіб [19]. До 1914 р. більшість господарств були міцними, середняцькими.

На початку XX ст. 120 тис. молдавських селян проживало в основному в чотирьох повітах Херсонської губернії – Тираспольському, Ананьївському, Єлизаветградському і Одеському [20, с. 107]. В Херсонській губернії молдавани, як правило, намагалися триматися відособлено представників інших національностей, хоча у місцях спільного проживання з українцями дужешвидко асимілювалися, особливо у випадках переважання останніх. Як наслідок, молдавани втрачали самобутні звичаї та мову і навіть ображались, якщо їх називали «молдаванами» [17, с. 101]. Близько двох тисяч молдаван жили в селах Катеринославського повіту.

Численна болгарська національна меншина проживала на Півдні України ще з середини XVIII ст. Велика болгарська колонія була розташована на узбережжі Азовського моря. Тут проживало 100 тис. російсько-підданих болгар. Згідно із Всеросійським перепису 1897 р. у Бессарабській губернії проживало 103,2 тис. болгар або 5,33 % від усієї чисельності населення, відповідно, у Херсонській губернії – 25,6 тис. осіб (0,94 %), у Таврійській – 41,2 (2,07 %). Щодо співвідношення сільського і міського населення серед болгар Херсонської губернії, то 798 осіб (3,1 %) болгар були міськими, а 24 887 осіб (96,9 %) – сільськими мешканцями. Серед болгар Таврійської губернії 792 болгар (2 %) були міськими, а 40 468 осіб (98 %) – сільськими мешканцями [21, с. 13]. На землях регіону селилися і болгары – піддані Болгарської держави [22, с. 17]. На 1897 р. 249 болгар Таврійської

та 1 056 болгар Херсонської губерній були іноземними підданими.

Переважна більшість болгарського населення була селянами. Так з 25 635 болгар Херсонської губернії – 24 014 осіб (93,6 %), а з 41 260 болгар Таврійської губернії – 40 419 осіб (97,9 %) складали селяни. Тільки 39 болгар Херсонської та 13 болгар Таврійської губернії були дворянами [21, с. 15].

Переважна більшість греків-колоністів компактним ареалом проживала в Приазов'ї у 30 великих селах. У середньому на одне господарство в них припадало до 30 дес. землі. На відміну від німців-колоністів, греки віддавали перевагу екстенсивному землеробству. Разом з тим вони були важливими постачальниками товарного зерна на експорт [23].

Білорусів у селах регіону проживало 41,6 тис. осіб або 89 % від усієї чисельності білоруського населення Півдня України. В містах проживало тільки 5,1 тис. і 11 % відповідно.

Поляків серед сільського населення регіону було небагато. Вони проживали, головним чином, у містах. Після 1861 р. на Півдні України осідало чимало польського робочого люду. Багато хто тут залишався, відслуживши свій дійсний строк у царському війську. Підприємства, що відкривалися в українському Причорномор'ї, давали можливість стабільного заробітку. Так з'явилися польські колонії на Одещині, Миколаївщині та Херсонщині [24, с. 44]. На 1897 р. з 53,4 тис. осіб поляків, що проживали у південноукраїнському регіоні, третина (18 тис. осіб.) була сільськими мешканцями.

Досить заможну групу населення складала на Півдні України чехи. Вони жили відокремлено і були багато в чому схожими з німцями – виділялися підвищеними нормами земельних наділів. Чехів майже не зачепило класове розшарування, тому революційні події в Російській імперії вони зустріли досить насторожено [25].

Таким чином, напередодні 1917 р. аграрний устрій на Півдні України набув своєрідних рис. Суттєво зміцнили свої позиції заможні селяни, особливо колишні колоністи. Загалом, заможних селян на Півдні України було значно більше, ніж в інших регіонах України. З іншого боку, немало тут було і безземельних, що викликало незадоволення значної частини населення Півдня. Адже селянські низи регіону були переважно українськими, а аграрна верхівка, тобто поміщики і колишні колоністи, належали до інших національних груп. Конфлікт на аграрному ґрунті мав високу ймовірність перерости в національний. Натомість українська більшість регіону значно відставала на шляху модернізації від росіян, євреїв, німців, греків і представників деяких інших національних меншин Півдня. Така тенденція значно впливала на роль селянства у державотворчих процесах, зокрема досить важко формувалась територіальна ідентичність як підґрунтя творення української політичної нації.

Охарактеризовані тенденції посилили мультинаціональний характер краю і сприяло його трансформації в унікальний за своєю етнічною різноманітністю регіон. Указані обставини перетворювали проблему майбутнього українського державотворення на Півдні

України у набагато складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких устремлінь українців представники

національних меншин, стоятимуть вони на заваді становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Орієнтація Чорноморська / М. С. Грушевський// На порозі Нової України: Гадки і мрії (Відтворено репринтно з видання 1918 р.). – К. : Радянська Україна, 1991. – 68 с.
2. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья / Е. Загоровский. – Одесса, 1922. – 124 с.
3. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVII – первой половине XIX в /В. М.Кабузан . – М. : Наука, 1976. – 210 с.
4. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / П. Лаврів. – К., 1996. – 180 с.
5. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 303 с.
6. Население Украины по данным переписи 1920 года. (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. // Статистика Украины. – № 124. – Сер. 1: Демография. – Т. V. – Вып. II. – Харьков, 1922. – С. 8-242.
7. Лазебник В. І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) / В. І. Лазебник// Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. – Вип. 10. – С. 51-56.
8. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (историко-экономическое исследование) / Я. Бойко. – Черкассы : «Сіач», 1993. – 256 с.
9. Бойко Я. В. Формирование этнической структуры и быта сельского населения Северного Причерноморья / Я. В. Бойко// Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р. – Запоріжжя, 1997. – С. 18-22.
10. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис / П. І. Лаврів. – К. : ВУТ «Просвіта», 1994. – 56 с.
11. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
12. Бойко Я. Размещение и удельный вес русского этноса в Северном Причерноморье (Новороссии) на переломе XIX – XX ст. // Причерноморський регіон у контексті європейської політики / Я. Бойко . – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С. 350-362.
13. Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни / Г. Ф. Турченко// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 72-97.
14. Хрящевська Л. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII – 1917 р.) / Л. Хрящевська // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Т. 62. Вип. 49. Історичні науки. – С. 13-17.
15. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення / А. Кудряченко // Розбудова держави, 1994. – №5. – С. 19-23.
16. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : монографія. – К. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Вип. 1. – 286 с.
17. Герінбург О. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XX ст. за матеріалами земських статистичних /О. Герінбург // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. –С. 98-103.
18. Щукін В.В. До питання про ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросійському краї (XIX – поч. XX ст.) / В. В. Щукін // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. XIX. – С. 154-161.
19. Еврейская жизнь. – 1917. – 7 мая.
20. Боечко В. Молдавани в Україні / В. Боечко // Віче. – 1993. – № 3. – С. 100-111.
21. Підраховано за: Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): материалы по славянской этнографии / Н. С. Державин. – София : Мартилен, 1914. – 304 с.
22. Пачев С. И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / С. И. Пачев // Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи. – Запоріжжя : ЗДУ, 1993. – Вип. 1. – 139 с.
23. Одесский листок. – 1917. – 23 ноября.
24. Люсевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) / І. Т. Люсевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43-54.
25. Вестник Одесского земства. – 1917. – 14 октября.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. С. Ядловська, 2011

Стаття надійшла до редколегії 27.06.2011 р.

***ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В УКРАЇНІ***

ПОХОДЖЕННЯ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ: АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ КОНЦЕПЦІЙ І ШЛЯХИ ПОШУКУ ІСТИНИ

Історіографічний аналіз існуючих концепцій походження кримських караїмів у контексті сучасної етнополітичної ситуації дозволив обґрунтувати доцільність використання синтетичної гіпотези.

Ключові слова: історіографія, етногенез, кримські караїми, синтетична гіпотеза походження.

Историографический анализ существующих концепций происхождения крымских караимов в контексте современной этнополитической ситуации позволил обосновать целесообразность использования синтетической гипотезы.

Ключевые слова: историография, этногенез, крымские караимы, синтетическая гипотеза происхождения.

Historiographical analysis of the main conceptions of Crimean Karaites ethnogenesis in modern ethnopolitical context proved that synthetical conception is the most relevant.

Keywords: historiography, ethnogenesis, Crimean Karaites, synthetical conception of origin.

Сучасна наука термін «караїми» вживає у двох значеннях: одна з течій (версій) іудаїзму – караїмізм та етноконфесійна група [1, с. 102]. Для уникнення термінологічної плутанини прихильників караїмізму однозначно називають караїмами, а в етнічному, точніше етноконфесійному, значенні застосовують відповідні додаткові визначення – кримські караїми (караїми Криму), караїми Східної Європи тощо.

Кількість караїмів у світі скорочується. Наразі нараховується 22-30 тис. караїмів у розумінні прихильників караїмізму або іудаїзму караїмського напрямку в Ізраїлі, Іраку, Сирії, Єгипті, Туреччині, США, Росії й Україні. В основі караїмізму лежить визнання Танаху (Ветхий або Старий Завіт) і відповідно невизнання Мішки і Талмуду в якості священних текстів, тобто караїми не визнають рабіністсько-талмудичної традиції іудаїзму. Сучасна іудаїка вважає караїмізм складовою іудаїзму, в т.ч. з огляду на те, що в Україні лише у XVI ст. релігійна традиція стала домінуючою, не витіснивши повністю інших напрямів – кафеський лад літургії (кримчаки), хасидизм, релігійний сіонізм, реформізм тощо [3, с. 648-649].

Кримські караїми є корінним етносом України, вони залишили помітний слід не лише в історії власне Криму (Чуфут-Кале, Євпаторія, Феодосія і т.п.), але й багатьох міст України – Одеси, Херсона, Києва, Харкова тощо, де існували у дорядянський час караїмські кенафи, кладовища, громадські будівлі, причому частина цієї спадщини збереглася [див.: 2, с. 172-242]. В українській історіографії помітний слід залишив палкий прихильник одночасно і М. Грушевського, і марксизму, одна з перших жертв погрому національної історичної науки О. Гермайзе [див.: 4].

Наразі в Україні, переважно в Криму, нараховується близько 1 тис. етнічних караїмів. Релігійною мовою караїмів є іврит та караїмська (в минулому також грецька та половецька), а в побуті найчастіше використовується мова оточуючої більшості (в Єгипті – арабська, у Польщі – польська тощо) і лише в Криму виник етнолект – караїмська мова. Спроби зробити її мовою релігії караїмів інших країн у XIX ст. зазнали невдачі. Складність етногенезу та етнополітичної історії мають наслідком контраверсійність сучасної самоідентифікації. Так, більшість етнічних караїмів в Україні, Росії, Польщі та Литві вважають себе народом тюркського походження. Більшість релігійних караїмів, у т.ч. етнічних, в Ізраїлі, Єгипті, Туреччині, США ототожнюють себе з євреями, а серед караїмів Франції є прихильники обох варіантів [1, с. 102].

Виходячи з вищесказаного, метою розвідки є аналіз літератури з проблеми походження кримських караїмів та виявлення шляхів подолання існуючих недоречностей. Теоретико-методологічним підґрунтям вивчення цього питання є сучасне розуміння етносу, етногенезу та сутності тих наукових дефініцій, що вживаються у науковій літературі щодо етногенезу кримських караїмів.

Проблема походження кримських караїмів у суто науковому вимірі залишається дискусійною, а в етнополітичному періодично набуває чималого резонансу. Безумовно, в плані поступу етністоричного знання цілком природним є те, що походження караїмів викликає багато об'єктивних труднощів через малу кількість і характер джерел, складність їх розуміння та інтерпретації, проблеми розвитку вітчизняного сходознавства та труднощі розуміння й осмислення

давньої етнічної історії. Очевидно, що наука в принципі може й не знайти однозначні відповіді щодо початків етногенезу багатьох народів. Водночас такий стан речей не є фатальним вироком науці, і, по-друге, не є виправданням антинаукових спекуляцій.

В останні роки з'явилося чимало псевдонаукових публікацій «любителів» етнічної історії Криму, авторияких не мають належної фахової підготовки. При цьому в їх працях неозбрисним оком видно політичну заангажованість щодо доведення автохтонності й особливих прав певного кримського етносу. Крім того, їм притаманний психологічний феномен бажання мати своїми предками якомога найдавніші та найвідоміші народи – войовничих скіфів, утаємничених таврів, всесвітньо відомих античних греків чи хазар тощо. Водночас майже ніколи не приваблюють, скажімо, золотоординці чи гуни, які зі сторінок давніх хронік постають у доволі чорних фарбах.

Іудейська громада Криму, що існує з часів античності, складалась з різних конфесійних течій і народів: грекомовні іудеї античності, тюркомовні равіністи-кримчаки, хазари, євреї-ашкенази, що розмовляли на ідиш, середньовічні євреї-романіоти, суботники-слов'яни тощо. Кримські караїми є однією з таких етноконфесійних груп [див.: 2].

Сьогодні проблема походження караїмів залишається дискусійною. Частина дослідників вважає, що кримські караїми є субетнічною групою єврейського походження, інші розглядають їх нащадками хазарів, половців та інших тюркських народів. Проаналізуємо основні аргументи сторін.

«Кумано-кипчацька» теорія серед вітчизняних дослідників майже не має прихильників. Її авторами й adeptами є переважно спеціалісти з іудаїки Ізраїлю та Заходу. За нею кримські караїми не є корінним народом півострову, а прибули сюди разом з кримчаками із захоплених монголами земель – Північного Уралу, Нижньої Волги. Інший варіант названої теорії наголошує на прибутті караїмів з колишньої Візантії після 1453 р. Іншими словами, караїми Криму є наслідком змішування євреїв та половців у середні віки [5, с. 4]. Базується ця теорія як на достовірних, так і не зовсім фактах, але висновки робляться вкрай гіпотетичні. Згадаємо факти достовірні. Загально-визнаним є 1278 р. як перша документальна згадка про караїмів Криму, що безпосередньо не впливає на жоден постулат цієї теорії. Мова кримських караїмів розвивалась під впливом середньокримськотатарської, що панувала в місцях їх проживання [7, с. 380]. Власнерозмовна мова кримських караїмів (самі караїми називають її «мовою кочовиків») належить до кипчацько-половецької групи тюркських мов разом з літературною кримськотатарською [6, с. 19]. Показово, що Я. Дашкевич кваліфікував наведені факти як підтвердження того, що кримські караїми є субетносом євреїв [7, с. 380]. За сучасними даними караїми Галичини, Волині та Литви переселились у Східну Європу на рубежі XIV – XV ст. не з Криму, а, скоріше за все, безпосередньо з Золотої Орди, і розмовляли на етнолекті половецької мови (вона слугувала для міжетнічного спілкування в Золотій Орді) подібно тогочасним вірменам Галичини та

Поділля [2, с. 109-110]. Зазначимо, що етнолект – це різновид мови певної етнічної групи, який створюється народом з використанням місцевої (пануючої) мови з відповідною власною специфікою – кримські караїми додали до кримськотатарської єврейську абетку, запозичення з іврити, фонетику тощо. Це заперечує постулат прихильників хазарської теорії про переселення кримських караїмів до Галичини, Волині та Литви – караїми Криму і Західної України листувались не своїми тюркськими етнолектами, а давньо-єврейською мовою.

Проте головний закид adeptам «кумано-кипчацької» теорії походження караїмів стосується нібито їх одночасного з кримчаками прибуття до Криму за часів Золотої Орди. Між тим література одногосно твердить, що кримчаки як суб'єкт єврейського народу сформувались у часи Кримського ханства з різних хвиль мігрантів євреїв-равіністів [див.: 2, с. 173-229; 8].

«Ізраїльсько-хазарська» чи в редукціоністському вигляді «хазарська» версія походження караїмів з часу своєї появи викликала критику професіоналів, а останніми роками її спростовано за допомогою сучасних методів дослідження джерел. Так, у новітній монографії спеціаліста з вітчизняної іудаїки кримчанина М. Кізілова однозначно стверджується, що хазари повністю розчинились серед половців та інших кочовиків і не залишили по собі ніяких нащадків. Тому не варто посилається на застарілі та сумнівні відомості часів « моди » на пошук « нащадків » хазар [2, с. 215-216]. Утім, поява і функціонування « хазарської » версії обумовлені передусім далекими від науки цілями: позбавитись від тягаря повинностей євреїв (подвійна подушна подать, смуга осілості, обмеження в освіті тощо) і добитись рівних з кримськими татарами прав за часів Російської імперії, уникнення знищення шляхом дистанціювання від євреїв у часи нацистської окупації, причому караїми навіть відкрили у 1942 р. закриті більшовиками кенасу в Євпаторії, мотивація часів радянського антисемітизму надихала навіть Л. Гумільова, чий писання, за слушним зауваженням М. Кізілова, сьогодні сприймаються « історичним парадоксом »; у сьогоднішньому Криму йдеться про бажання отримати політичні та соціально-економічні переваги.

Ця гіпотеза базується на працях А. С. Фірковича і була вперше висловлена російським сходознавцем В. В. Григор'євим у 1846 р. За нею давні ізраїльтяни з'явилися в Криму у VI ст. до н. е. (тобто не мають ніякого відношення до розп'яття Христа та Талмуду) як носії вітхозавітного біблеїзму чи караїмізму, а згодом злились з хазарами, які прийняли караїмізм. Усе це свідчить про тюркську (хазарську) приналежність караїмів, що сприймалось радянською історіографією [див.: 9], опосередковано підтримується самоідентифікацією кримських караїмів, визнана більшістю їх світських лідерів. Так, наразі її активним adeptом є геолог Ю. О. Палканов, один з лідерів караїмів, який заповнив своїми писаннями Інтернет, у т. ч. сайти караїмської громади Криму, Кримського університету тощо. «*Караїми – аборигени Криму – сформувались внаслідок змішування прадавнього населення півострова (за даними різних вчених –*

тавро-кімерійців, аланів, сарматів) з тюркськими племенами (гунів, хазарів та інших). Характерні тюркські імена зустрічаються на пам'ятниках родового караїмського кладовища [Йдеться про епітафію Іософатової долини поблизу Чуфут-Кале у «прочитанні» А. С. Фірковича – С. В. і Л. С.] з перших століть нашої ери», – це типовий виклад поглядів Ю. О. Палканова, що спираються на праці А. С. Фірковича [10].

Щодо спадщини А. С. Фірковича (1784-1874) – він спромігся за підтримки влади зібрати унікальну колекцію давніх біблійських рукописів Криму, Кавказу, Палестини, Єгипту, Самарії і т. п. Водночас він не мав жодного уявлення про науку і задля подовження історії кримських караїмів «підправляв» рукописи та епітафії, що відбулось ще 150 років тому [5, с. 104-109]. Отже, джерельне підґрунтя хазарської теорії відсутнє. По-друге, сам А. С. Фіркович намагався довести лише непричетність караїмів, прибічників «біблійського іудаїзму» до розп'яття Христа та Талмуду (що було і є підмурком антисемітизму) та, власне, не формулював «хазарську» теорію. Тому позиція прибічників «тлумачення» А. С. Фірковичем джерел у середовищі кримських караїмів неоднозначна. Так, С. Шапшак, Ю. Палканов та інші намагаються модернізувати хазарську теорію, а деіудеїзація культури караїмів сприяла і сприяє асиміляції в російськомовному середовищі. Іншими словами хазарська теорія вільно чи невільно веде до денационалізації кримських караїмів. Інші вважають, що «біблеїзм» караїмів могли прийняти та взяти участь у формуванні караїмського етносу, крім хазар і попередні щодо них мешканці Криму (алані, сармати, скіфи, гуни тощо).

Серед не караїмських учених щодо тлумачення джерел А. С. Фірковича ще у XIX ст. намітились два існуючих і сьогодні напрями. Прибічники «ізраїльсько-хазарської теорії» (В. Григор'єв, В. Смірнов та ін.) прийняли за основу таку «інтерпретацію» джерел і розробили основні постулати «концепції»: кримські караїми є нащадками хазар, які прийняли релігійний караїмізм і поглинули ветхозаветних ізраїльтян Криму. Прибічники «скептичного» напрямку (серед них авторинайбільше довіряють думці Арсенія Маркевича) з недо-вірою ставились до джерельних тлумачень А. С. Фірковича і намагались комплексно вивчити відповідні джерела.

Отже, критики «хазарської теорії» походження кримських караїмів відзначають відсутність безпосередньої спорідненості мов караїмів і хазар; зазначають приналежність хазар до равіністичного іудаїзму, а не до караїмізму; звертають увагу на значний хронологічний розрив між зникненням хазар і появою караїмів; наводять загальновізнаний факт ісламізації решток хазар. І це лише основні аргументи визнаних дослідників останньої третини ХХ ст. М. Артамонова і С. Плетнєвої, які в часи радянського «єдинописання» зазначали очевидні невідповідності фактам «хазарської» теорії походження кримських караїмів [11, с. 21, 63, 72; 12, с. 66, 447].

Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що перша достовірна згадка про перебування караїмів у

Криму датується 1278 р. Вони з'явилися разом з монголо-татарами як переселенці з Персії, Бухари, Кавказу. Вже у XIV ст. кримські караїми, скоріше за все перейшли на етнолект кримськотатарської мови [2, с. 107-109]. Навіть російські етнологи сьогодні відносять появу караїмів у Криму щораніше до XII ст. [6, с. 21]. До речі, візантійські караїми розмовляли на етнолекті середньовічної грецької мови. Отже, хазари-іудеї ніяк не могли вплинути на формування кримських караїмів, хоча участь в їх етногенезі тюркських елементів, враховуючи етнічний склад оточуючого населення, заперечувати не варто.

Східні євреї-караїми ще до переселення в Крим почали засвоювати тюркські традиції. На півострові їх перші поселення пов'язані саме з першою столицею татарського улусу Солхатом (Старий Крим), а не візантійськими чи італійськими володіннями, де перебували інші групи іудеїв. Колонізація караїмами Криму кореспондується із завоюванням його татарами – найдавніші надгробки з поширеними чоловічими татарськими іменами з околиць Чуфут-Кале датуються 1360-ми роками, тобто часом захоплення міста татарами. Епітафії засвідчують вкорінення караїмів у кримськотатарське суспільство. Закономірно етнолектом кримських караїмів стала кримськотатарська мова (спрощено – караїмська мова) [1, с. 103].

Природно, що таке тлумачення не є бездоганним – наразі воно піддається критиці лідерами кримських караїмів, не сприймається більшістю караїмської громади та кримських істориків. В узагальнюючій праці кримських і російських сходознавців міститься думка про невірність питання і про необхідність проведення новітніх досліджень (скажімо, генетичних) і нових джерел [15, с. 13-15]. Скоріше за все, мав рацію кримськотатарський просвітник, випускник Східного факультету Санкт-Петербурзького університету і практично перший караїм зі спеціальною вищою освітою І. І. Казас (1833-1912), який був прихильником «синтетичної» версії походження кримських караїмів, виступаючи проти політизації проблеми (оскільки ніяка версія походження «не може надати нам не існуючих чеснот або сховати наші вади») і вважаючи кримських караїмів наслідком взаємодії семітських і тюркських субстратів.

Теоретичним підґрунтям «синтетичної» версії є те, що в етнічній історії людства з часів пізнього середньовіччя (кримські караїми сформувались протягом XIV – XVII ст.) домінуючими стають етнічні процеси об'єднавчого характеру» [13, с. 88-89]. Серед них виділяється міжетнічна інтеграція – формування у зонах етнічного порубіжжя нового етносу з кількох етнічних складових, котрі відрізняються традиційними параметрами. Щодо кримських караїмів, то така інтеграція з тюрками відбувалась у місцях їх «ісходу» до Криму і продовжилась власне у Кримському ханстві, причому в ньому така інтеграція посилювалась унаслідок конкуренції з кримчаками-талмудистами та включенням у соціальне життя ханства на ексклюзивних, нерідко привілейованих, умовах. Про це свідчать джерела і свідчення караїмських авторів [див.: 14] та одногосно підтверджують сучасні українські та російські дослідники [1; 2; 5; 15]. Механізм міжетнічної інтеграції не тільки

зумовлює зближення культур на рівні етносів, але й позначається на внутрішній структурі кожного з них. Так, взаємодія єврейських і тюркських елементів простежується в самоідентифікації, антропології, лінгвістиці, сімейно-побутовій обрядовості, елементах врівнення і релігійної практики [15, с. 25]. Трансформація культур проявляється у формі інтерференції – перенесенні культур контактуючих етносів у внутрішню культуру кожного.

За нашими спостереженнями щодо кримських караїмів такі явища чітко простежуються у найбільш консервативній складовій етнічної культури – їжі. Так, у караїмському кафе в Євпаторії, що знаходиться поруч з кенасами в караїмському кварталі старого міста, караїмськими вважають не лише власне караїмські (пиріжки з медом і горіхами, м'ясом, вишнями, біла халва, смажена баранина – кавурма тощо), але й тюркські та східні страви – голубці у виноградному листі (сарма) «своєю» їжею вважають кримські греки, татари, вірмени; катик, айран та буза є «фірмовим» напоєм для всіх тюрків тощо.

Тривала етнічна інтеграція здатна перетворитися на етногенетичну фіксацію – такий ступінь контактування різних за походженням етносів, що на їх основі утворюється нова етнічна спільність [13, с. 88-89]. Середньовічний Крим у цьому плані є унікальним – протягом V – XVIII ст. на півострові сформувалися кримські греки, кримські татари, кримчаки, кримські роми і, власне, кримські караїми.

Зазначимо ще деякі факти та явища, які не вписуються в жодну з гіпотез походження кримських караїмів, крім синтетичної. В основі етносу як органічної соціальної системи лежить сукупність міжпоколінної інформації, освяченої традиціями і системою виховання молоді. Для кримських караїмів, як корінного малочисельного етносу критично важливим є уявлення про етнічну, самосвідомість, спільну історію і культуру, єдине родове походження, врешті-решт, самоідентифікацію.

В Криму, згідно з переписом 2001 р., мешкали 674 караїми: за радянський час вони втратили релігійні традиції, не знають іврити та караїмської мови, сучасні громади складаються переважно з незаможних людей похилого віку, єдина у світі караїмська бібліотека

була ліквідована у 1929 р. тощо. Наразі караїмська громада намагається відродити релігійно-культурні традиції, що не завадило масовій еміграції караїмів в Ізраїль та США й зменшенню їх чисельності в Криму. Цьому «не може дати ради» поживлення інтересу до караїмів – ані наукові праці, ані музеї, ані інтерес туристів до Чуфут-Кале.

Наголосимо, що етнічна свідомість сучасних кримських караїмів є неоднозначною – в даному випадку це об'єктивна реальність незалежно від причин чи оцінок. Єдність самоідентифікації як ознака етносу наразі є синтетичною і, скоріше за все, в сучасних етнополітичних реаліях іншою бути не може. По-друге, будь-яка визначеність у питанні походження кримських караїмів, незалежно від наукової коректності, буде мати наслідком проблеми щодо згуртованості етносу.

На користь доцільності прийняття синтетичної версії походження кримських караїмів свідчить аналіз еволюції їх самоідентифікації. Так, у червні 1917 р. з'їзд караїмського духовенства Криму не погодився з суто релігійним визначенням і прийняв за основу етноконфесійний підхід: «*Караїми є прихильники караїмської релігії, що складають особливу народність, що склалась історично*» [16]. Такий підхід було підтверджено загальнонаціональним з'їздом 28 серпня 1917р.: «*Караїми є корінними мешканцями Криму, особливою народністю, об'єднаною спільністю віри, крові, мови та звичаїв*» [16].

У підсумку зазначимо, що кримські караїми – корінна етноконфесійна група Криму, що пережила свій розквіт у XVI – на початку XX ст. та важкі часи за радянської влади. Сучасне їх національне поживлення об'єктивно не може перетворитися у відродження через скорочення чисельності, невизначеність правового статусу, зміцнення незворотності асиміляції. Не сприяють цьому й труднощі вивчення проблеми походження кримських караїмів та специфічність етнічної самоідентифікації. Обстоювана в розвідці синтетична гіпотеза їх походження здатна щонайменше поглиблювати існуючих проблем єдності караїмської громади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тяглий М. І. Караїми / М. І. Тяглий // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 102-105.
2. Кизилев М. Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней / Михаил Кизилев. – Симферополь : Изд-во «Доля», 2011. – 336 с.
3. Туров І. В. Іудаїзм в Україні / І. В. Туров // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 644-650.
4. Водотика С. Г. Осип Гермайзе / С. Г. Водотика, В. Ф. Кондрашов // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 12. – С. 80-91.
5. Герцен А. Г. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале / А. Герцен, Ю. Могаричев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 128 с.
6. Крым многонациональный / [сост. Н. Г. Степанова]. – Симферополь : Таврия, 1988. – 144 с.
7. Дашкевич Я. Р. Кримські татари / Я. Дашкевич // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 379-385.
8. Крымчаки // Советская историческая энциклопедия. – М. : СЭ., 1965. – Т. 8. – Стб. 209; Тяглий М. І. Кримчаки / М. Тяглий // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 387-389.
9. Див.: Караїми // Радянська енциклопедія історії України. – К. : УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 310; Караимы // Советская историческая энциклопедия. – М. : СЭ, 1965. – Т. 6. – Стб. 1015.
10. Див.: Полканов Ю. А. Караи – крымские караимы-тюрки / Ю. А. Полканов. – Симферополь : Б.в., 1997. – 112 с.; Йою ж. Кримські караїми / Ю. Полканов [Електронний ресурс]. – Turkolog. Тюркологічні публікації. – Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru> тощо.

11. Артамонов М. И. История хазар / М. Артамонов. – Ленинград : Эрмитаж, 1962. – 523 с.
12. Плетнева С. А. Хазары / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1986. – 88 с.
13. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
14. Див.: Тунманн. Крымское ханство / Тунман. – Симферополь : Таврия, 1990. – 96 с.; Описание Чуфут-Кале турецким путешественником Эвлия Челеби / Эвлия Челеби // Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале. – Симферополь : Таврия, 1993. – С. 119-125; Шапшал С. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. Краткий очерк / Серая Шапшал. – Б.м., Б.в., Б.р. – 38 с.; Чореф М. Я. Крымские караимы: Сборник / М. Я. Чореф. – М. : Б.и., 1993. – 45 с.
15. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары, Крымчаки / Российская АН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; НАН Украины. Институт востоковедения им. А. Е. Крымского. – М. : Наука, 2003. – 459 с.
16. Караимы [Электронный ресурс]. – Материалы из Википедии – свободной энциклопедии.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© С. Г. Водотика, Л. А. Савенок, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.

КОНЦЕПЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Розглянуто концепцію всесвітньої історії М. Драгоманова. Доведено, що погляди М. Драгоманова на всесвітню історію, її мету, хронологію, закони історичного розвитку, особливості різних періодів та історії різних народів становили досить чітку систему, хоча й не отримали у письмовій спадщині вченого цілісного викладу.

Ключові слова: концепція, всесвітня історія, закони історичного розвитку, теорія прогресу, хронологія, М. П. Драгоманов.

Рассмотрено концепцию всемирной истории М. Драгоманова. Доказано, что взгляды М. Драгоманова на всемирную историю, ее цель, хронологию, законы исторического развития, особенности разных периодов и истории разных народов составляли достаточно четкую систему, хотя и не получили в письменном наследии ученого целостного изложения.

Ключевые слова: концепция, всемирная история, законы исторического развития, теория прогресса, хронология, М. П. Драгоманов.

The article deals with M. Drahomanov's concept of world history. It is proved that views of M. Drahomanov on world history, its purpose, chronology, laws of historical development, characteristics of different periods and the history of different nations had a sufficiently precise system, but did not have holistic presentation in the written heritage of the scientist.

Keywords: concept, world history, laws of historical development, theory of progress, chronology, M. P. Drahomanov.

Розробка проблем всесвітньої історії займає важливе місце у творчій спадщині М. Драгоманова. Видатний учений був автором майже 20 праць у цій галузі, багато років викладав курси давньосхідної, античної та нової історії у Київському університеті Св. Володимира та у Вищому училищі в Софії. За час дослідницької і викладацької роботи у нього сформувався власне бачення загальнолюдської історії, її сутності, законів розвитку та основних етапів.

За життя М. Драгоманова критичні зауваження щодо його методології і філософії історії висловлювали В. Модестов, В. Більбасов, В. Лесевич, І. Гревс, Б. Кістяківський, І. Франко. Після смерті вченого дослідження цих проблем здійснювали В. Лукеренко, О. Лисенко, С. Стельмах, Р. Метельський, М. Лук, В. Ставнюк, Г. Волинка, Л. Гаєвська, А. Круглашов, А. Ігнатєва, однак у їхніх працях питання про концепцію всесвітньої історії, якої дотримувався видатний учений, не отримало достатнього висвітлення. Найбільше уваги цій темі приділено у публікаціях М. Лука [1, с. 6-10; 2, с. 9-61] та А. Круглашова [3, с. 228-236; 4, с. 234-240]. Концепція історії України у працях М. Драгоманова досліджувалась І. Лісяк-Рудницьким, А. Луценком, О. Круком.

Порівняно з філософією та методологією історії, «концепція всесвітньої історії» є більш вузьким поняттям. Автор розуміє концепцію всесвітньої історії як систему поглядів, яка відображає певний спосіб

сприйняття всесвітньо-історичного процесу; систему принципів трактування, упорядкування та узагальнення історичних фактів на загальнолюдському рівні. Необхідними складовими будь-якої концепції всесвітньої історії є уявлення про єдність історії людства, надання множинності історичних подій, процесів і явищ певної загальної структури, підпорядкованої спільним законам (закономірностям, причинам).

Отже, у пропонованому дослідженні вперше в українській історіографії розглядається питання про концепцію всесвітньої історії, якої дотримувався М. Драгоманов. Про доречність такої постановки проблеми свідчить хоча б те, що поняття «концепція» застосовувалось щодо поглядів М. Драгоманова у наукових студіях Л. Гаєвської, Я. Гарасима, Л. Козуб, А. Круглашова, О. Крука, А. Луценка, однак тема «всесвітня історія у творчості М. Драгоманова» є чи не найменш дослідженою.

Об'єктом дослідження є наукова, публіцистична й епістолярна спадщина видатного вченого; предметом дослідження – драгомановське бачення всесвітньо-історичного процесу. Відповідно завданнями дослідження є з'ясування наступних питань: 1) драгомановське розуміння понять «всесвітня історія», «всесвітньо-історичний процес»; 2) уявлення вченого про суб'єкт, рушійні сили, мету, сенс всесвітньої історії; 3) структура, періодизація всесвітньої історії у працях

М. Драго-манова; 4) особливості бачення Драгомановим історії окремих народів та періодів всесвітньої історії.

Найбільш повно драгомановська концепція всесвітньої історії відображена у його ранніх дослідженнях з історії стародавнього світу, а також у деяких науково-популярних працях. Варто наголосити, що, хоча М. Драгоманов надавав розробці теоретичних питань історичної науки великого значення, однак вони не отримали у його письмовій спадщині систематичного викладу. Проте погляди М. Драгоманова можна реконструювати на основі його критичних оцінок праць відомих істориків і філософів від античності до другої половини XIX ст., численних теоретичних відступів у наукових і публіцистичних публікаціях тощо.

Звертаючись до творів видатних європейських істориків, філософів, державних і церковних діячів, М. Драгоманов послідовно проаналізував їхні погляди на всесвітню історію, акцентуючи особливу увагу на історії стародавнього світу (цьому присвячені магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», статті «Программа по истории Древнего Востока» та «Положение и задачи науки древней истории») [5; 6; 7]. Узагальнюючи свої висновки, український мислитель писав: *«Ми бачили застосування ... вчення про золотий вік і блаженні країни на краю світу та про коловий обіг в історії народів, своєрідне застосування вчення провіденційного, нарешті, вчення про доцільність в історії, про абсолютний прогрес і місії народів. Всі ці вчення, як системи штучні, не витримують аналізу ні в цілому, ні у подробицях...»* [5, с. 387].

На думку М. Драгоманова, історія – це наука про діяльність людини у суспільстві [7, с. 77]. Предметом дослідження історичної науки є розвиток людських спільнот (сім'ї, класу, державних і міждержавних об'єднань) у минулому, тобто вона є частиною соціології [7, с. 80]. Під впливом ідей позитивістської філософії М. Драгоманов одним із завдань «позитивної» історичної науки вважав класифікацію й аналіз історичних фактів не за хронологічно-географічним, а за логічним принципом, порівняння схожих подій і явищ з історії різних народів і епох [7, с. 79-80]. На практиці це означало заперечення традиційної хронології всесвітньої історії і наративного способу викладу історичного матеріалу [7, с. 69-70, 82]. Історик не відмовлявся від необхідності вивчення фактів і створення хронології, але підпорядковував їх завданням подальшої систематизації отриманих даних для з'ясування закономірностей суспільного розвитку. Метою дослідника було *«знайти такі ж об'єктивно точні засади для пояснення історичних явищ, які вже мають ... науки природничі»* [7, с. 77]. Більшість наукових публікацій Драгоманова мали теоретичний або історіографічний характер. Науково-популярні праці вченого побудовані на загальноприйнятих засадах *«оповідно-синхроністичного методу викладу історії»* [7, с. 70], але також містять велику кількість теоретичних розмірковувань.

Відповідно до поглядів українського історика, всесвітня історія є закономірним прогресивним роз-

витком людських суспільств від первісного тваринного стану до найвищого рівня цивілізації. Драгоманов розглядав всесвітню історію як сукупність історій окремих народів, кожний з яких проходить схожі етапи розвитку [5, с. 244]. Він доводив, що прогрес здійснюється не у загальнолюдському вимірі, а в історії кожного окремого народу [5, с. 227]. Цивілізація прогресує завдяки засвоєнню матеріальних і духовних здобутків найбільш розвинутих народів їхніми сусідами та нащадками (тобто, запозичення відбувається як у просторі, так і у часі) [5, с. 315-316]. Разом з тим Драгоманов був переконаний у пріоритеті загальнолюдського над національним – останнє має цінність лише тією мірою, якою сприяє поступу всього людства [8, с. 558; 9, с. 430; 10, с. 465-466].

Отже, суб'єктом історії у працях М. Драгоманова виступає окреме суспільство як спільнота людей, об'єднана історико-культурними або державними традиціями. Така спільнота має соціологічні, цивілізаційні, етнічні, лінгвістичні або антропологічні, але не національні характеристики. Драгоманов заперечував існування своєрідного «національного духу» й отожднював націю та етнос, вважаючи її головною ознакою мову [11, с. 65-67; 8, с. 558; 10, с. 465-466].

Згідно з поглядами історика, розвиток окремих народів досить нерівномірний і залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Суспільство також є неоднорідним, складається з класів, соціальних груп, життя яких може суттєво відрізнятися між собою, що необхідно враховувати при аналізі історичних фактів [7, с. 70]. Кожна людська спільнота має право на захист своїх інтересів, історико-культурну своєрідність, адміністративну автономію.

Вчений критикував спроби деяких істориків розкласифікувати всі народи за однією ознакою [6, с. 4]. У передмові до російського перекладу «Руководства к древней истории Востока до персидских войн» французького історика Ф. Ленормана М. Драгоманов наводив класифікації народів за мовними сім'ями та за антропологічними ознаками як, на його думку, найбільш об'єктивні [12, с. 2-5].

У працях видатного історика часто вживається поняття «цивілізація» як для позначення окремих історико-культурних спільнот, так і в якості характеристики рівня розвитку суспільства. Автор неодноразово писав про західну і східну, давню і сучасну, євро-пейську, давньогрецьку, китайську, індійську цивілізації. Варто згадати про те, що, на думку Драгоманова, *«різниця між східною й західною цивілізацією ніколи не була велика по суті. Теорія про різкість отої різниці, це вигадка римських клерикалів, ледве чи не більше ніж візантійських – в епоху, коли Рим був менше культурний, ніж Візантія»* [13, с. 328].

Щодо ролі в історії окремої людини, то Драгоманов вважав, що *«кожного чоловіка ... тоді тільки можна оцінити як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював»* [14, с. 342]. Розвиток особистості є необхідною частиною прогресу, але разом з тим значення видатних осіб в історії часто перебільшується [15, с. 48; 5, с. 37]. Будь-який геній є продуктом свого часу, відображає потреби суспільства,

в якому він виріс: *«Генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин»* [10, с. 449]. Хід історії зумовлений певними законами, а *«вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас»* [8, с. 558].

М. Драгоманов був прихильником теорії багатofакторності історичного розвитку, тобто рушійними силами історії він вважав географічні, кліматичні умови, соціальні, економічні, культурні, політичні, психологічні фактори. Заперечуючи марксистську методологію історії як однобічну, він, однак, погоджувався з тим, що соціально-економічні умови є найважливішим рушієм суспільного розвитку. Закономірна дія рушійних сил історії проявляється *«в явищах внутрішнього, суспільного і морального розвитку народів»*, тоді як зовнішні відносини, зіткнення різних народів часто залежать від випадкових обставин [5, с. 325]. Учений доводив відносну автономність політичного, соціально-економічного, духовного розвитку суспільства, причому *«занепад однієї сторони не тільки не завжди викликає занепад іншої, але часто зумовлює прогрес»* [5, с. 324]. Він запропонував замість тогочасного поділу історії на внутрішню і зовнішню виділити у розвитку будь-якого народу історію держави (зовнішню і внутрішню); історію цивілізації (переважно внутрішню); історію поширення ідей певного народу (власне внутрішню) [5, с. 316].

На думку М. Драгоманова, сенс всесвітньої історії полягає у суспільному прогресі. В історії окремих народів відбуваються коливання на шляху прогресу, спричинені зовнішніми обставинами їхнього розвитку, але в історії людства в цілому прогрес ніколи не припиняється: *«З огляду долі всіх народів ми бачимо, що помалу народи взагалі зближуються одні до одних, виробляють із себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигадки й думки так, що виробляється з окремих народів дійсне людство, в котрім поступ не може перестати навіть найгіршими часами»* [16, с. 52].

Вчений закликав *«віддати належне кожному часу і кожному ладу»*, оскільки *«кожний час, історія кожного народу повинні пояснюватись з їхніх внутрішніх основ»* і потрібно *«міряти часи й особистостей мірою відносної досконалості, власне історичною»* [5, с. 35-36; 15, с. 108, 112]. Він вважав, що *«суспільний прогрес полягає у виробленні понять про обов'язки суспільної влади і в пошуках гарантій виконання цих обов'язків»* [17, с. 20]. Отже, метою будь-якого суспільства є задоволення потреб його членів і досягнення щастя для кожної людини. Відповідно до теорії прогресу мислитель уявляв собі майбутнє людства наступним чином: *«Тоді всі люди будуть щасливі, але не так, як діти, або літше сказати, як звірі, що бувають доволні своїм станом ... через те власне, що не знають, що добре, а що зле, а будуть люди щасливі, власне знаючи добре і зле, вміючи збільшувати добре і зменшувати зле. То буде рай на землі, такий, який можливий для смертних людей»* [18, с. 110]. Разом з тим він розумів, що людство ще дуже далеке від досягнення такого ладу,

якщо це взагалі можливо, бо жоден ідеал не може бути здійснений на практиці повною мірою.

Питання хронології всесвітньої історії найбільш повно розглянуті М. Драгомановим у статті *«Положенняи задачи науки древней истории»*. Мислитель дотримувався позитивістського підходу, згідно з яким прогрес людства здійснюється закономірно, за періодами, що змінюються не фаталістично, але органічно розвиваються один з одного [5, с. 388]. Він вважав, що послідовна систематизація історичних фактів і явищ зруйнує традиційний поділ всесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки багато фактів давньої і нової історії відрізняються масштабами, але подібні за своїм характером. Тому історик закликав *«відмовитись від групування матеріалу ... за грубо хронологічними кадрами, що засновані на спостереженнях життя не всього людства, ... а життя десятка чи двох привілейованих народів»* [7, с. 70]. Звертаючись до аналізу стародавньої історії, вчений зробив висновок, що необхідно розширити її межі, включивши до неї як первісну історію народів, що були творцями перших цивілізацій, так і історію примітивних народів до XIX ст. включно. Термін *«стародавня історія»* він розумів не в хронологічному, а в культурно-історичному сенсі. Драгоманов підкреслював, що лише у XVIII – XIX ст. життя європейських народів вийшло на якісно новий рівень порівняно з класичними цивілізаціями.

А. Круглашов слушно зауважував, що одним з центральних в історичній концепції М. Драгоманова було поняття *«історичного часу»*. Для видатного вченого еталонною була історія західноєвропейських країн – Великобританії, Франції, Німеччини, певною мірою Італії, Швейцарії, Голландії та Бельгії. Історичний розвиток інших народів, у тому числі України і Росії, він порівнював з хронологією західноєвропейської історії [4, с. 237-239]. Драгоманов вважав, що нерівномірним є не тільки розвиток різних народів, але й різних суспільних верств одного народу: *«у той час, як для одних верств існували XIX, XVIII, XVII століття, інші жили в XIII, XII, XI століттях»* [7, с. 70].

Разом з цим М. Драгоманов використовував у своїх працях, особливо науково-популярних, традиційну хронологію з поділом на стародавній час, середні і нові віки. Особливу увагу він приділяв перехідним періодам всесвітньої історії (зародження цивілізації, загибель античного світу, початок нового часу). Межею між стародавніми і середніми віками він вважав падіння Західної Римської імперії у 476 р., а початком нового часу – відкриття Америки Х. Колумбом у 1492 р. [16, с. 66-72]. У брошурі *«Рай і поступ»* Драгоманов наводив періодизацію всесвітньої історії Ж. А. Кондорсе, який виділяв 9 періодів історії людства відповідно до розвитку знань і науки [16, с. 49-52].

У наукових, науково-популярних працях, листуванні М. Драгоманов неодноразово висловлював свої погляди на різні події, періоди, явища всесвітньої історії. Він одним з перших в українській науці звернувся до первісної історії людства і проблеми появи цивілізації. Зокрема, у статті *«Положение и задачи науки древней истории»* він вказував на необхідність виділення у стародавній історії окремої галузі – первісної історії як давніх народів, так і

сучасних племен, що знаходяться на примітивному рівні культурного розвитку [7, с. 67-70]. У магістерській дисертації вчений писав «про подібність вихідного пункту історії всіх арійських племен, а можливо, і всіх племен людських, про подібність ступенів, які проходить розвиток усіх цих народів, і про різноманітність розвитку під впливом історичних умов, серед яких неабияку роль відіграє зіткнення народів, з котрих один перебуває на одному ступені розвитку, а інший уже вийшов з нього» [5, с. 244]. У 1860-х – 70-х рр. у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії почалося активне дослідження палеолітичних пам'яток (Орін'як, Ле-Муст'є, Аббевіль, Солютре та ін.). М. Драгоманов був добре знайомий з досягненнями первісної археології, підсумовував результати досліджень наступним чином: «Риючись все глибше на ґрунті класичної давнини, ми доходимо, нарешті, до таких пам'яток, які характеризують добу первісного стану людини. ... Відкриті тут сліди людини малюють нам попередників і, може бути, пращурів Сципіонів і Цицеронів, дикунами, які одягались у шкури диких звірів, поїдали сире м'ясо ... використовували кам'яні знаряддя і були людоджерями» [7, с. 68].

Становлення цивілізації відбувалось завдяки вдосконаленню знарядь праці і соціальному розшаруванню найдавніших суспільств. З того часу почалося несвідоме прагнення людини до прогресу [18, с. 107]. Високо цінуючи досягнення цивілізації, М. Драгоманов указував на її темні сторони: «розвиток її до самого останнього часу супроводжувався величезними несправедливостями. Вона трималась в Азії з жрецтвом і військовим деспотизмом; у Греції – рабством $\frac{3}{4}$ населення; ... у більшій частині нових європейських держав ... експлуатацією народних сил придвірним життям» [17, с. 18].

Оцінюючи внесок давньосхідних цивілізацій у розвиток людства, історик писав, що «у культурному відношенні історія тих народів ... містить у собі факти найважливішого всесвітньо-історичного значення ... першими могутніми знаряддями культури: досконалою обробкою металів, будівельними машинами, системою лічби, календаря, абеткою тощо – ми зобов'язані некласичним народам» [7, с. 61]. Він надавав важливого значення культурним взаємовпливам між народами, завдяки яким наукові знання, релігійні погляди, народна творчість, технічні досягнення давніх цивілізацій були запозичені новими народами і сприяли загальному прогресу людства [7, с. 61; 11, с. 66-67; 13, с. 328]. Теорія запозичення займала центральне місце й у фольклористичних студіях ученого [19, с. 173-174].

М. Драгоманов був добре ознайомлений з найновішими досягненнями науки про Стародавній Схід, результатами археологічних розкопок і філологічних досліджень, прагнув переглянути традиційні погляди на давньосхідну історію відповідно до нових даних, отриманих західними істориками.

Дослідник доводив, що «у політичному житті індоєвропейських народів можна знайти такі спільні ступені розвитку: а) побут кантонально-патріархальний із зародками монархії, аристократії і жрецтва; б) побут героїчний, коли монархія, аристократія і

жрецтво постають ясніше, побут епохи переселення народів, після якої аристократія і жрецтво групуються навколо монархії, причому, залежно від обставин, переважає то перший, то другий елемент; в) прагнення до вироблення державних відносин на одній із названих основ – монархії або аристократії. Найчастіше верхівка жрецька чи військова, або обидві разом беруть гору над монархією. Потім розпочинається боротьба нижчих верств, демократії проти вищих, яка доводить до 2) тиранії і монархії або до демократичної республіки» [5, с. 227].

Серед давньосхідних цивілізацій він виділяв за мовними сім'ями монгольські народи (китайці, скіфи), арійські (індоєвропейські) народи (бактри, перси, мідійці), семітські народи (вавилоняни, асирійці, євреї, фінікійці) й окремо єгиптян [6, с. 1-2].

Надзвичайно важливе місце у всесвітній історії вчений відводив античній цивілізації. У Стародавній Греції зародилася наука, філософія і демократія. Внаслідок завоювань Олександра Македонського досягнення давньогрецької культури отримали всесвітнє значення. Український мислитель підтримував позитивну оцінку, яку дав афінській демократії відомий англійський історик Дж. Грот. М. Драгоманов писав: «За реформою Солоні пішла Клісфенова, за нею Періклова, які разом дали афінській державі такий внутрішній спокій, якого не мала жодна з давніх держав і небагато з нових ... державний устрій, завершений останньою з названих реформ, залишався недоторканим ... до самого поглинання Афін Римом» [5, с. 406]. Найбільш слабким місцем античної демократії було значне поширення рабства.

Найважливішими періодами давньогрецької історії вчений вважав александрійську і римську добу, коли елліни втратили політичну незалежність, але їхня наука і культура поширились серед народів Середземномор'я і Близького Сходу і тим самим набули всесвітньо-історичного значення. Розвиток грецького народу продовжувався до 1453 р., коли турки, захопивши Константинополь, остаточно знищили візантійську культуру.

Більша частина історичних праць М. Драгоманова присвячені історії Стародавнього Риму. Згідно з його поглядами, політичний устрій римської держави не був результатом випадкових обставин чи діяльності окремих осіб, а склався еволюційним шляхом, органічно і закономірно розвинувся від сільської общини до імперії з багатомільйонним населенням [5, с. 4]. На відміну від багатьох істориків XIX ст., Драгоманов вважав перехід Римської республіки в імперію не ознакою занепаду, а необхідним етапом прогресивного розвитку римської держави.

У римській історії він виокремлював наступні періоди: 1) Рим – міська держава: а) патріархальна монархія; б) патриціанська республіка; в) патриціансько-нобілітанська республіка; 2) Римська територіальна держава: а) боротьба аристократичної держави з новими тенденціями; б) система урядового контролю й монархічної централізації [17, с. 2]. Кожен період сприяв прогресу суспільства у своїй сфері: республіка політично об'єднала народи Середземномор'я шляхом завоювання, а імперія внутрішньо об'єднала античний

світ завдяки поширенню давньогрецької і східної культури, громадянської рівності, гуманізації Риму [5, с. 7-8, 326, 415].

Причинами внутрішньої слабкості Римської імперії були: а) рабство; б) урядовий контроль і централізація, які призвели до засилля бюрократії; в) велика роль війська, в якому посилювався варварський елемент; г) втручання церкви у політику, що стало причиною релігійних переслідувань; д) зовнішня загроза з боку варварських племен, що призводила до мілітаризації і варваризації імперії [5, с. 382-383].

Драгоманов оцінював Велике переселення народів і падіння Західної Римської імперії як регресивні явища, які призвели до занепаду культури і науки, політичної нестабільності, втрати багатьох досягнень цивілізації. Він виступав проти ідеалізації германських народів деякими німецькими істориками і доводив, що *«багато чеснот варварського суспільства досить умовні і більш походять від незнання, ніж від свідомої доброчесності, а тому й міцні до першої спокуси»* [5, с. 144].

Вчений вказував на важливу роль духовенства, яке через християнізацію варварів сприяло засвоєнню ними основ античної культури. Християнська церква виступала в якості посередника між язичницьким Римом і германськими племенами, завдяки чому здобутки античної цивілізації не були втрачені повністю [5, с. 108, 160].

Декілька наукових розвідок Драгоманов присвятив історії церкви на Заході у середні віки і новий час. Особливо його цікавили питання про співвідношення світської і духовної влади, роль церкви у житті суспільства. На думку історика, *«організація відносин між церквою і державою складає одне з найнагальніших питань теперішнього часу»* [20, с. 1]. Він виділяв наступні періоди в історії християнської церкви: 1) християнська церква в язичницькій державі (I-III ст.) – рух до відокремлення віри від політики, до віротерпимості; 2) покровительство християнській церкві з боку римської держави (IV-VI ст. на Заході, у Візантії до XV ст.); 3) приготування духовного панування на Заході (VII-X ст.); 4) встановлення духовного панування (X-XV ст.); 5) покровительство держави над церквою, Реформація (XVI-XIX ст.); 6) рух до повного відокремлення церкви від держави (починається з XVIII ст.) [20; 21].

На сході антична традиція продовжувала розвиватись у християнській Візантії, яка зберегла політичний устрій і багато культурних досягнень Римської імперії. Драгоманов виступив проти негативного ставлення до візантійської історії, поширеного на Заході, і вказував на його суб'єктивний характер. Постійна загроза з боку варварських народів (слов'ян, германців, арабів, турків) і внутрішня слабкість імперії стали причинами її загибелі. Вчений наголошував на великому культурному впливі Візантії як на західноєвропейські народи, так і на східних слов'ян [5, с. 323; 13, с. 328; 17, с. 19]. Сенс візантійської історії він вбачав у *«збереженні необхідних для прогресу елементів давньої культури і в аккомодатії їх ... до християнських засад»* [5, с. 323].

Важливе місце в науковій спадщині М. Драгоманова займає історія новоєвропейської цивілізації. На думку вченого, *«в історії народів новоєвропейських ... зміщується й струмінь цивілізації давніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, зіткнувшись з класичними народами і зайнявши їхнє місце, стояли самі на ступені розвитку гомеровських греків і ... повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки й римляни»* [7, с. 83]. Історик бачив вплив античної цивілізації в усіх сферах культури, політичного і соціально-економічного життя європейських народів. Європа лише в XI – XII ст. в окремих аспектах перевершила досягнення стародавнього світу, а остаточно вийшла на вищий рівень розвитку цивілізації лише у XVIII-XIX ст. Відродження римського права у пізньому середньовіччі сприяло розпаду феодальних відносин і становленню абсолютизму, а відродження інтересу до античності стало поштовхом до розвитку науки і початку Реформації у XVI-XVII ст. [5, с. 32; 18, с. 108].

Новоєвропейська історія у працях М. Драгоманова викладена фрагментарно, але за окремими висловлюваннями вченого можна виділити наступні історичні періоди: 1) V-XI ст. – загибель античної цивілізації, варварські королівства, феодальний і церковний гніт населення, занепад науки і культури; 2) XII-XV ст. – поступовий прогрес суспільства, міська революція, формування національних держав, станова монархія, хрестові походи; 3) XV-XVII ст. – формування абсолютизму, відродження науки і культури, гуманізм, зародження лібералізму, Реформація; 4) XVIII-XIX ст. – європейські наука і культура отримують загальнолюдське значення завдяки військово-політичному домінуванню західних держав у світі, знайомство європейців зі Сходом, стрімкий розвиток науки і культури, буржуазні революції, соціалістичний рух, посилення інтеграційних процесів у світі. Аналізуючи європейську історію XVIII-XIX ст., мислитель зробив оптимістичний прогноз щодо зростання ролі науково-технічного прогресу у суспільному розвитку, подальшої інтеграції, демократизації, федералізації, демілітаризації людства в майбутньому.

М. Драгоманов одним з перших звернувся до питання про місце українського і російського народів у всесвітній історії. На його думку, східнослов'янські народи були невід'ємною частиною європейської цивілізації, але внаслідок різних історичних обставин (тиск східних кочових народів, низька щільність населення, надмірна політична централізація й урядовий контроль і через це слабкий розвиток міст, торгівлі, промисловості) значно відставали від західноєвропейських суспільств в історичному розвитку: *«в Росії всякий зріст господарський, громадський і розумовий хоч і почавсь майже в один час ... як і в Германії або Англії ... а дуже зоставсь позаду ... Росія проходила ті самі ступені зросту, що й Європа, тільки дедалі од XIII ст. до кінця XVIII ст. все пізніше, а до того так, що кожний ступінь майже зовсім не давав тієї користі для громади, яку він давав у Європі»* [14, с. 405]. Драгоманов вказував на регресивну роль московського, а також польського і литовського «збирання земель», татарської загрози для розвитку

українського народу. Вихід із ситуації він бачив у федералізації Східної Європи й організованій протидії російському і німецькому імперіалізму.

Проведене дослідження доводить, що погляди М. Драгоманова на всесвітню історію, її суб'єктів, мету, хронологію, закони історичного розвитку, особливості різних періодів та історії різних народів становили досить чітку систему, хоча й не отримали у письмовій спадщині вченого цілісного викладу. Згідно з концепцією всесвітньої історії, створеною

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лук М. І. Історіософія М. Драгоманова / М. І. Лук // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова : зб. наук. праць / [відп. ред. М. І. Лук]. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 3–17.
2. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1999. – 210 с.
3. Круглашов А. Драгомановська концепція поступу / Анатолій Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – 2000. – Вип. 73–74. Історія. – С. 227–241.
4. Круглашов А. Драгомановське бачення історизму / Анатолій Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – 2000. – Вип. 96–97. Історія. – С. 234–243.
5. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 415 с.
6. Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 10. – С. 1–6.
7. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; [упоряд. Р. С. Мішук]. – К. : Либідь, 1991. – С. 60–83.
8. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; [упоряд. Р. С. Мішук]. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–558.
9. Драгоманов М. П. Твори Василя Чайченка / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов; [упоряд. І. С. Романченко; гол. ред. О. Є. Засенко]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 416–432.
10. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов; [упоряд. І. С. Романченко; гол. ред. О. Є. Засенко]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 428–482.
11. Драгоманов М. Славянские сказания за пожертвование собственно дете / М. Драгоманов // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1889. – Кн. I. – С. 65–96.
12. Драгоманов М. Предисловие к переводу [Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн] / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1875. – № 3. – С. 1–10.
13. Драгоманов М. П. [Рец.:] «Живая старина», вып. I–III (1890 і 1891 р.) / М. П. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Т. III / М. П. Драгоманов; зладив М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. – Л., 1906. – Т. VII. – С. 309–320.
14. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; [упоряд. Р. С. Мішук]. – К. : Либідь, 1991. – С. 327–429.
15. Драгоманов М. П. Император Тиберий / М. П. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1864. – 112 с.
16. Драгоманів М. Рай і поступ / М. Драгоманів. – Б. м., 1915. – 75 с.
17. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 1–21.
18. Драгоманів М. Заздрі боги / М. Драгоманів // Пам'яті Михайла Драгоманова : зб. / [за ред. Я. Довбищенка]. – Х. : ПОЮР, 1920. – С. 91–111.
19. Драгоманов М. П. Переписка / М. П. Драгоманов; зібрав і зладив М. Павлик. – Л. : Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – Т. I. – 184 с.
20. Драгоманов М. П. Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе / М. П. Драгоманов // Знание. – 1876. – № 8. – С. 1–63.
21. Драгоманов М. П. Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе / М. П. Драгоманов // Знание. – 1876. – № 11. – С. 1–38.

М. Драгомановим, сутність загальнолюдської еволюції полягає у прогресивному поступі від найпростіших до складних форм суспільної організації, від тваринного стану людини до її максимальної самореалізації, від соціальної нерівності і несправедливості до суспільства, яке прагне щастя для кожного свого члена. Завданням історика є з'ясувати закони історичного розвитку і застосувати ці знання для покращення життя людства.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., професор Є. Г. Сінкевич

© В. П. Гарнага, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.

ВИСВІТЛЕННЯ РУМУНСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В ГУБЕРНАТОРСТВІ «ТРАНСНІСТРІЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано українську історичну літературу, яка висвітлює румунський окупаційний режим у «Транснїстрії» (південно-західні райони України та Лівобережжя Молдавії).

Ключові слова: румунський окупаційний режим, «новий порядок», історіографія, єврейське населення, губернаторство, «Транснїстрія».

Проанализирована украинская историческая литература, отображающая румынский оккупационный режим в «Транснистрии» (юго-западные районы Украины и левобережье Молдавии).

Ключевые слова: румынский оккупационный режим, «новый порядок», историография, еврейское население, губернаторство, «Транснистрия».

In the article is analysed Ukrainian historical literature which studies the Romanian of occupation regime in Transnistria (South-West regions of Ukraine and left-bank Moldavia).

Keywords: Romanian of occupation regime, «new regime», historiography, Jewish population, governorship, Transnistria.

Окупаційний режим у зонах румунської окупації в тій чи іншій мірі досліджували і продовжують вивчати історики. Але комплексні дослідження історіографії щодо цієї теми на сьогодні практично відсутні. Існують лише роботи, у яких аналізуються історичні напрацювання, що висвітлюють окремі сторони діяльності румунської окупаційної адміністрації. Наприклад такі, що стосуються долі євреїв, які знаходилися на території «Транснїстрії». Саме це питання досліджував В. Щетников у публікації «Проблеми изучения холокоста в Одессе и Одесском регионе» [27]. Тому на сьогодні доцільним є вивчення досягнень історичної науки, особливо української, що досліджує окупаційний режим у «Транснїстрії». Саме таку мету ставить автор даної статті.

Серед надбань сучасної української історіографії значна частина робіт присвячена дослідженню окупаційного режиму, який був встановлений на територіях Південно-Західної України і Лівобережної Молдавії. Серед них є ті роботи, у яких окупаційний режим розглядається у загальних питаннях. В інших висвітлюється становище місцевого населення на окупованих територіях та досліджуються певні аспекти окупаційної політики (соціальні питання, економіка, сільське господарство тощо).

Серед істориків, які найбільш активно досліджують політику окупаційної адміністрації на територіях, що увійшли до складу губернаторства «Транснїстрія», слід відзначити М. Михайлуца та В. Щетникова.

Висвітлюючи різні сторони румунського окупаційного режиму, М. Михайлуца зосередив увагу на становищі церкви в роки війни на території сучасної

Одеської області. Дослідник детально розкрив діяльність румунської релігійної місії у «Транснїстрії» та південній «Бессарабії», визначив її відношення до прихожан. Автор зазначає, що «на теренах губернаторства «Транснїстрія»...місія здійснювала в межах митрополії певний контроль над відродженням православного життя, спрямовувала кадрову політику в парафіях, керувала відбудовою, освяченням храмів, монастирів тощо, розвитку храмового служіння» [13, с. 167]. Але, за даними, які наводить М. Михайлуца, простежується небажання румун надавати розвитку українському національному напрямку. Підбивши підсумок своєї роботи, автор дійшов висновку, що незважаючи на жорстку політику румунської влади щодо конфесій (переслідування релігійних об'єднань), її дії були більш лояльними порівняно зі змінами, які відбулися у церковному житті з 1943 року з виникненням сталінської антицерковної доктрини [13]. В інших своїх статтях автор продовжує дану тему, досліджуючи відношення румунської православної місії щодо відновлення православних храмів у губернаторстві [14].

Окрім релігійних аспектів, М. Михайлуца висвітлює і інші сторони румунського окупаційного режиму. Так, у його публікації «Відображення процесу формування і участі у боях «Русской освободительной армии» (РОА) на сторінках транснїстрійської преси» порушено питання колабораціонізму на території «Транснїстрії». У статті наводяться уривки із газет «Молва» та «Одесская газета» про діяльність РОА. Автор аналізує повідомлення з указаних газет про те,

що у різних частинах радянські солдати, незадоволені боротьбою, виступають проти офіцерів; про те, що РОА діє спільно з німцями у повному взаєморозумінні щодо завдань. М. Михайлуца показує, що румуни досить часто повідомляли в газетах про дезертирство радянських воїнів, про те, що в «РОА» досить добрі умови для служби, про те, що на боці німців проти більшовизму воюють воїни різних національностей. Але, як стверджує автор, дана тема перестала бути актуальною у пресі у зв'язку із контрнаступом радянських військ у 1943 році [12].

В. Щетников досліджує різні аспекти румунського окупаційного режиму, хоча здебільшого автор зосереджує увагу на соціальній політиці, яку проводила румунська адміністрація. Серед них: відношення румун до місцевого населення та євреїв, у тому числі й тих, які були зігнані на дану територію зі всієї України; освітня політика окупантів в Одесі та губернаторстві. Також на основі джерел автор аналізує втрати та жертви під час окупації краю, публікації українських та румунських дослідників, що вивчають військові події, «новий порядок» та інші прояви окупаційного режиму [25; 27].

Серед видань В. Щетникова слід відзначити його публікацію «Роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945)» у колективному виданні «Історія Одеси». Автор досить ґрунтовно показав події початку війни в Одесі, розкрив становище місцевого населення в умовах румунської окупації краю, висвітлив спротив ворогу у формі радянського та національно-визвольного підпілля. Щодо румунського окупаційного режиму В. Щетников розкрив процес знищення місцевих жителів, особливо євреїв, у перші дні окупації Одеси; визначив територіальні межі та адміністративний устрій губернаторства «Трансністрія», куди входила і Одеса; висвітлив відношення між румунами і німцями стосовно даного губернаторства; проаналізував політику румунської адміністрації щодо румунізації, культурного життя та соціальну політику, яка проводилася на даній території. Приділена увага і єврейській «проблемі». Автор відзначив найбільші табори знищення євреїв у губернаторстві: Богданівка, Доманівський район, північні Очаківського і південні райони Березівського повітів. Загалом, дана розвідка є досить цілісною у висвітленні історії Одеси у період румунської окупації [26].

Досить актуальним дослідженням, у якому висвітлюється становище населення Поділля в роки Великої Вітчизняної війни, є видання С. Гальчака «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху». Автор дослідив та проаналізував процес депортації жителів краю до Німеччини, використання їхньої праці у різних сферах і прояви невдоволення подолан своїм становищем. Оскільки більша частина Поділля в роки війни входила до зони німецької окупації, то відповідно і більша частина дослідження присвячена висвітленню становища, у якому знаходилися жителі на даній території. І лише частина роботи присвячена тим, хто перебував у зоні румунської окупації. Але автор на основі дослідження значного масиву архівних матеріалів та літератури робить висновки, що «за час існування «Трансністрії» до Німеччини

виїхали хіба що добровольці. Решта із тих 1 388 чоловік були депортовані в рейх у лютому – першій половині березня 1944 року...» [2, с. 123]. Автор стверджує, що заборона на вивіз робочої сили існувала до 29 січня 1944 року, поки існувала сама «Трансністрія», і лише тоді, коли була встановлена війська адміністрація, розпочалося вивезення людей. У цілому книга підводить до висновку, що населення на територіях, окупованих румунами, жило в кращих умовах, аніж те, що було підконтрольне німцям. Даним питанням присвячена ще одна його публікація – «Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941-1944 рр.» [3].

Серед видань, у яких частково аналізується окупаційний режим у зонах румунської окупації на Півдні України, є дослідження С. Г. Горбунова, Ю. В. Когляра, М. М. Шитюка «Повстансько-партизанський рух на півдні України. 1917-1944 рр.». Більша кількість матеріалу, що знаходиться у другій частині книги, стосується підпільно-партизанської боротьби та націоналістичного підпілля на землях Південної України (здебільшого у зоні німецької окупації). Й у цьому контексті на сторінках 135-137 згадується про окупаційний режим на тих територіях, які входили до складу губернаторства «Трансністрія». Цей режим автори розглядають як застереження окупаційної влади про зв'язки із патріотами, про надання підлг тим, хто буде видавати окупантам партизанів і підпільників тощо. Для тих, хто буде з ними співпрацювати, обіцяли грошову винагороду, продукти харчування, домашню худобу тощо [4].

Ще одним дослідником, який займається вивченням румунського «нового порядку» на Миколаївщині, є М. М. Шитюк. У своїй праці «Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941-1944 рр.» автор у контексті зазначених питань розкрив діяльність окупаційних органів у тих районах краю, що були підконтрольні румунській адміністрації [23].

Також слід відзначити колективне видання, присвячене 60-річчю визволення Миколаївщини від німецько-румунських загарбників. Окупаційний режим представлений у декількох частинах. Так, загальні аспекти окупаційного режиму висвітлені О. О. Захарченко, сільське господарство – І. Т. Кіщак. Стан культури висвітлював В. В. Шукін, вищої освіти – В. Д. Будаєв, голокост – М. О. Багмет, геноцид проти місцевих жителів – П. Соболев [11, с. 138-285]. Дане видання є важливим для сучасних дослідників, оскільки в ньому аналізується румунський «новий порядок» у двох зонах окупації – румунській та німецькій, оскільки західні райони Миколаївської області входили до складу губернаторства «Трансністрія».

Різноманітні аспекти румунського окупаційного режиму в «Трансністрії» досліджує і автор даної статті. У надбанні знаходяться публікації, у яких висвітлюються загальні аспекти окупаційного режиму, геноцид проти місцевих жителів тощо [5].

Серед видань, у яких простежується відношення окупаційної адміністрації до місцевих жителів Одеси в роки війни, є видання М. Б. Пойзнера «Окупація. Одеса: 1941-1944 рр. Документи та матеріали із

зібрання Михайла Пойзнера». Дана робота скоріше є фото-альбомом документів і матеріалів, через призму яких можна простежити життя одеситів у період окупації. Серед них на с. 101 знаходяться копії наказів про введення смертної кари від 3 листопада 1941 р.; на с. 110-113 – румунські та німецькі грошові знаки; на с. 136-137 – афіші оперного театру; на с. 156-157 – інструктаж про евакуацію євреїв із міста Одеси та її околиць і ряд інших документів і матеріалів. В альбомі містяться фото єврейських жителів, які загинули в роки війни, радянські паспорти румунського періоду тощо (с. 102-103) [16]. Загалом видання досить інформативне і є наочним в висвітленні життя місцевих жителів у період румунської окупації не лише міста Одеси, а й усієї території «Трансністрії».

Окремі питання окупаційного режиму в «Трансністрії» розглядають у своїх публікаціях О. Новосолов, Д. Кушплір, П. Рекотов [9; 15; 18]. Усі дослідники загалом висвітлюють адміністративну структуру, політичний статус губернаторства, взаємовідношення румунської та німецької окупаційних адміністрацій щодо «трансністрійського питання». О. Новосолов, розкриваючи політичний статус губернаторства, показує прагнення Антонеску в майбутньому закріпити за собою дані території [15]. П. Рекотов, досліджуючи органи управління на окупованих українських землях, висвітлює і події, які були пов'язані з «Трансністрією». Зокрема, він визначив, що на румунську армію «*поклалися каральні функції, в першу чергу – боротьба з партизанським рухом*» [18, с. 96]. На жаль, відомості, які подає автор, дуже обмежені і дають лише загальне уявлення про губернаторство.

Про існування «Трансністрії» та ролі румун у німецькому плані щодо даних територій згадується і у виданні С. Комарницького. Загалом автор зазначає, що Румунії за договором від 30 серпня 1941 року «*випала жандармська функція – підтримувати*» у «Трансністрії» «*порядок*».

Далі, як зазначає автор, після явного програшу німців на сході з 25 жовтня 1943 року «Трансністрія» стала зоною воєнних операцій армій, і вони вимагали повернення усіх залізниць. У короткому висвітленні становища «Трансністрії» С. Комарницький підкреслює, що для пограбування даних територій було створене «Одеське управління захоплення і збору трофеїв» [7, с. 45]. Як ми можемо простежити із дослідження, окупаційний режим у «Трансністрії» автор відзначає декількома параграфами, оскільки основну увагу він зосередив на висвітленні окупаційного режиму та руху Опору у Північній Буковині.

Одним із аспектів окупаційного режиму є відношення окупаційної влади до місцевих жителів. З 90-х років ХХ століття дане питання розпочала вивчати значна частина істориків, оскільки до цього часу дані питання майже не висвітлювалися. Основну увагу дослідники зосередили на вивченні становища місцевого та єврейського населення на окупованих територіях. Серед таких робіт були видання Д. З. Стародинського «Одесское гетто. Воспоминания», С. Я. Борового, «Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации», Л. П. Сушона

«Трансністрія: євреї в аду», М. М. Шитюка «Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941-1944)». Автори висвітлюють той період життя євреїв зі всієї України, коли вони були зігнані у дане губернаторство та знаходилися в таборах смерті. Так, Д. З. Стародинський та С. Я. Боровий показали становище одеських євреїв у роки війни в Одеському гетто, переміщення та перебування у таборах смерті Доманівки та Акмечетки [1; 19]. Л. П. Сушон дослідив життя єврейського населення, яке було зігнане зі всієї України та навіть Румунії у «Трансністрію» [20]. М. М. Шитюк висвітлює становище єврейства Південної України в роки війни, в тому числі і тих, які знаходилися у зоні румунської окупації [22]. Серед даних видань зустрічаються як спогади учасників тих важких днів, так і наукові дослідження. Але всі вони наводять кількість жертв єврейського населення на територіях, які входили до складу «Трансністрії».

Слід відзначити і дослідників українського єврейства в роки війни, які у своїх роботах показали долю євреїв на територіях, що входили до зони румунської окупації. Серед них: А. Круглов, С. Древецький та Ф. Левітас. Перші два автори у свої виданнях досліджують долю українського єврейства, вивчаючи при цьому у загальному контексті і становище євреїв у зонах румунської окупації [6; 8]. Ф. Левітас висвітлює становище місцевих євреїв «Трансністрії» у перші дні війни, згадує про одеське гетто, «Акмечетку» та інші. Також у книзі дається аналіз політики Радянського Союзу та країн антигітлерівської коаліції щодо голокосту [10].

На сьогодні, коли від закінчення війни пройшло більше 65 років, з'являється ряд видань amatorів та краєзнавців, які висвітлюють ті чи інші прояви окупаційного режиму. Значна частина видань стосуються саме регіональної історії – подій війни, які відбувалися на території того чи іншого регіону, області чи району. Так, можемо відзначити публікації А. А. Черкасова, Б. А. Райнова, О. Я. Шнабель-Тихомирової, Т. М. Романенко-Завтур та інших. Перший з них висвітлює період окупації Одеси у декількох виданнях. У книгах, які присвячені першим двом рокам окупації, життя населення Одеси змальоване у світлих тонах. Так, у хроніці подій за 1942 рік на с. 53 автор пише: «...в далекій Одессе... нічого не могло порушити спокійну життя...». Незважаючи на різностороннє висвітлення життя населення окупованої Одеси, автор не тільки не критикує, а й позитивно характеризує діяльність румунської адміністрації. Хоча на сторінках книги зустрічаються і прояви ворожості окупантів, А. Черкасов цю інформацію не коментує. І лише у висвітленні окупаційного життя за 1943 рік, автор проводить аналіз діяльності румунської окупаційної адміністрації. Він зазначає, що її представники були вороже налаштовані до місцевого населення, і це відобразалося у жорстокому відношенні до жителів міста [21]. Інший дослідник – Б. Райнов розкриває сторінки військових дій та окупації Подунав'я, де «Трансністрія» згадується в контексті єврейського питання. Слід зазначити, що це видання є об'єктивнішим у висвітленні вказаних питань, ніж попереднє [17]. Два інші автори висвітлюють окупаційний режим у «Трансністрії» у загальних

питаннях та окремим розділом висвітлюється підпільний і партизанський рух у Великомихайлівському районі Одеської області [24]. Слід відзначити, що всі вищевказані видання не є науковими, хоча для їх написання автори використовували і певну частину документів та матеріалів, що стосуються періоду окупації регіону. І тому при ознайомленні з ними потрібно здійснювати глибокий аналіз, оскільки певна частина фактів не має підтвердження.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що на сьогодні сучасна історична наука продовжує досліджувати румунський «новий порядок», що був встановлений на території Південно-Західної України і лівобережних районах Молдавії, та вивчати становище населення в умовах, що склалися. Серед видань є

значна частина робіт, у яких висвітлюються загальні аспекти окупаційного режиму та становище єврейства в роки війни. Дещо менше існує досліджень окремих сфер та галузей життя і господарства у роки війни в окремих регіонах. Тому при дослідженні регіональної історії буде можливим більш об'єктивне та ґрунтовне висвітлення румунського окупаційного режиму, який був встановлений на території Південно-Західної України та у лівобережних районах Молдавії. Щодо вивчення історичних досліджень з даної тематики, – вони практично відсутні. Тому автор і надалі планує продовжити комплексне вивчення історіографічних аспектів, пов'язаних з окупаційним режимом у зонах румунської окупації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации / С. Я. Боровой. – К., 1991. – 33 с. – (Историчні зошити).
2. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Книга-Вега, 2003. – 344 с.; іл. – (Наукове видання).
3. Гальчак С. Д. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941-1944 рр. / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : Зб. статей. – Київ : Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 195–204.
4. Горбуров Є. Г. Повстансько-партизанський рух на півдні України. 1917-1944 рр. / Є. Г. Горбуров, Ю. В. Котляр, М. М. Шитюк. – Херсон : Олді-плюс, 2003. – 340 с. – (Наукове видання).
5. Дейнека Н. В. «Новий порядок» в зонах окупації румунської адміністрації і вчинення опору підпільниками і партизанами (1941-1944 рр.) / Н. В. Дейнека // Перспективи : Науковий журнал. – Серія: філософія, історія, соціологія, політологія. – 2006. – № 2 (34). – С. 14-20; Терезера Н. В. Геноцид проти місцевого населення на території Одещини в роки фашистської окупації краю / Н. В. Терезера // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – 2005. – Вип. 9. Ч. 2. – С. 320-326; Окупаційний режим на території «Транснестрії» («Задністров'я») в роки фашистської окупації краю (1941-1944 рр.) / Н. В. Терезера // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – 2006. – Вип. 10. Ч. 1. – С. 476-483.
6. Древецкий С. И целый мир спасти... / С. И. Древецкий. – Киев : Астарта, 2003. – 160 с.
7. Комарницький С. І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / С. І. Комарницький – Чернівці : Місто, 2005. – 272 с.
8. Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941-1944 гг. / А. И. Круглов. – Харьков, 2005. – 376 с.; Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий / А. И. Круглов. – Б. м., 1997. – 100 с.
9. Кушплір Д. Транснестрія / Д. Кушплір // Довідник з історії України / [заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – Київ, 2001. – 1136 с.
10. Левітас Ф. Єврей Україна в роки Другої світової війни / Ф. Левітас. – Київ : Вирій, 1997.
11. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 : (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / М. О. Багмет, В. Д. Буда, О. М. Гаркуша. – Миколаїв : [б. и.], 2004. – 503 с.
12. Михайлуца М. Відображення процесу формування і участі у боях «Русской освободительной армии» (РОА) на сторінках транснестрійської преси / М. Михайлуца // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових статей. – 2010. – Вип. 13. – С. 100–106.
13. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Транснестрії (кінець 1930-1944 рр.) / М. Михайлуца. – Одеса : Optimum, 2006. – 237 с. – (Наукове видання).
14. Михайлуца М. Християнізація по-румунськи в Транснестрії (на матеріалах преси 1942-1943 рр.) / М. Михайлуца // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2004. – С. 377-381; Реституція православних культових споруд у губернаторстві «Транснестрія» (1941-1944 рр.) / М. Михайлуца // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових статей. – 2008. – Вип. 11 – С. 130–138.
15. Новосьолов О. Румунська окупація Транснестрії: питання політичного статусу / О. Новосьолов // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 12. – С. 161-168
16. Пойзнер М. Б. Окупація. Одеса: 1941-1944 рр. Документи та матеріали із зібрання Михайла Пойзнера / М. Б. Пойзнер. – Одеса : Друк, 2004. – 376 с.
17. Райнов Б. А. Подвиг на Дунае (1941-1945) / Б. А. Райнов. – Измаил : СМІЛ, 2005. – 218 с.
18. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 95–96.
19. Стародинский Д. З. Одесское гетто. Воспоминания / Д. З. Стародинский. – Одесса : ТПП «Хайтех», 1991. – 112 с.
20. Сушон Л. П. Транснестрия: евреи в аду / Л. П. Сушон. – Одесса : Юг, 1998. – 432 с.
21. Черкасов А. Оккупация Одессы. Год 1941: Очерки / А. Черкасов. – Одесса : Optimum, 2007. – 270 с.; ил.; Оккупация Одессы. Год 1942. Июнь-декабрь: Очерки / А. Черкасов. – Одесса : Optimum, 2008. – 180 с.; ил.; Оккупация Одессы. Год 1943. Январь-май: Очерки / А. Черкасов. – Одесса : Optimum, 2010. – 296 с.; ил.
22. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941-1944) / М. М. Шитюк. – Миколаїв, 2008. – 154 с.
23. Шитюк М. М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941-1944 рр. / М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1996. – 71 с.
24. Шнабель-Тихомирова О. Я., Романенко-Завтур Т. М. Вогняні верстви / О. Я. Шнабель-Тихомирова, Т. М. Романенко-Завтур. – Одеса, 2003. – 432 с.
25. Щетников В. П. До питання про втрати серед цивільного населення на півдні України під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. (проблема джерел) / В. П. Щетников // Сторінки воєнної історії України. – 2005. – Вип. 9. Ч. 2. – С. 17-81; Одесский университет: 1941-1944 годы / В. П. Щетников // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 9. –

- С. 266-271; 1941-й рік: погляд румунських дослідників (за матеріалами часопису «Історичне досє») / В. Щетников // Краєзнавство. – 2011. – Ч. 2. – С. 73–79.
26. Щетников В. П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) // Історія Одеси [Ващенко В. П., І. С. Гребцова, В. М. Хмарський, В. П. Щетников та ін. ; гол. ред. В. Н. Станко]. – Одеса : Друк, 2002. – С. 397–414.
27. Щетников В. П. Проблемы изучения холокоста в Одессе и Одесском регионе / В. П. Щетников // История Холокоста в Одесском регионе : сб. ст. и док. / [сост. М. Рашковецкий] ; Международная общественная организация Еврейский общинный центр «Мигдаль» ; Музей истории евреев Одессы «Мигдаль-Шорашим» – Одесса : Студия «Негоциант», 2006. – С. 17-81.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., професор Є. Г. Сінкевич*

© Н. В. Дейнека, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ КРИМОЗНАВЧОЇ ПОДОРОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проаналізовано внесок вітчизняних та закордонних дослідників у вивчення кримознавчої подорожньої літератури першої половини XIX ст. Окреслено коло проблем, пов'язаних із класифікацією та аналізом записок мандрівників. Особливу увагу приділено студіям сучасних кримських істориків і краєзнавців. Встановлено, що проблемі історико-краєзнавчого опанування Кримського півострова в першій половині XIX ст. досі не було присвячено жодної комплексної узагальнюючої праці.

Ключові слова: подорожня література, Крим, сучасна історіографія, кримознавство.

Проанализирован вклад отечественных и зарубежных исследователей в изучение крымоведаческой литературы путешествий первой половины XIX в. Очерчен круг проблем, связанных с классификацией и анализом записок путешественников. Особое внимание уделено исследованиям современных крымских историков и краеведов. Установлено, что проблеме историко-краеведческого освоения Крымского полуострова в первой половине XIX в. до сих пор не было посвящено ни одной комплексной обобщающей работы.

Ключевые слова: литература путешествий, Крым, современная историография, крымоведение.

The article assesses the contribution of domestic and foreign researchers in the studies of travel literature that is dedicated to Crimea in first half of the XIX c. The range of issues relating to the classification and analysis of travellers' notes is outlined. Particular attention is paid to the studies which were conducted by Crimean historians and ethnographers. It is established that till now there was no comprehensive general research dedicated to the problem of historical and intellectual seizing of the Crimean peninsula at the first half of the XIX c.

Keywords: travel literature, Crimea, modern historiography, Crimean studies.

Вітчизняні та закордонні мандрівники, що відвідали Кримській півострів у першій половині XIX ст., зробили помітний внесок у господарське та інтелектуальне опанування краю. Активне вивчення Північного Причорномор'я західноєвропейськими та російськими вояжерами розпочалося відразу ж після інкорпорації регіону до складу Російської імперії і помітно активізувалося після утворення в жовтні 1802 р. Таврійської губернії. Завдяки їх подорожнім творам до нас дійшли цінні відомості про стан античних і середньовічних пам'яток, особливості етнічного складу регіону, розвиток містобудівництва й торгівлі.

Перші спроби аналізу публіцистичних та наукових праць іноземних і вітчизняних пілігримів про Крим були зроблені російськими вченими більше ста п'ятдесяти років тому. Розробка даної тематики триває до нинішнього часу не тільки в Україні, а й за кордоном. Сучасні дослідники виділяють три основні періоди в історіографії цієї проблеми: дорадянський (XIX – початок XX ст.), Радянський (жовтень 1917 –

серпень 1991 р.) та сучасний (серпень 1991 – до теперішнього часу). Саме в сучасний період історіографія збагатилася найбільшою кількістю праць, присвячених проблемі вивчення кримознавчої подорожньої літератури першої половини XIX ст.

Сучасний етап розробки теоретичних і методологічних питань історії подорожей у вітчизняній історіографії розпочався в 90-ті рр. XX ст. Одним з найбільш цікавих досліджень цього часу, що торкнулося кримської проблематики, стала монографія професора Мюнхенського університету Олексія Максимовича Вінтоняка (1915-2011) «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття», яка була опублікована в Мюнхені й у Львові 1995 р. [1] Завдяки вибору невеликого хронологічному відрізку, історик вдалося зосередитися на біографіях 14 європейських мандрівників, серед яких були Б. Гакет, І. А. Гільденштедт, П. С. Паллас, Ф. де Тотт, які брали безпосередню участь у вивченні Кримського півострова в останній третині XVIII ст. О. М. Вінтоняк визначив, що інтерес цих мандрівників до Таврії був обумовлений соціально-економічними

та культурними процесами, що розгорнулися на території Північного Причорномор'я в ході його поступової інтеграції до складу Російської імперії в останній третині XVIII ст.

На зламі XX-XXI ст. українські історики помітно активізували розробки з цієї тематики. Саме в цей період були підготовлені дисертаційні дослідження Петра Олеговича Бочана «Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII-XIX ст.» [2] та Наталі Олексіївни Никифорова «Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.» [3]. Дослідники В. В. Ададуров, М. А. Вальо, А. А. Стрилко розглянули історію опанування Кримського півострова в контексті загального процесу вивчення українських земель західноєвропейськими мандрівниками та науковцями наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме ці вітчизняні вчені довели, що інтелектуальне опанування Тавриди відбувалося на тлі зростаючого інтересу закордонної інтелектуальної еліти до проблем історії України в часи інтенсивної соціально-економічної перебудови після здобуття Росією південноукраїнських територій.

Сучасна російська історіографія наприкінці 80-х років XX ст. – на початку першого десятиліття XXI ст. збагатилася рядом ґрунтовних досліджень, присвячених вивченню Російської імперії в цілому, і Кримського півострова зокрема, вітчизняними та зарубіжними вояжерами. З-поміж учених, які вперше звернулися до висвітлення ролі подорожей в історико-краєзнавчих студіях, слід виділити праці кандидата історичних наук директора Архіву РАН Віталія Юрійовича Афіані. Історик розглянув записки мандрівників не лише як історичне джерело, а й як культурний феномен, а самі вояжі – як метод історико-краєзнавчого опанування різних регіонів Російської імперії. Крім того, В. Ю. Афіані належить ґрунтовна студія про російського письменника і видавця П. П. Свінїна (1787-1839), який відвідав Кримський півострів в 1825 р. [4]. Серед монографій інших авторів цього періоду, у яких розглядалася історія подорожей по Тавриді, слід відзначити праці М. С. Альперовича [5] та В. П. Козлова [6].

Низка ґрунтовних праць, присвячених розвитку історико-краєзнавчого вивчення Півдня Росії, належить доктору історичних наук директору С.-Петербурзької філії Російської академії наук Ірині Володимирівні Тункіній. 1989 р. нею було захищено кандидатську дисертацію «Становление классической археологии в России (XVIII – середина XIX вв.)» [7], у якій вперше висвітлено роль подорожей у вивченні Криму і його античної спадщини. 2002 р. дослідниця підготувала монографію «Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.)», що базується на масиві архівних документів Санкт-Петербурга і Москви [8]. І. В. Тункіна реконструювала основні етапи дослідження старожитностей Тавриди російськими та західноєвропейськими антикознавцями й локалізувала місцеві об'єкти історичної пам'яті, що досліджувалися археологами та істориками найбільш інтенсивно.

З-поміж інших російських дослідників, що торкнулися кримської тематики у своїх наукових розробках, слід

відзначити М. В. Бессарабова, Ю. К. Копелевіч, А. П. Люсого, і Е. Д. Фролова. У їх студіях визначено роль столичної інтелігенції в справі вивчення та охорони історико-культурної спадщини Тавриди в першій половині XIX ст.

Із загальної маси наукових робіт, присвячених аналізу записок мандрівників, які відвідали Північне Причорномор'я на зламі XVIII – XIX ст., що були підготовлені за кордоном, слід виділити монографію американського дослідника – професора Стенфордського університету Ларі Вулфа «Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment» («Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва»), яка вперше була видана в Стенфорді в 1994 р. [9]. У цій роботі історик, спираючись на фундаментальну працю Едварда Саїда «Orientalism» («Орієнталізм»), розкрив концептуальні особливості сприйняття Східної Європи письменниками та мандрівниками епохи Просвітництва. Особливу увагу автор приділив Кримському півострову. Л. Вулф переконливо довів, що європейські подорожні (Ф. де Тотт, Е. Кравен, Л. Ф. де Сегюр, Ш.-Ж. де Лінь) сприймали Тавриду як складову «l'Europe Orientale» – європейського простору, де панував східний спосіб життя.

Окремі сюжети історико-краєзнавчого вивчення Тавриди пілігримами різних країн Європи в XVIII-XIX ст. стали висвітлюватися кримознавцями на початку 90-х років XX ст. Піонерами в цій галузі у 1993-1994 рр. виступили науковий співробітник Керченського історико-археологічного музею В. Н. Боровкова, доцент Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе В. М. Даниленко та краєзнавець Д. В. Колупасв. Популяризація студій, які розкривають значення подорожей в історичному і культурному освоєнні Криму, пов'язана з проведенням у 1998-2003 рр. серії авторитетних міжнародних конференцій під загальною назвою «Пилигримы Крыма: путешествия по Крыму, путешественники о Крыме», що супроводжувалася виданням однойменного збірника наукових праць.

Першою вдалою спробою висвітлити роль вітчизняних і зарубіжних мандрівників у вивченні Кримського півострова стала монографія доктора історичних наук професора Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Андрія Анатолійовича Непомняшого «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического крымоведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX вв.)» (1999 р.) [10]. Автор на основі репрезентативної джерельної бази визначив причини та основні напрямки історико-краєзнавчого опанування півострова російськими та іноземними вояжерами; показав їх роль у становленні та еволюції краєзнавчих студій; окреслив коло найбільш гострих проблем, з якими зіткнулися пілігрими при вивченні краю; систематизував різноманітний бібліографічний матеріал 10 мовами. Водночас поза його увагою опинився комплекс проблем, пов'язаних з охороною та вивченням місцевих старожитностей; формуванням образу Тавриди у свідомості вітчизняної та західноєвропейської інтелектуальної еліти; визначенням особливостей

сприйняття краю представниками різних країн та соціальних верств.

Надалі науковець зосередив свою увагу на розробціперсоніфікованої історії кримознавства в XVIII на початку XX ст. Із числа найбільш важливих робіт професора А. А. Непомнящего слід виділити монографію «Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): бібліографічне дослідження» [11], а також його фундаментальну двотомну працю «Подвижники кримведения», що містить просопографічний портрет вітчизняних дослідників і мандрівників (у т. ч. – П. І. Кьоппена, М. М. Мурзакевич та ін.), які зробили вагомий внесок у вивчення історії та етнографії Тавриди [12; 13]. Крім того, у низці ґрунтовних публікацій А. А. Непомнящего розкрито роль зарубіжних і російськихучених-вояжерів (В. Ф. Зуєва, П. С. Палласа, Ж.-Ф. Гамби та ін.) у господарському та історико-краєзнавчому опануванні Кримського півострова на зламі XVIII-XIX ст.

У 90-ті роки XX ст. проблема дослідження історико-культурного освоєння Криму вітчизняними мандрівниками була порушена кандидатом історичних наук Тетяною Федорівною Григор'євою в дисертаційному дослідженні «Становлення та розвиток краєзнавства на Півдні Україні (80-ті рр. XVIII ст. – 60-ті рр. XIX ст.)», а також у низці її публікацій, у яких досить поверхово висвітлено роль наукових експедицій і приватних подорожей у вивченні Тавриди в XVIII-XIX ст. [14]. Зазначимо, що праці Т. Ф. Григор'євої є компіляціями більш ранніх розробок інших авторів і не вносять принципово нових положень у дослідження визначеної проблеми.

На початку XXI ст. місцевими дослідниками було розширено коло проблем, пов'язаних з історією вивченнякраю російськими та зарубіжними пілігримами в дорадянський період. Так, джерелознавчий аналіз записок англійських вояжерів на сьогодні є одним з актуальних питань у кримській історіографії. Провідним фахівцем у цій галузі є кандидат філологічних наук Олена Миколаївна Деремедведь, яка 2008 р. захистила кандидатську дисертацію «Жанровые особенности английской женской литературы путешественников конца XVIII – первой половины XIX века (на материале произведений о Крыме)» [15] і опублікувала монографію «Крымская Ривьера: авантюрные приключения англичанок в Тавриде» [16]. Результати досліджень філолога також розкрито в низці наукових публікацій. У цих роботах на основі сучасних методологічних принципів (гендерний і рецептивний підхід) розкрито перебіг вивчення та особливості сприйняття Кримського півострова британськими вояжерами: Р. Лайєллом, Е. Кравен, М. Гатрі, М. Холдернесс та ін. О. М. Деремедведь вдалося не тільки реконструювати біографії цих пілігримів, докладно описати маршрути їх пересування Тавридою, а й охарактеризувати значення їх подорожей у формуванні образу краю в свідомості британської інтелігенції на зламі XVIII – XIX ст.

Серед інших кримознавців, що звернулися до вивчення даної тематики, відзначимо В. М. Калашникова, Н. М. Колесникову, Н. М. Красіну, Р. І. Татарінцева, М. І. Храпунова. На відміну від О. М. Деремедведь, цим дослідникам не вдалося ґрунтовно

вивчити дану проблему, оскільки їх публікації носять описовий або компілятивний характер. Так, статті кандидата історичних наук Микити Ігоровича Храпунова, присвячені аналізу подорожніх записок Р. Хербера і С. Греллета, практично повністю складаються з перекладів їхніх творів, у той час як проблемні моменти рецепції історії та культури краю англійцями висвітлені досить поверхово. Відсутня оцінка значення подорожей цих пілігримів у справі вивчення Кримського півострова представниками англійської інтелігенції на початку XIX ст. Автор не має уявлення про генезу історико-краєзнавчих досліджень у Тавриді на зламі XVIII – XIX ст., не знайомий він й з науковим доробком з питань історії кримознавства. Це, у свою чергу, призвело до викривлення інтерпретації інтелектуального осягнення краю британськими вояжерами [17; 18].

Доробок російських мандрівників, які взяли участь в історико-культурному опануванні Кримського в першій половині XIX ст., систематично досліджується місцевими краєзнавцями з кінця 90-х років XX ст. З публікаціями, що присвячені цій проблематиці, виступили О. І. Бронштейн, В. Г. Єна, О. Ю. Маленко, А. В. Мальгін, М. Р. Мальгіна, Т. О. Прохорова та ін.

Однією з найбільш змістовних робіт з цієї проблеми є монографія кандидата філологічних наук генерального директора Центрального музею Тавриди Андрія Віталійовича Мальгіна «Русская Ривьера: курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX в.)» [19]. У першому розділі книги, який носить назву «К брегам полуденной Тавриды», автор звернувся до вивчення ролі вітчизняних та зарубіжних мандрівників у становленні Кримського півострова як популярного об'єкта туризму. А. В. Мальгін, слідуючи висновкам професора А. А. Непомнящего, визначив основні причини, що зумовили підвищену увагу пілігримів до краю («старожитності», «природа», «етнографічна екзотика»), окреслив основні напрями їх пересування, охарактеризував особливості перебування вояжерів на півострові на межі XVIII-XIX ст. [19, с. 16-20].

У цілому ж основна маса публікацій кримських дослідників носить поверховий і фрагментарний характер, не відрізняючись глибиною аналізу творів вітчизняних вояжерів про Крим. Так, публікації аспірантки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Тетяни Олександрівни Прохоровоївляють собою примітивний переказ кримського етапу маршруту експедиції відомого російського мецената А. М. Демидова [20; 21]. При цьому авторка проігнорувала комплекс найважливіших архівних джерел (у т. ч. й особовий архівний фонд родини Демидових), а також рецензії, опубліковані в дорадянській Росії, на твір, виданий за підтримки філантропа. Все це не дозволило їй об'єктивно розкрити значення подорожі групи європейських учених на чолі з А. М. Демидовим в історико-краєзнавчому опануванні Тавриди в 30-ті роки XIX ст. Інші публікації Т. О. Прохорової, присвячені науковій експедиції цього філантропа, також містять ряд суттєвих недоліків. Одна з її робіт має назву «Фредерік Ле-Пле: Досвід французького

соціолога з «Путешествие в Южную Россию и Крым» [22]. У статті, що спирається переважно на джерела з мережі Internet, відсутні будь-які посилання на роботи самого Ф. Ле-Пле, який не відвідував (!) Кримський півострів під час експедиції 1837 р., так і на монографії чи наукові публікації про цього вченого. Крім того, під час подорожі француз, що був випускником Паризького гірничого інституту, виконував обов'язки інженера, а до соціологічних досліджень звернувся лише до середини XIX ст. Відповідно, взаємозв'язок його розробок у сфері суспільствознавства і твору «Путешествие в Южную Россию и Крым» видається досить сумнівним.

Наукові та літературно-публіцистичні твори франкомовних мандрівників про Тавриду також досить активно вивчаються кримськими істориками і філологами. З-поміж робіт, присвячених воячерам із Франції і Швейцарії, виділимо публікації Г. М. Ніколенко, В. В. Орехова, Т. М. Фадєєвої. Дослідження історико-літературної спадщини польських письменників і громадських діячів, які відвідали Тавриду в кінці XVIII – на початку XIX ст., знайшло відображення в наукових студіях аспіранта Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Сергія Вікторовича Громенка. Він звернувся до аналізу записок польських воячерів як цінного історичного джерела, що істотно розширює уявлення про соціально-економічний і культурний розвиток регіону в зазначений період [23].

На сучасному етапі місцеві краєзнавці активно використовують твори вітчизняних і зарубіжних мандрівників для реконструкції історії різних населених пунктів півострова, а також для відновлення картини етнічної палітри краю в дорадянський період. У цьому ключі підготовлені публікації О. Г. Герцена, Т. Г. Гордєєвої, М. Б. Кизилова та ін.

Так, у монографії Михайла Борисовича Кизилова «Karaites Through The Travelers' Eyes: Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to the Descriptions of the Travelers» («Караїми очима мандрівників: етнічна історія, народна культура і повсякденне життя кримських караїмів у описах мандрівників») записки вітчизняних та іноземних воячерів (А. Н. Демидова, П. С. Паласа, П. І. Сумарокова та ін.) залучені для реконструкції

побуту та обрядів караїмів Тавриди, їх одягу, занять, будинків, традиційної кухні, вірувань та особливостей релігійних традицій [24]. Крім того, твори пілігримів використані як джерело з історії караїмської громади в Криму, взаємовідносин з кримськими татарами, органами місцевої влади тощо. М. Б. Кизилов, спираючись на здобутки західноєвропейської історіографії, представив наступну класифікацію подорожньої літератури: реляції дипломатів; наукові праці; щоденники; мемуари; дорожні замітки у вигляді листів; звіти місіонерів; літературні твори; спогади та звіти бранців; окремі статті та нотатки, опубліковані в періодичній пресі, альманахах, наукових збірниках [24, р. 47]. На наш погляд, така класифікація є не зовсім коректною і повною, оскільки в ній не враховані автобіографії воячерів, у яких також відбивалися відомості про їхні подорожі. Ми вважаємо, що спогади та звіти бранців ми не можемо віднести до записок мандрівників, оскільки полонених не можна відносити до кола воячерів у зв'язку з тим, що вони не мали свободи вільно пересуватися по тих чи інших землях.

Підсумовуючи історіографічні здобутки українських і закордонних учених, відзначимо, що активізація студій кримознавчої подорожньої літератури відбулася на початку 90-х років XIX ст. Завдяки працям О. В. Деремедведь, А. А. Непомняшого, І. В. Тункіної сучасне кримознавство досягло істотного прогресу в реконструкції причин, наслідків та ходу вивчення Кримського півострова російськими та західноєвропейськими пілігримами за часів Російської імперії. Водночас, історіографічний огляд проблеми показав, що роль подорожей в історико-краєзнавчому вивченні Тавриди в пострадянський період так і не стала предметом окремого комплексного дослідження, оскільки більшість публікацій з даної тематики носить фрагментарний або оглядовий характер. Відсутність у вітчизняній історіографії ґрунтовних узагальнюючих робіт з проблеми вивчення Криму російськими та зарубіжними мандрівниками в першій половині XIX ст. обумовлює необхідність активізації розробок у цій сфері та залучення провідних здобутків західноєвропейської наукової думки щодо методів вивчення подорожньої літератури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінтоняк О. М. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. М. Вінтоняк. – Львів ; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. – 141 с.
2. Бочан П. О. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Петро Олегович Бочан. – Чернівці, 2008. – 20 с.
3. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Наталя Олексіївна Никифоренко. – Донецьк, 2000. – 17 с.
4. Афиани В. Ю. Русский путешественник Павел Петрович Свиньин (1787-1839) / В. Ю. Афиани // Краеведы Москвы / [сост. Л. В. Иванова, С. О. Шмидт]. – М. : Московский рабочий, 1991. – Вып. 1. – С. 45-59.
5. Альперович М. С. Франциско де Миранда в России / М. С. Альперович ; [отв. ред. Б. И. Коваль]. – М. : Наука, 1986. – 352 с.
6. Козлов В. П. Колумбы российских древностей / В. П. Козлов. – 2 изд. – М. : Наука, 1985. – 176 с. – (Серия: «Страницы истории нашей Родины»).
7. Тункина И. В. Становление классической археологии в России (XVIII – середина XIX вв.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ирина Владимировна Тункина. – Л., 1989. – 16 с.
8. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с., 156 ил.
9. Wolff L. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment / L. Wolff. – Stanford, Calif. : Stanford

- University Press, 1994. – XIV, 419 p.
10. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий ; Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (Серия: «Научно-справочные издания по истории Украины» ; вып. 46).
 11. Непомнящий А. А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : бібліогр. досл. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с., іл.
 12. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – 324 с. – (Серия: «Библиография крымоведения» ; вып. 7).
 13. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2008. – Т. 2 : TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Серия: «Библиография крымоведения» ; вып. 12).
 14. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 «Історія України» / Татьяна Федоровна Григорьева. – К., 1991. – 15 с.
 15. Деремедведь Е. Н. Жанровые особенности английской женской литературы путешествий конца XVIII – первой половины XIX века (на материале произведений о Крыме) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.01.04 «Зарубежная литература» / Елена Николаевна Деремедведь. – Симферополь, 2008. – 24 с.
 16. Деремедведь Е. Н. Крымская Ривьера : авантурные приключения англичанок в Тавриде / Е. Н. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
 17. Храпунов Н. И. Крым в описаниях Реджинальда Хербера (1806 г.) / Н. И. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2008. – Вып. 14. – С. 645-697.
 18. Храпунов Н. И. Путешествие по Крыму Стивена Греллета / Н. И. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2010. – Вып. 15. – С. 656-681.
 19. Мальгин А. В. Русская Ривьера : курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX в.) / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2004. – 352 с., ил.
 20. Прохорова Т. А. Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым»... / Т. А. Прохорова // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 152. – С. 92-97.
 21. Прохорова Т. А. История одного путешествия : Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым»... / Т. А. Прохорова // Воронцовский сб. / Черноморский православный фонд ; отв. ред. И. Н. Шкляев. – Одесса, 2010. – С. 127-142.
 22. Прохорова Т. А. Фредерик Ле-Пле : опыт французского социолога из «Путешествия в Южную Россию и Крым» / Т. А. Прохорова // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. : исторические науки. – 2008. – Т. 21 (60), № 1. – С. 21-26.
 23. Громенко С. В. Stepy, morze i góry : польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме / С. В. Громенко ; [под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего]. – Симферополь : Антиква, 2011. – 304 с., илл. – (Серия «Библиография крымоведения» ; вып. 14).
 24. Kizilov M. B. Karaites Throrough The Travelers` Eyes : Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to the Descriptions of the Travelers / M. B. Kizilov. – Simferopol ; Warsaw, 2003.– 269 p.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© Г. С. Каушлієв, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2011 р.

УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА ДОНБАСУ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто історіографічну базу проблеми становлення та розвитку української школи Донбасу за радянський період. Авторка довела, що вона є досить широкою. Це дозволило висвітлити різні аспекти питання і виокремити перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: історіографія, дослідження, проблема, освіта, культура, русифікація, політика, процес, автор.

Рассмотрена историографическая база проблемы становления и развития украинской школы Донбасса советского периода. Автор доказала, что она довольно широкая. Это позволило осветить разные аспекты вопроса и выделить перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: историография, исследование, проблема, образование, культура, русификация, политика, процесс, автор.

The article is devoted to the historiographical base of the problem of the Ukrainian schools founding and development in the Soviet period Donbas. Author has augmented, that it is fairly wide. That has given a possibility to ascertain different aspects of the question and single out the perspectives of the henceforth research.

Keywords: historiography, research, problem, education, culture, russification, political, process, author.

На сьогодні Донбас є одним із найпотужніших регіонів нашої країни. Він привертає увагу до власної історії, яка у минулому столітті перетворила його на істинно індустріальний, для котрого необхідні були власні високоосвічені фахівці. Школи (в широкому розумінні) розглядали як виконавицю цієї місії, за нею закріплювалось виконання ідеологічно-виховних навчальних та інших завдань. Із часом історична наука переглянула ці постулати і на сьогодні існують різні погляди на ту чи іншу проблему. Характеристика цього допоможе майбутнім фахівцям критично та глибше висвітлити різні аспекти культурно-освітньогорозвитку регіону під час вивчення курсів з вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. Практичне застосування – під час написання власних досліджень. Саме вивчення історіографічної спадщини українськоїшколи Донбасу за часів радянської влади є метою нашоїстатті. Реалізувати її можливо шляхом виконання наступних завдань:

- вивчення історіографічної спадщини вітчизняних та зарубіжних дослідників періодів суспільного розвитку та виокремлення особливостей доробків,
- з'ясування впливу суспільно-політичного розвиткуна становлення та еволюцію культурно-освітньої сфери українського соціуму,
- виокремлення особливостей регіонального характеру,

- аналіз праць, присвячених суб'єктам навчально-виховного процесу,
- виокремлення прогалин у висвітленні проблеми дослідниками,
- окреслення перспектив дослідження.

Ця проблема вимагає мультидисциплінарного підходу під час її вивчення. Тому це праці не лише історичного, але й педагогічного, соціологічного, лінгвістичного спрямування. На сьогодні кількість праць досягла того рівня, коли необхідно узагальнити результати науково-історичних досліджень, назріла необхідність комплексного аналізу сучасного стану наукових розробок. Загальні праці з вітчизняної історії та педагогіки демонструють процеси суспільно-політичного життя, котрі безпосередньо впливали на становлення та розвиток культурно-освітньої сфери.

Проблемами сучасної історіографії розвитку українського радянського суспільства міжвоєнного періоду займається велика група українських істориків, зокрема: Г. В. Касьянов, Ю. Шаповал, І. М. Ващенко, І. В. Вербя, Л. Винар, Я. С. Калакура, В. П. Коцур, В. В. Масненко, О. О. Рафальський, О. П. Ситніков, О. А. Удод, Л. Д. Якубова та інші. Російські науковці: Ю. О. Поляков, Г. Д. Алексеева, М. М. Горінов, І. Б. Орлов, М. В. Наумов, А. А. Некрасов вивчають дотичні питання. У них знаходимо пояснення процесів,які обумовлювали розвиток української школи в УСРР [1].

Так, педагоги зупинились на особливостях становлення радянської системи освіти від початку входження більшовицьких військ на Україну 1917 р. і до сьогодні. Вони вивчили питання створення та перших кроків Наркомосу на чолі із В. Затонським, проекти Г. Гринька щодо самобутності розвитку української системи освіти, розвиток українського шкільництва, вищої школи та діяльності видатних педагогів зазначеного періоду. Особливу увагу автори звернули на пошуки нових форм та методів навчання, зазначаючи як позитивні, так і негативні сторони цього процесу, також – його науково-методологічне забезпечення в закладах освіти [2].

У загальних працях з історії Донецького регіону розкриті політичні, суспільні та ідеологічні чинники освітніх процесів, досить поверхово охарактеризована діяльність деяких навчальних закладів, а проблеми української освіти фактично розглядаються в контексті українізації [3].

Саме цій проблемі присвячений значний масив історичних джерел. Серед авторів виділяємо Я. В. Верменич, В. М. Даниленка, Я. Р. Дашкевича, Г. Г. Єфіменка, В. С. Лозицького, В. Ф. Солдатенко та інших. Їх роботи свідчать, що історія національно-культурних відносин і питання українізації та коренізації невід'ємні [4]. Автори висвітлили ставлення владних структур до культурного розвитку представників усіх етносів, які компактно проживали в Україні. Вони розкрили причини зміни національної політики в 1930-х роках [5]. Зокрема, Г. Г. Єфіменко показав зростання значення російської мови у суспільно-політичному і культурному житті. Підкреслив, що домінуючою вона не стала. Він наголосив, що лише з другої половини 1937 р. розпочалося згортання політики коренізації, коли компартійне керівництво взяло курс на прискорення процесів русифікації в колишній республіці [6]. Вцілому дослідники не заперечують позитивного впливу українізації на розвиток культурно-освітнього життя, висловлюють критичні зауваження щодо її здійснення. Неможливо вирішити проблему національної освіти без розв'язання національного питання в умовах обмеженої демократії 1920-х років. Вона відбувалася в процесі формування тоталітарного режиму, виконувала культурно-освітні, захисні завдання, насаждала комуністичну ідеологію.

Зазначені питання розглядали і зарубіжні дослідники: О. Ю. Борисьонко, Д. Бранденбергер, В. П. Булдаков, Т. Ю. Красовицька, Т. Мартін, А. М. Марчуков, Д. Мейс, Ф. Хьорш та ін. Російські історики підкреслюють, що українізація була складовою коренізації. За словами Г. М. Васильчук: *«З'ясування означеної проблематики відбувається в контексті формування російської національної (великодержавної) ідеї, виявлення суперечливих і неоднозначних процесів та явищ історичного минулого, актуалізації трагічних сторінок або реанімації тих унітарних форм державності, які відповідають програмним положенням політичних сил у Росії. Західні дослідники вивчають загальні питання культури, проте не аналізують специфіки понять «коренізація» чи «українізація». Дослідники розглянули проблему у контексті націо-*

нального руху, національно-державного будівництва. Західні історики не приховують русифікаторських тенденцій, а російські їх уникають.

Проблема вивчення діяльності національних меншин залишається актуальною. Її досліджували В. І. Гусев, І. І. Костюшко та ін. Питання коренізації, українізації, «націонал-комунізму» і «націонал-ухильництва» у другій половині 1930-х рр. розглядаються в контексті становлення політичної системи тоталітарного режиму. Фактично кожній групі присвячені праці, але деякі галузі їхньої життєдіяльності висвітлено нерівномірно, а саме: повсякденність, система освіти, інтелектуальна еліта. Недостатньо досліджена російська нацменшина в УРСР. Подальших розвідок вимагають такі аспекти, як: форми спротиву українізації з боку російськоментальної інтелігенції та частини партійно-державної номенклатури, здійснення політики коренізації щодо українського населення в РСФРР, теоретико-методологічні аспекти історіографії проблеми, вплив українізації на повсяк-денне життя населення, процеси ідентифікації та самоідентифікації населення колишньої УСРР» [2].

Явище «культурна революція» розглядається як радикальне перетворення суспільного розвитку, руйнування функціональних принципів класичної культури, процес радянзації, ідеологізації, політизації духовних відносин. Розвиток культури висвітлюється переважно з двох концептуальних підходів: «культурного непу», характерного для 1920-х рр., і тоталітарної природи соцреалізму 1930-х рр. Історико-теоретичні тлумачення «культурної революції» здійснювали К. Аймермахер, С. І. Дровозюк, М. Лашло-Кутюк, Д. Лібер, Л. М. Новохатько, В. Г. Риженко, Ф. Х. Соколова, В. Л. Соскін та ін. Конкретні аспекти історії і теорії культури в УРСР зазначеного періоду фактично не досліджуються. Російські історики використовують терміни «культурні перетворення» і «культурна революція». Пріоритетною для них є проблема відносин влади і культури [7, с. 22-28].

Історіографію культурних процесів у Донбасі цього періоду розглянула С. Л. Андросова. Микола Алфьоров досліджує зміни в складі населення Донбасу в 1920-1926 рр., аналізує дані переписів 1920, 1923, 1926 рр., котрі демонструють вплив суспільно-політичних, економічних і культурних процесів на національний склад та освітній рівень різних груп населення; С. Ю. Сергієнко – чинники впливу на українізаційні процеси в регіоні у зазначений період [8, с. 23-28].

Значну увагу дослідники приділили розвитку національних культур, котрі проживали в Донбасі [9]. Окрему групу праць складають роботи, присвячені системі освіти та її структурним елементам [10]. Автори наголошують на тому, що освітянська галузь розглядалась більшовиками як знаряддя комуністичного виховання дітей. Разом із тим підкреслюється, що заклади освіти у першій половині 1920-х рр. були не готові до виконання цієї ролі: старе учительство, дореволюційні підручники й методики, вплив непу, релігійний світогляд стали на заваді реалізації планів більшовиків. Справою виховання в УСРР спочатку

опікувалася позашкільна освіта, а згодом Головлітосвіта УСРР та її регіональні структури. Історики проаналізували вплив радянської школи на взаємини сім'ї та школи 1920-1930-х рр., а також – на уніфікацію та денаціоналізацію освітньо-виховного процесу; висвітлили характер протистояння, спричиненого трьома основними підходами до розвитку шкільництва у даний період, що передбачали: розвитку українського шкільництва на національно-демократичних засадах, закладених у проектах нової української школи періоду Української революції; будівництво українського шкільництва за російськими радянськими зразками, з подальшою трансформацією в суто радянські; роль тотальної радянської українського суспільства щодо розвитку шкільництва, що призвело до повної уніфікації системи освіти в межах СРСР та денаціоналізації шкільництва; довели, що теорія та практика стосунків сім'ї та школи мала негативні наслідки для подальшого розвитку шкільництва в Україні й формуванні світогляду дитини. Історики акцентували на ролі загальноосвітньої школи як дієвого фактора піднесення національної самосвідомості корінного населення України. В умовах пріоритету в суспільному житті класових цінностей над загальнолюдськими порушувалося право на здобуття загальної освіти, вільного вибору учнями та їх батьками навчальних закладів. Розвиток освітніх закладів обмежувався певними соціальними рамками [11].

Вплив українізації на становлення та розвиток загальноосвітньої школи аналізує І. І. Ніколіна. Автор досліджує динаміку росту україномовних загальноосвітніх шкіл, розкриває основні напрямки діяльності НКО УСРР, робить висновок про позитивний вплив цього процесу. Регіональні відмінності впливали на процес формування національної освіти. Українізація шкіл Донбасу мала довготриваліший характер, порівняно з іншими губерніями, в яких у встановлений 2-річний термін виконувалося завдання щодо українізації школи. Розкриваються причини, що гальмували українізацію шкільної освіти. Вони полягали не лише у нестачі висококваліфікованих кадрів, які б володіли українською мовою, або відсутності навчально-методичної літератури у загальноосвітніх закладах, а й у жорсткому контролі з боку партійних та директивних органів за вчительством, що на початку 1930-х років призвело до штучної дискредитації тієї частини вчительського складу, яке підтримувало політику українізації. Уповільнювало поширення українізації загальноосвітньої школи і небажання деяких партійних керівників місцевого, республіканського рівня переходити на ведення діловодства українською мовою.

Існувала неузгодженість ступенів навчання в системі загальної освіти національних меншин УСРР та корінного населення, яке полягало у тому, що в 20-х роках ХХ ст. діти шкільного віку національних меншин були забезпечені більш-менш задовільно лише І концентром, який давав початкову освіту. Розвиток національної шкільної освіти мав велике значення, оскільки він сприяв зростанню грамотності і культури представників різних національностей, які проживали на території УСРР. Історики звернули

увагу й на проблему політехнізації школи, в процесі якої учні знайомилися з основами промислового і сільськогосподарського виробництва та здобували навички поводження з найпростішими знаряддями праці [12].

З 1921-1930 рр. починається формування основних засад професійної робітничої освіти. Н. І. Іванцова визначила типи закладів, що належали до системи професійної освіти без відриву від виробництва та систематизувала їх; виявила основні завдання професійної робітничої освіти без відриву від виробництва та відповідність тогочасній політико-економічній ситуації в УСРР [13].

Н. О. Романоф вивчив передумови поширення заочної освіти в Донбасі, з чим пов'язував недостатню кількість навчальних закладів, обмеженість кількості студентів, зростання культурних запитів населення, підвищення загальної культури вчителів, особливо сільської місцевості. Історик зазначив і досягнення у відкритті закладів заочної освіти. Першим таким механізмом у Донецькій губернії стали заочні курси для вчителів, потім – курси для робітників соціального виховання. У 1928 р. була організована Донецька філія при Луганському інституті народної освіти (ЛІНО), яка мала задовольнити запити і педагогів Північно-Кавказького краю. Дослідник характеризує навчально-виховний процес студентів-заочників [14].

Питання кадрового забезпечення також презентовані у роботах сучасних дослідників. Вони зазначають, що в республіці на початку 1930-х років не вдалося вирішити кількісну проблему підготовки кадрів загальноосвітньої школи за рахунок збільшення набору до педагогічних навчальних закладів студентів із пролетарських прошарків населення. Політична орієнтація вчительства відбулася не в кінці 1920 року, як стверджувалося у радянській історичній літературі, а лише на початку 1925 року, що супроводжувалося заходами примусового характеру, матеріальним та моральним заохоченням з боку владних структур [15].

Історики-краєзнавці вивчили діяльність педагогів у ліквідації неписьменності серед дорослого населення Донбасу. Забезпечення кадрів для освітніх закладів відбувалось через систему вищої школи. В регіоні працювали педагогічні технікуми, які готували вчителів та працівників відділів народної освіти. Донецький інститут народної освіти, на який покладалась велика відповідальність у справі українізації, не виправдав їх, пояснюючи це соціальним походженням (а саме – із середовища службовців). У той час, як у технікумах переважали представники селянства, відповідно поширення і використання української мови у цих вищих навчальних закладах було цілком зрозумілим. Влада залучала до педагогічної діяльності освітян з інших губерній, але кардинальних змін вони не змогли здійснити. Щодо представників інших етносів, котрі мешкали в Донбасі, то вони були забезпечені шкільною мережею, яка відповідала їх прагненням навчатися рідною мовою. Так, І. В. Богінська наголошує на деякій формалізації українізаційних процесів [16, с. 90-102], проте О. О. Негода – навпроти, в деякій мірі захоплюється цими процесами [17].

У другій половині 1930-х років відбулись якісні та кількісні зміни в середовищі педагогів. У 1936-1938

роках педагогічний персонал українських, німецьких та грецьких шкіл зазнав значних втрат. Автори вказують на негативний вплив складного матеріального стану-вища та правового статусу вчителя, що впливало на його фаховий рівень, соціальну поведінку. Однак підготовка та формування педагогічних кадрів уперші десятиліття існування радянської влади мали значний прогрес, що, в свою чергу, сприяло розв'язанню найважливішого завдання культурного відродження нації – здійснення загального початкового навчання на базі українізації освіти. Ідеологізація культурно-просвітницьких закладів, звільнення чителів з дореволюційним педагогічним стажем, репресії проти вчителства, насильницьке залучення їх до співробітництва з ДПУ в цілому негативно відобразилося на їх професійній кваліфікації. Але більшість учителів у цей час продовжувала сумлінно виконувати свої обов'язки, маючи різні політичні погляди: вони знаходились як в опозиції до правлячої партії, так і підтримували її.

Дослідники особливу увагу звернули на різні соціальні та професійні групи: інтелігенцію, молодь, студентство тощо [18]. Так, першій присвячені роботи Г. Д. Алексєєвої, Д. В. Бачинського, Г. В. Касьянова, В. В. Масненка, І. О. Невінчаної, Ф. К. Соколової, М. А. Шипович та ін. Вони зазначають, що термін «інтелігенція» успадковано від радянської історіографії. Автори виокремлюють її групи: науково-педагогічну, інтелектуальну, творчу, і вважають її специфічною соціально-культурною групою суспільства. Інтелігенція тривалий час була об'єктом, а не суб'єктом суспільно-політичних відносин [19].

Зокрема, О. Ю. Осмоловська показала вплив результатів реформи вищої школи початку 1920-х рр. на становище педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, з'ясувала кількісні і якісні зміни, яких зазнали професорсько-викладацькі кадри в процесі формування радянського суспільства як соціальної і професійної групи. Водночас ставлення до інтелігенції з боку тоталітарної держави можна оцінити як суперечливе: з одного боку – увага, поліпшення якості і вдосконалення форм підготовки нових кадрів, деяке поліпшення побутових умов, зростання заробітної платні, зміцнення матеріально-технічної бази в н з тощо; з іншого – ідеологічний контроль, обмеження свободи творчості, політичний терор, що призводило до фізичного знищення найкращих представників наукової еліти [20].

Проблему репресій серед інтелігенції Донбасу в роки радянської влади вивчала З. Г. Лихолобова [21]. Значну увагу вивченню репресій на Донеччині у 1920-30-ті рр. приділив В. М. Нікольський [22].

Красназничий аспект проблеми інтелігенції періоду непу представлений у Т. Ю. Анпілогової. Авторка вивчила джерела й засоби формування нової інтелігенції в Донбасі, її діяльність, результативність використання радянської гуманітарної інтелігенції в політиці більшовиків. Головними напрямками її стали навчання й комуністичне «перевиховання» та «висуванство». Результатом формування пролетарської інтелігенції Донбасу стало створення наприкінці 20-х років нової гуманітарної інтелігенції, яка внаслідок

регіональних особливостей і деяких прорахунків у політиці радянської влади відрізнялась низкою характерних рис, серед яких – низький рівень партійності, реальної відданості радянській владі, недостатньо високий фаховий рівень тощо [23]. Тобто, соціально-політичний статус та професійно-освітні характеристики інтелігенції активно розробляються істориками. Вчені намагаються показати роль і місце інтелектуальної еліти у суспільстві, відтворити руйнівні наслідки масових репресій.

Проблеми розвитку і функціонування мови теж цікавлять дослідників. Саме мова вирізняє один народ від іншого, у ній знайшли відображення історичного минулого, самобутності етносу. Україна на сьогодні і в минулому була і є поліетнічною та полімовною. Дослідники вивчали становище та статус української та інших мов протягом зазначеного періоду [24]. Серед тих, хто присвятив свої доробки історичним процесам у царині розвитку українськомовної освіти, варто назвати І. І. Огієнка, Г. П. Півторака та ін. Важлива роль у висвітленні ролі українськомовної освіти належить працям Ю. Шевельова. У них аналізується антиукраїнська мовно-освітня політика, яку провадили пануючі імперські політичні режими протягом століть. Наслідки тривалого процесу русифікації в історичному, політичному й соціальному аспектах проаналізувала Л. Т. Масенко. Вона зазначає, що за радянських часів активізувалось витіснення української мови з вищої освіти й науки [25]. Питання мовної політики та еволюції процесів досліджує Л. П. Нагорна. Окремі аспекти функціонування української мови знайшли висвітлення у дисертаційних роботах А. В. Корж, Т. С. Скубашевської, Л. В. Лучкіної, Н. М. Сафонова і Ю. Б. Смольніков вивчають проблеми відродження української мови й історичної пам'яті та реформування вищої освіти в Україні. Автори наголошують, що мовами представників різних етносів розвивалась майже вся система освіти, закладалась і розвивалась у регіонах «своя» культурна інфраструктура, «свій» культурний та інтелектуальний простір. Тим самим було піднято престиж неросійських мов та культур [26].

Таким чином, дослідження історії культурного розвитку українського радянського суспільства у 20-30-х рр. відбувається в контексті національно-культурного відродження, з'ясування окремих галузей та інституцій, теорії та історії культури. Дослідники торкаються найрізноманітнішої проблематики. Набуває нового наукового напрямку історична регіоналістика. Відсутні узагальнюючі колективні монографії з історіографії проблеми, що пояснюється методологічним плюралізмом, деідеологізацією гуманітарної сфери. На сьогодні залишається чимало проблем, які потребують додаткового й всебічного вивчення.

Праці, присвячені проблемам української школи в роки Другої світової війни і в повоєнний час, можна згрупувати, так само, як і попередні – за проблематикою. До першої групи належать загальні роботи з історії зазначеного періоду, наступні, – котрі стосувались політики «нового режиму» в УРСР відповідно –

ставлення фашистів до всього слов'янського, зокрема – українського. Історики акцентують на геноциді української культури як чиннику знищення української нації [27]. Підрив системи освіти вважався нацистами одним із головних завдань [28, с. 308-323]. Це було практично втілено у життя: фактично були ліквідовані вищі школи, залишалась чотирикласна початкова, у якій вводились німецька мова, платна форма навчання. Діти мали бути покірними, рахувати, розписуватись і розуміти накази окупантів. Підростаюче покоління старше 12 років зобов'язувалось працювати на А. Гітлера. Мережа освітніх установ різко скоротилась, значна частина – ліквідована [29, с. 308-323].

Комплексне дослідження розвитку системи освіти в Донбасі на різних етапах Великої Вітчизняної війни здійснила М. О. Бистра. Авторка охарактеризувала регіональні особливості освітнього розвитку. Вона довела негативний вплив воєнних дій на якість навчально-виховного процесу в закладах освіти всіх рівнів. Радянська влада навіть у таких умовах неодноразово демонструвала протилежно диференційований підхід до вирішення проблеми отримання освіти підростаючого покоління. У свою чергу, німецька модель освіти на українських землях носила вибірковий несистемний характер. Ці освітні системи залишалися тоталітарними. Авторка наголосила на відданій праці педагогів, викладачів, дітей і батьків в екстремальних умовах війни. Через низку об'єктивних та суб'єктивних причин рівень освітнього розвитку відставав від розвитку науки і техніки [30].

Дослідники не обминули питання співіснування інтелігенції і влади [31]. Окремі аспекти цієї проблеми розглядаються в працях донецьких дослідників Д. М. Титаренка [32, с. 191-194], М. О. Бистрої, І. С. Тарнавського та інших [33]. Ця соціально-професійна і культурна група залишалась незахищеною в ідеологічному, матеріальному планах, поставлена за межею бідності і нелюдських умов існування. Значну кількість педагогів і викладачів було розстріляно. Так знищувалась інтелектуальна еліта краю.

Праці презентують питання функціонування навчальних закладів, діяльності педагогів за межами колишньої республіки. Автори звертають увагу на питання створення альтернативних закладів на зразок тих, що існували; відновлення освітньої мережі після звільнення території від фашистів. Вони надто дозували розвиток культурно-освітньої сфери та науки. Дослідники наголошували на труднощах, збитках, яких зазнали заклади, що було цілком зрозумілим; методичних та методологічних змінах, котрі вони переживали, зокрема – прийом дітей з 7-річного віку, різностатеве навчання хлопчиків і дівчаток, введення відміненої раніше 5-бальної системи оцінювання успішності, обов'язкові випускні іспити, нагородження золотом і срібном медалями учнів-відмінників, які закінчували школу. Історики виділяють позитивні і негативні риси цього періоду. До перших віднесли наступні: приєднання західно-українських земель до УРСР, що надало можливість комплексно підходити до розв'язання проблем, перехід та вивчення української та російської мов, декларування безкоштовності отримання освіти, заснування і діяльність нових типів закладів освіти:

школи робітничої і селянської молоді, суворовські і нахімовські військові училища; широкого розповсюдження набувають дитячі будинки для дітей-сиріт. До негативних – уніфікація системи освіти за радянським зразком, неврахування регіональних особливостей у навчально-виховному процесі, атеїстичне сприйняття дійсності, тим самим поставивши церкву фактично поза законом і виховання підростаючого покоління, русифікаторська політика (у роботі з дітьми використовувалися російськомовні пісні, вірші, ігри тощо).

Післявоєнний період історики характеризують як відбудовчий [34]. Вони вивчили питання умов розвитку української школи, соціального статусу педагогів, викладачів, учнів, студентів у повоєнні роки; розглянули наслідки національної політики партійно-радянського режиму, що зумовили зменшення сфери вживання української мови, русифікацію, денационалізацію та уніфікацію освіти. Перше презентоване в працях А. О. Саржана [35], А. М. Міхненка, Г. М. Панчук [36].

Діяльність навчальних закладів повоєнного періоду розглядає Н. С. Брехунець. Історик досліджує процес виникнення та розвитку школи, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів освіти, котрі функціонували в УРСР у зазначений період. Автор показує залежність розвитку історіографії від суспільно-політичної ситуації в країні, вказує на рівень висвітлення певної проблематики, узагальнює доробки радянських, сучасних та зарубіжних дослідників [37]. Дослідники відмічають, що з кінця 40-х рр. ХХ ст. відбувся перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти. Після смерті Сталіна в березні 1953 р. в Україні спостерігається посилення руху на захист української мови. Хрущовська «лібералізація» принесла обнадійливі зміни, що торкнулися і мовної сфери. В УРСР збільшується кількість видань українською мовою [38].

З 1956 р. створюється новий тип школи – школа-інтернат, куди приймалися діти одиноких матерів, інвалідів, сироти. Саме під час «відлиги» було зафіксовано найвищу вимогу щодо статусу української мови. Автори дають негативну характеристику нормативно-правовій базі запровадження, а фактично розширення вживання сфери російської мови, зокрема – Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (24 грудня 1958 р.).

Науковці вивчили діяльність Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», яка працювала на початку 1960-х рр. у системі Академії наук СРСР і мала координувати соціолінгвістичні дослідження в країні. Проте в УРСР опрацювання лінгвістичної проблематики було підпорядковано політичним цілям подальшого зміцнення позицій російської мови і звуження функцій місцевих національних мов. Українська мова, згідно з уявленнями керівництва, залишалась неперспективною і мала влитися у «велику російську» мову, що простежувалось уже за роки «застою». Дослідники розглядали це питання і в діяльності дисидентського руху

відомих правозахисників, зокрема І. Дзюби, учасників Всеукраїнської наукової конференції з питань української мови, яка відбулась 10-15 лютого 1963 р. у Києві, де пропонувалось проголосити українську мову державною мовою в державних і громадських установах.

Автори вивчили питання реформації, які відбувались у системі освіти протягом 1960-80-х років: перехід на 10-річний термін навчання в школі (1964 р.), викладання систематичних курсів з четвертого класу, а не з п'ятого, відміни обов'язкової професійної підготовки в загальноосвітніх школах, запровадження факультативних курсів з окремих навчальних предметів, починаючи з 7 класу, поглибленого вивчення в 9-10 класах окремих предметів, (1966 р.), обов'язкової загальної середньої освіти (1972 р.) та їх наслідки.

Дослідники наголошують на нищенні національної школи в цілому, підтвердженням чого стали постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» (1978 р.), рекомендації Всесоюзної науково-практичної конференції з проблеми: «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 1979 року), скорочення україномовних видань. У вищій школі значна частина дисциплін викладалась російською мовою. 1984 року було окреслено і прийнято основні напрямки шкільної реформи, де передбачалося підвищення якості освіти і виховання; поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації учнів; «зміцнення навчальної дисципліни» і розвиток учнівського самоврядування; підняття громадського престижу і авторитету педагога, покращення його теоретичної і практичної підготовки тощо.

Особливості культурно-освітньої політики в Донбасі цього періоду висвітлено в роботах А. О. Саржана [39], О. В. Стяжкіної та інших дослідників [40]. Перший звертає увагу на вплив соціально-економічних та національних чинників на зазначений процес, розглядає проблеми у сфері освіти та культури, діяльність науковців регіону та їх внесок у науково-технічний прогрес. О. В. Стяжкіна досліджує зміни в культурній сфері, трансформації вищої школи тощо. І. М. Кравчук охарактеризувала основні етапи становлення та розвитку вищої школи в регіоні. Автори зазначають, що процес русифікації освіти здійснювався в Україні більш інтенсивніше, ніж у інших республіках колишнього СРСР, мав власні тенденції та характерні риси. Стимулювання процесу русифікації в гуманітарній сфері здійснювалося як на основі законодавчих і нормативних актів, так і на рівні конкретної практичної діяльності органів державного управління СРСР та УРСР, які проводили в життя положення сумнозвісної теорії

«злиття націй і народностей». Процес русифікації у сфері гуманітарної політики відбувався на тлі вихолощування з наукових праць, творів літератури, мистецтва найбільш яскравих подій з історії України, імен видатних діячів, що внесли помітний внесок в українську культуру. Політика русифікації викликала серйозні невдоволення у різних прошарках українського суспільства і, в першу чергу, в середовищі української інтелігенції і молоді. Мовні питання займали помітне місце у програмних документах і конкретній практичній діяльності правозахисних організацій, які діяли в цей час. Належну підтримку національно-патріотичним силам в Україні надавала українська діаспора, яка розгорнула широку петиційну кампанію, створювала умови для вивчення і популяризації рідної мови в місцях компактного проживання українського населення за кордоном. На рубежі 80-90-х рр. відбувся своєрідний прорив у сфері мовної політики, який позначився утворенням Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, прийняттям Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР» [41, с. 147-152].

На сьогодні дослідники звертають увагу на буденну історію учасників освітнього процесу, серед них – О. Удод [42, с. 286-313], Л. Ковпак та інші [43]. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в перше повоєнне десятиліття розглядає О. А. Прохоренко. Історик зазначає, що проблему укомплектування в.н.з. УРСР висококваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами з вченими званнями та ступенями не було вирішено протягом першого повоєнного десятиліття. Негативну роль на діяльність викладачів відіграли ідеологічні компанії, що проходили в країні. Значна частина професорсько-викладацького складу була зосереджена в Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, тоді як в.н.з. розташовані у невеликих містах, відчували в них гостру потребу. Дослідник звертає увагу на питання матеріально-побутового характеру, духовних орієнтирів викладачів. З огляду на існуючі дані, саме морально-психологічний стан науково-педагогічної інтелігенції в післявоєнний період є найменш вивченою стороною повсякденного життя цієї соціальної групи [44]. Краєзнавчі пошуки залишаються актуальними. Історики досліджують різні аспекти проблеми [45].

Таким чином, сучасна історіографія проблеми представлена значним масивом праць, які характеризують кожен період історії вітчизняного суспільства та української школи. Дослідники вивчили різні аспекти проблеми, однак питання української освіти в Донбасі вивчене фрагментарно. Тому перспективою наших пошуків є надолуження цих прогалів і з'ясування стану та розвитку україномовної освіти в регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.; Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / [відповід. ред. В. А. Смолій]. – К., 2002. – 952 с. та ін.

2. Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. XX ст.: автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.06. / Г. М. Васильчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 32 с.
3. Міхненко А. М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): [навчальний посібник] / А. М. Міхненко. – Донецьк : Юго-Восток, 1999. – 464 с.
4. Сірук Н. М. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. М. Сірук; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л., 2008. – 20 с.
5. Чернявська С. М. Впровадження української мови в систему освіти 1923-1932 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / С. М. Чернявська; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.
6. Єфименко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Г. Г. Єфименко; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 18 с.
7. Васильчук Г. М. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20-30-х рр. XX ст.: історіографічний дискурс / Г. М. Васильчук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – № 30. – С. 22-28.
8. Сергієнко С. Ю. Основні чинники специфіки процесу українізації в Донбасі у 20-30-ті рр. XX ст. / С. Ю. Сергієнко // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 3. – С. 23-28.
9. Трубникова Л. С. Культурные процессы в 20-30-е годы в Донбассе / Л. С. Трубникова // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1992. – Кн. 2. – С. 70-89; Мартинчук І. І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. XX ст.): дис... канд. іст. наук / І. І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 199 с.; Обидьонова О. В. Національні меншини Донбасу в 1920-30-ті роки XX ст.: дис... канд. іст. наук / О. В. Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 243 с.; Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / О. Ю. Сучкова. – Донецьк, 2005. – 23 с.
10. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. / О. П. Ситніков; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 15 с.; Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / В. Л. Борисов; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 20 с.
11. Антонюк Т. Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянізації освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX століття): автореф. дис ... канд. іст. наук: 09.00.12. / Т. Д. Антонюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 18 с.; Дояр Л. В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921-1925 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Л. В. Дояр; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 20 с.
12. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / І. І. Ніколіна; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
13. Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. І. Іванцова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 16 с.
14. Романов Н. О. Організація заочної педагогічної освіти у Донбасі в 1920-30-ті роки XX століття [Ел. ресурс] цит. 2011, 26 липня]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Npdntu/ppps/2009_4/romanof.
15. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) / Мін-во освіти України; Горлівський держ. пед. ін-т іноземних мов ім. Н. К. Крупської. – Донецьк : Юго-восток, 1997. – 309 с.
16. Богінська І. В. Учительські кадри Донбасу на початку 20-х рр. / І. В. Богінська // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1997. – Кн. 5. – С. 90-102.
17. Негода О. О. Українські школи Донбасу в 1920-1930-ті рр.: історіографічний аспект проблеми / О. О. Негода // Донецький вісник наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Т. 25. – Серія «Історія» / [Ел. ресурс: цит. 2011, 27 липня]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=40124.
18. Рябченко О. Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) / О. Л. Рябченко // Эпоха. Культура. Люди (Історія поведеності і культурна історія Германії і советського Союзу. 1920-1950-е годы). – Х., 2002. – С. 268-269; Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / О. О. Лаврут. – Донецьк, 2004. – 191 с.
19. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01. / М. М. Кузьменко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 25 с. – укр.; Н. М. Литвин Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. М. Литвин; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.; Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років XX ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. В. Бачинський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.
20. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Осмоловська; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 19 с.
21. Ліхолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону) / З. Г. Ліхолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 280 с.
22. Никольский В. Н. Социальный состав работников просвещения Донбасса, репрессированных в 1937-1938 гг. / В. Н. Никольский // Правда через годы. – Вып. 2. – Донецьк, 1998. – С. 149-151; Його ж. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 623 с.
23. Анпілогова Т. Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук / Т. Ю. Анпілогова. – Луганськ, 2006. – 23 с.
24. Савойська С. В. Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-ті роки XX – поч. XXI ст.: історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Савойська; Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
25. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К., 2004. – 436 с.; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. – К., 2004. – 180 с.; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К., 2004. – 736 с.; Погрібний А. Г. Світовий мовний досвід та українські реалії: Інститут відкритої політики / А. Г. Погрібний. – К., 2003. – 73 с.; Дзюба І. Донбас – край українського слова / І. Дзюба // Схід. – 2004. – Вересень. – Спецвипуск – С. 3.
26. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К., 2005. – 315 с.; Корж А. В. Мовний чинник суспільної трансформації в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / А. В. Корж. – Чернівці, 2004. – 20 с.; Скубашевська Т. С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у Європейському просторі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.08 / Ін-т вищої освіти / Т. С. Скубашевська. – К., 2005. – 19 с.
27. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М. В. Коваль. – К. : Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – 336 с.; Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб [Дробот І. І., Кучер В. І., Слюсаренко А. Г., Чернега П. М.] / В. Ф. Остафійчук. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К. : Знання-Прес, 2006. – С. 292-309;

- Український народ у другій світовій війні: навч. посібник / Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 1998. – 238 с.
28. Добров П. В. Україна во второй мировой войне / П. В. Добров, В. С. Лещенко // Курс лекцій по истории Украины / Носков В. А. и др. – Донецк : ЕАИ-пресс, 1994.
 29. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): автореф... канд. іст. наук / І. С. Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 20 с.
 30. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни.: автореф. дис.... к.і.н.: 07.00.01. / М. О. Бистра. – Донецьк, 2006. – 17 с.
 31. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках: дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Замлинська. – К., 1995. – 219 с.; Нариси історії української інтелігенції: (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн. 3. / [Білокінь С. І., Бойко О. Д., Брега Г. С. та ін.]. – К. : Ін-т історії України, 1994. – 153 с.
 32. Титаренко Д. М. Стан освіти на Донеччині в 1941-1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Д. М. Титаренко // Схід. – 2000. – № 1(32); Його ж. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. праць. – Харків : ХДАК, 2001. – Вип. 4. – С. 191-194.
 33. Масальський В. І. Політика освітнього геноциду в період окупації Донбасу фашистською Німеччиною / В. І. Масальський, А. В. Савенко // Донбасс: прошлое, настоящее, будущее: тезисы докладов и сообщений III региональной науч.-практ. конф. (22 дек. 1994 года). – Донецк : РИП «Лебедь», 1995. – С. 109-110; Кравчук І. М. Вища освіта Донбасу в роки війни (1941-1945) / І. М. Кравчук // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 85. – С. 109-112.
 34. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті роки): Видання «Україна крізь віки». В 15 т. – Т.13 / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – 302 с.
 35. Саржан А. О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945-1998 гг.) ; монография / А. О. Саржан. – Донецк : Сталкер, 1998. – 300 с.
 36. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Г. М. Панчук ; Донецьк. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 17 с.
 37. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / Н. С. Брехунець ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
 38. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. Г. Красножон ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
 39. Саржан А. О. Розвиток освіти і науки в Донбасі в 60-80-і роки ХХ ст. [Ел.ресурс: цит. 2011, 10 червня]. – Режим доступа:http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat27.html.
 40. Стяжкіна О. В. Культурні процеси в Донбасі у 1960-ті – на початку 90-х років: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецький держуніверситет / О. В. Стяжкіна. – Донецьк, 1996. – 18 с.; Стяжкіна Е. В. Высшая школа в Донбассе (1960 – нач. 90-х гг.): проблемы и тенденции развития / Е. В. Стяжкіна // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк : ДонГУ, 1998. – Кн. 5.
 41. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х-1960-х рр. / О. Г. Бажан // Український історичний журнал. – 2008. – № 5.
 42. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. А. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2.
 43. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К., 2003. – 249 с.
 44. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / О. А. Прохоренко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 18 с.
 45. Кравчук І. М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / І. М. Кравчук. – Донецьк : ДонГУ, 2008. – 19 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© О. О. Лаврут, 2011

Стаття надійшла до редколегії 29.08.2011 р.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Розглянуто основні проблеми етнографічного вивчення міської культури. Зазначені основні методологічні підходи етнографічного дослідження міста. Окреслені аспекти, на які необхідно звернути увагу при етнографічному дослідженні міської культури.

Ключові слова: місто, міська культура, етнографічні дослідження.

Рассмотрено основные проблемы этнографического изучения городской культуры. Обозначены основные методологические подходы этнографического исследования города. Указаны аспекты, на которые необходимо обратить внимание при этнографическом исследовании городской культуры.

Ключевые слова: город, городская культура, этнографические исследования.

The article is devoted to the basic problems of the ethnographic studying of the city culture. The author has designated the basic methodological approaches of ethnographic researches of a city. Aspects to which it is necessary to pay attention at ethnographic research of city culture are specified.

Keywords: a city, city culture, ethnographic researches.

Неодноразово в наукових дослідженнях у контексті проблем переходу суспільства від одного типу до іншого підкреслюється важлива роль у цьому процесі саме міста. Місто не тільки акумулює всі суспільні процеси, але і є зберігачем інформації про це. У зв'язку з цим у сучасних дослідженнях особливого значення набуває завдання інтегрувати знання про сучасне місто, і достатньо чітко вимальовувалася необхідність інтердисциплінарного підходу у вивченні проблематики функціонування міст.

На користь цього існує цілий ряд чинників. Серед них: міцне переважаюче городян, абсолютне зростання міського населення, кількісне його переважаюче над сільським. Окрім цього, спостерігається зростання впливу міст, міської культури на всі сфери народного життя. Процес урбанізації є настільки сильним, що без вивчення міст, міського способу життя неможливо пояснити і багато явищ сільського життя, уявити собі культуру народу в цілому.

Незважаючи на те, що місто виникло набагато пізніше, ніж людське суспільство, саме місто сформувало особливий тип культури, а на даний момент переважаючим стилем життя стає урбанізм. Міста з моменту свого виникнення зацікавили дослідників різних галузей знання. При цьому кожна наукова дисципліна сформувала власний образ міста, як предмет вивчення і виділяє сторони, що цікавлять лише її.

Наприклад, істориків у контексті еволюції людських поселень цікавить походження міст. Зовнішній вигляд міста (міський ландшафт) вивчає архітектура. Соціо-

логія робить акцент на взаємовплив міського середовища і людського суспільства. Питаннями управління містом займаються економіка, географія, історія і політологія. Урбанізм, як спосіб життя і домінуюча форма життєдіяльності людини в міському середовищі, цікавий як історикам і соціологам, так і антропологам і політологам. І це далеко не повний перелік акцентів у дослідженнях міста.

Нашим завданням буде означити основні проблеми, з якими зустрічається етнографія при вивченні міста, і визначити ті аспекти, на яких необхідно сфокусувати увагу при етнографічному дослідженні міської культури.

Вивчення культури городян в етнографічній науці в СРСР розвернулося в 50-ті роки ХХ століття. Цей процес був пов'язаний з «*перебудовою етнографічної роботи, орієнтацією її на сучасність*» [5, с. 12]. Головним чином, акцентувалася увага на вивченні культури та побуту робітників з етнографічних позицій. Дослідження історії формування робітничих кадрів, виявлення його територіального та соціального коріння, безперечно, торкалося і власне етнографічних проблем, зокрема, простежувалася роль етнічних традицій у процесі створення нових форм побуту робітників. Підсумки вивчення побуту робітників були зроблені В. Ю. Крупянською [5]. Етнографічні дослідження побуту робітників проводилися в багатьох радянських республіках і, таким чином, вони охопили різні національності. Не оминули увагою даний напрямок й українські етнографи [4; 7-9].

Однак вивчення міста не обмежалося «робітничою» тематикою (це був лише певний етап). Починаючи з

1960-х років, місто та міське населення цілому ввійшли до сфери етнографічних досліджень. Праці, які торкалися «міської тематики», використовували «міські» матеріали, були різноманітними за своєю тематикою та методами досліджень. Це свідчило про пошук найбільш ефективних підходів до вивчення такого своєрідного об'єкта досліджень, як міське населення [13, с. 39-40]. Саме в 60-ті роки найчіткіше були сформульовані окремі проблеми міської етнографії, перш за все, проблеми етнодемографії, міської культури і побуту, господарства городян, етнічних процесів на сучасному етапі, визначено завдання виявлення загальноетнічної і власне міської специфіки культури і побуту населення, що вивчається, поставлені конкретні завдання з вивчення міської культури різних історичних періодів. У дослідженнях етнографії міста стали широко використовувати історико-порівняльний метод і його різновид у вигляді історико-генетичного методу, а також методи класифікації, типології, статистичного аналізу, наукового опису.

Слід зазначити про значний внесок у науку таких учених, як М. Г. Рабінович [10-12], О. Р. Будіна [2], М. Н. Шмельова [2; 12] та інших дослідників, які намагалися узагальнити аспекти та проблеми етнографічного дослідження міста.

З кінця 60-х років розвернулися етносоціологічні дослідження вчених Інституту етнографії АН СРСР та вчених, які співпрацювали з ними з інших наукових центрів, що займалися вивченням сучасних етнічних процесів не тільки у сільського, але і у міського населення. Серед провідних дослідників зазначимо, наприклад, Г. В. Старовойтову, яка навіть запропонувала виділити окрему субдисципліну – «урбаноетнографію», яка б вивчала різні етноси у містах [14, с. 6], Н. В. Юхневу [18], Н. А. Томілова [16] та ін. У контексті дослідження побуту та культури міст, у Білорусії було зібрано та надруковано матеріал, згідно з розробленим запитальником для вивчення етнокультурних процесів та їх ролі у розвитку радянського способу життя. Основна увага акцентувалася на суспільному та сімейному побуті молоді в умовах міста [13, с. 117-126].

Окрім усвідомлення необхідності у всебічному дослідженні міста та міської культури, нагальною стала потреба у систематизації досліджень, що передбачало створення етнографічних програм. Звичайно, думка про вивчення побуту, звичаїв міського населення виникла давно (слід згадати програму В. Н. Тенишева, створену на початку ХХ ст.). Серед програм, розроблених у другій половині ХХ ст., хотілося б виділити розробку М. Г. Рабіновича та М. Н. Шмельової [12]. Наголошуючи на феноменальності міста в якості об'єкта досліджень, що проявляється у значній соціальній, культурній та етнічній неоднорідності населення міста, різних шляхах походження та розвитку міст, учені виокремлюють декілька планів, згідно з якими може вестися робота з вивчення міста. По-перше, це може бути монографічне вивчення одного міста або групи міст (міста одного краю, пов'язані загальною історичною долею, наприклад, міста Бессарабії; міста

певного соціально-економічного типу, наприклад, портові, текстильні, шахтарські та ін.). По-друге, монографічне дослідження тієї чи іншої сторони міського життя (різні розділи матеріальної культури – житло, господарство, їжа, одяг; сім'я, обряди, свята) на матеріалі більш-менш значної групи міст у той або інший історичний період. По-третє, дослідження може бути акцентованим на загальні проблеми міста (походження міст, етнічні процеси, становлення міського способу життя, проблеми престижності в міському середовищі, традиційне і нове в житті городян, місто та етнічні традиції, зв'язок міста з селом тощо) на основі тієї чи іншої групи джерел. Окреме місце посідають джерелознавчі дослідження, які виявляють і характеризують певні групи джерел як матеріал для етнографії міста, й історіографічні роботи, в яких простежуються основні напрями досліджень, які проводяться, що допомагає виявляти білі плями у вивченні міста. Окрім цього, дослідники представили проєкт програми етнографічного вивчення міста [12, с. 29-34], яка побудована згідно з основними принципами дослідження сільського населення, тобто традиційної культури. Не викликає заперечень думка дослідників, що етнографічне вивчення міської культури буде мати майже ті ж розділи, що і при дослідженні сільського населення – характер поселення, групи населення, основні і підсобні заняття жителів, матеріальна і духовна культура, сім'я, суспільний і домашній побут. У матеріальній культурі – міське господарство, житло, одяг, начиння тощо.

Серед сучасних досліджень пострадянського простору, присвячених різним аспектам міської культури, хотілося б відзначити збірку «Етнографія Петербурга-Ленинграда», де підводиться підсумок трьох десятиліть вивчення етнографії Петербургу-Ленінграду Інститутом етнографії під керівництвом доктора історичних наук Н. В. Юхневої [17]. Реаліям повсякденного життя городян в роки непу та хрущовського десятиліття присвячена робота Н. Б. Лебіної та О. М. Чістікова [6], яка базується на значному фактичному матеріалі (матеріалах архівів, періодики, інтерв'ю), що, безперечно, зацікавить істориків, соціологів, етнологів, політологів. Також на широкому архівному та фактологічному матеріалі М. В. Борисенко виконав комплексне дослідження житла та побуту міського населення України у період 20-30-х років ХХ ст. [1].

Західна антропологія, яка теж, перш за все, мала своїм об'єктом традиційні культури та суспільства, замислилась з приводу специфічності підходу до польових досліджень у сучасних умовах. Західні антропологи наголошують на тому, щоб розділяти дослідження в місті і дослідження міста. Перші принципово не відрізняються від досліджень в інших середовищах. Сюди можуть входити вивчення сім'ї, релігійної обрядовості, ремісничих технологій тощо. Дослідження міста відрізняються цілісним підходом до об'єкта. Завданнями тут є дати всебічний, об'ємний опис якогось аспекту міського життя: вуличної торгівлі, масових розваг, певної професійної

субкультури, наприклад, власників породистих домашніх тварин тощо [3, с. 199-200].

Згідно з тим, що об'єктом етнографічного вивчення міст є міське населення у всій сукупності, окреслюються завдання, які необхідно вирішити етнографу в даному дослідженні. А саме: виявити особливості складу населення, джерела його поповнення; основні етнічні, соціально-професійні і культурно-побутові групи населення; простежити історію їх формування, розвитку, культурно-побутові особливості, відношення з іншими групами міського населення; виділити етнічні, соціально-професійні групи, які характерні тільки для даного міста/групи міст.

Серед основних проблем етнографічного вивчення міської культури можна виділити наступні:

– проблема класифікації міст не тільки за фактами первинного і подальшого їх призначення (військово-оборонні, торгові, промислові, адміністративні тощо), за соціальним складом тощо, але та з урахуванням етнодемографічних і етнотериторіальних аспектів;

– вивчення взаємовпливу міста і села (адже важливо вивчати і вплив сільської культури на міську, що сприяє збереженню традицій у народній культурі етнічних спільнот, а не тільки вплив міста на село);

– необхідність у розширенні джерелознавчої бази і використанні нових методів;

– потрібна розробка історіографічних аспектів в етнографії міського населення;

– на етнографічні розробки впливає і те, що звузилася предметна «речова» зона етнографії (з розвитком торгівлі, промисловості уніфікуються пред-

мети побуту, зникають етнічні особливості предметів). Етнічне навантаження несе не сам предмет, а відношення до нього, поводження з ним (відношення до національного костюму, головного убору). Інтер'єр поступово втрачає етнічне навантаження;

– основні складнощі, пов'язані зі збором сучасного матеріалу з етнографії міста і окремих соціальних, професійних та інших первинних контактних груп, лежать також у сфері психології. Кожен сучасний городянин є членом декількох контактних груп і часто не усвідомлює себе як носій певних специфічних традицій.

У зв'язку з поліфункціональністю міста, як адміністративного, політичного, торгового центру, як архітектурної форми організації простору, як соціального організму, що пов'язує різні субкультури, виникає і проблема впливу міського середовища на стосунки між людьми, формування міського стилю життя, стійкості побутування масової культури. Все це передбачає розгляд міста як цілісної системи, що стає можливим завдяки тісному переплетенню етнографічних досліджень з розробками інших гуманітарних наук. Таким чином, етнографічне дослідження міської культури безперечно набуває характеру полідисциплінарного та вимагає інтегрального підходу, тобто залучення методів різних наукових дисциплін: етнічної географії, етнічної картографії, історичної географії, етнічної демографії, етносоціології та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-х рр. XX століття / М. В. Борисенко. – К. : Стило, 2009. – 357 с.
2. Будина О. Р. Этнографическое изучение города в СССР / О. Р. Будина, М. Н. Шмелева // Советская этнография. – 1977. – № 6. – С. 23–37.
3. Винер Б. Е. Полевая этнография в мегаполисе / Б. Е. Винер // Полевая этнография: Материалы международной научной конференции. – СПб., 2004. – С. 198–200.
4. Фіголь Д. І. До історії побуту робітників Львова в кінці XIX – початку XX ст. / Д. І. Фіголь // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. IV.
5. Крупянская В. Ю. Вопросы этнографического изучения быта рабочих / В. Ю. Крупянская // Этнографическое изучение быта рабочих. – М., 1968. – С. 12–17.
6. Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб, 2003. – 340 с.
7. Науменко Г. Ф. Молодь соціалістичного міста: побут, традиції, звичаї / Г. Ф. Науменко. – К., 1979.
8. Орлов А. В. Сучасний побут робітничої молоді / А. В. Орлов. – К, 1970.
9. Пономарьов А. П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу / А. П. Пономарьов. – К., 1978.
10. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры феодального города / М. Г. Рабинович. – М., 1988.
11. Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1978.
12. Рабинович М. Г. К этнографическому изучению города / М. Г. Рабинович, М. Н. Шмелева // Советская этнография. – 1981. – № 3. – С. 23–34.
13. Ракова Л. В. Быт и культура городской молодежи / Л. В. Ракова. – Минск, 1989. – 127 с.
14. Старовойтова Г. В. Этнические группы в современном советском городе / Г. В. Старовойтова. – Ленинград : Наука, 1987. – 175 с.
15. Токарев С. А. О задачах этнографического изучения народов индустриальных стран / С. А. Токарев // Советская этнография. – 1967. – № 5. – С. 39–142.
16. Томилов Н. А. Современные этнические процессы у татар городов Западной Сибири / Н. А. Томилов // Советская этнография. – 1972. – № 6. – С. 87–97.
17. Этнография Петербурга-Лениграда. Тридцать лет изучения. 1974-2004. / [сост. и отв. ред. Н. В. Юхнева]. – СПб. : МАЭ РАН, 2004. – 402 с.
18. Юхнева Н. В. Изучение города как этнографическая проблема / Н. В. Юхнева // Этнографические исследования Северо-Запада СССР. – Л., 1977. – С. 141–148.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© Г. М. Стоянова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2011 р.

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ КЛІО НА СТОРІНКАХ «KWARTALNIKA HISTORYCZNEGO» (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Досліджено українську проблематику на сторінках львівського журналу «Kwartalnik Historyczny» на зламі XIX–XX ст. Виявлено основні тенденції оцінки польськими істориками української фахової літератури.

Ключові слова: «Kwartalnik Historyczny», історіографія, позитивізм, історіографічний процес.

Изучена украинская проблематика на страницах львовского журнала «Исторический кварталник» на рубеже XIX–XX в. Выявлены основные тенденции оценок польскими историками украинской исторической литературы.

Ключевые слова: «Исторический кварталник», историография, позитивизм, историографический процесс.

The article is devoted to the study of the Ukrainian question as presented in the magazine «Historical Quarterly» at the end of the XIX – beg. XX c. The main tendencies of Ukrainian historical literature evaluation made by the Polish historians have been determined.

Keywords: «Historical Quarterly», historiography, positivism, historiographical process.

Наукова періодика як інтегральна складова історіографічного процесу лише починає ставати об'єктом спеціального вивчення. Протягом останнього десятиліття з'явилося кілька спеціальних досліджень, присвячених даній проблематиці. В ситуації становлення цієї галузі історіографії важко очікувати уваги до періодики інших європейських народів, принаймні, сусідніх із українцями. І якщо про вплив російської наукової преси на становлення та еволюцію вітчизняної історичної думки традиційно пишеться багато, практично незанимаючи залишаються польські історичні часописи, з якими співпрацювали українські вчені. Ця теза особливою мірою стосується відомого львівського журналу «Kwartalnik Historyczny» (далі – «КН»), що з'явився у 1887 р. як друкований орган заснованого роком раніше Історичного товариства у Львові. Адже на сторінках цього видання публікували свої праці багато вітчизняних учених – І. Франко, М. Кордуба, О. Колесса, К. Студинський, а довголітніми членами самого Товариства були такі відомі історики, як М. Грушевський, О. Барвінський, І. Белей, Ю. Целевич, М. Кордуба та інші. Ця маловідома сторінка українсько-польських стосунків ще чекає на своє докладне дослідження. Нашу цікавість до журналу стимулює також той факт, що «КН» досить швидко переріс межі регіонального видання та став дійсним центром полоністичних вивчень, найавторитетнішою польською науковою трибуною, що мала високу повагу серед фахівців. Він зміг об'єднати на своїх шпальтах розпорошені у різних державах наукові сили та пере-творитись на репрезентанта всієї

польської історичної науки. За загальним визнанням дослідників, «...злеті та падіння журналу були одночасно злетами та падіннями цілої польської історіографії» [38, s. 273]. Проте, незважаючи на ту виключну роль, яку відіграв «КН» у долях польської історіографії, можемо назвати лише кілька статей і мемуарних нотаток, присвячених його минулому [9; 13; 14; 17; 24; 25; 34; 37; 38; 49; 50]. Досі навіть не опрацьовано повну бібліографію журналу; наявна ж охоплює лише перші тридцять п'ять річників його видання та не у всьому відповідає сучасним вимогам [42; 46]. Серед різних періодів існування часопису найменше опрацьованим виявився початковий або «героїчний», як його називають польські дослідники, етап історії журналу, що тривав до вибуху Першої світової війни. Цей період видається надзвичайно цікавим і важливим з кількох поглядів: по-перше, в історії «КН» саме у цей час було закладено багато традицій, що продовжувались у наступні періоди; по-друге, досліджуваний окрес був унікальним з погляду політичного становища поляків – тоді актуалізувались і дискутувались такі наукові та громадсько-політичні проблеми, котрі багато в чому дозволили переосмислити нашим сусідам своє місце на карті світу та дали новий імпульс для незалежницьких змагань; по-третє, надзвичайно цікавим видається співіснування наприкінці XIX – на початку XX ст. польського та українського наукових осередків у межах одного міста, контакти між їхніми представниками, взаємні концептуальні репрезентації, що є своєрідним відбиттям загальних

міжнародних стосунків. Обрані нами хронологічні межі пояснюються також тим фактом, що після здобуття Польщею незалежності «КН» як трибуна не тільки національної історіографії, але й суспільно-політичної ідеології виконував вже дещо інші, відмінні від попередніх часів функції.

Значна увага до української історії та історіографії, яку демонстрували автори «КН» від самого початку його заснування, була далеко не випадковою. Історичне товариство у Львові, як регіональна організація істориків, серед своїх пріоритетних завдань, відображених у статуті, ставила *«пробудження та допомогу розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі»* [47, s. 1]. Тому й друкований орган Історичного товариства – «КН» – був, передусім, зорієнтований на минуле Галичини. Сучасні дослідники «КН» відзначають, що від самих початків часопис був теоретично зорієнтований на відстоювання прав поляків у межах давньої Речі Посполитої [50]. Зрозуміло, що в такій ситуації найбільш напруженою лінією теоретичної дискусії були спірні питання українсько-польської історіографії.

У досліджуваному періоді української історичної думки польські дослідники розрізняли старшу та молодшу генерації вітчизняних істориків. Серед галицьких істориків до старшої генерації вони відносили, передусім, А. Петрушевича, О. Партицького, І. Шараневича, О. Огоновського, Ю. Целевича та інших. Загалом тон критики наукової продукції старшого покоління галицьких істориків був не стільки позитивним, скільки поблажливим. Польські оглядачі віддавали належне самовідданості їхньої праці, значній ерудиції та таланту, намагання якомога повніше та докладніше дослідити минуле рідного краю. Проте в загальних оцінках завжди вказувалось на застарілість методологічного та теоретичного інструментарію, котрий застосовували українські історики. Вважалося, що ці вчені належать до минулої, напівпрофесійної та романтичної епохи в історичній думці [22]. До найбільш суттєвих вад галицької літератури польські вчені відносили надмірний мікрографізм, відсутність ширшого цивілізаційного контексту. Це, на думку оглядачів «КН», утруднювало адекватне розуміння ключових моментів української історії, їх співвіднесення з подіями європейської минушини. Типовими для характеристики всієї галицької історичної літератури можна вважати зауваження Л. Дзедзіцького на працю Ю. Целевича про скит Манявський. Рецензент відзначив ґрунтовність джерельної бази розвідки (*«...автор досконало черпав у своїй праці зі всіх доступних джерел»*), докладність оповідання та значну ерудицію Ю. Целевича. Поряд із цим автору закидалася вузькість дослідницького світогляду. На переконання рецензента, *«...вартість праці значно б зросла, коли була би побудована на ширшому цивілізаційному тлі»* [16, s. 627].

Серйозною вадою галицької літератури польські оглядачі відзначали помітне домінування політичної та національної тенденційності, що також відносилось ними на рахунок низького рівня професіоналізму. Загалом, польські науковці ставились із симпатією до намагання їхніх колег протистояти російській експансії

на українську культурну спадщину. Та патріотизм, на їхню думку, не повинен переростати у шовінізм, оскільки тим самим він сам себе заперечує. Вони переконували, що партійні інтереси та патріотичні вигуки мають небагато спільного з науковими принципами, а розпалювання українсько-польської ворожнечі не йде на користь національному порозумінню в багатокультурній Галичині. Досить концентровано цю тезу висловив Ю. Третяк, рецензуючи нарис історії української літератури О. Огоновського. Наводячи загальну характеристику праці, він зупинився на виявленні її провідних ідей: *«Якою є тенденція цієї праці? Сам автор, запитаний про це, назвав би її без сумніву патріотичною; ми їй цієї оцінки визнати не можемо, бо здорового патріотизму в ній не бачимо...»*. Цей патріотизм, на переконання рецензента, відповідав би загальнолюдським гуманним принципам лише за умови, *«коли б понад тим всім оповіданням не панувала суспільно-племенна ненависть до поляків, що позбавляє автора почуття історичної справедливості...»*, та зводить його наукове становище до ролі політичного агітатора» [51]. В аспекті виявлення політичної тенденційності улюбленим об'єктом польської наукової критики були праці А. Петрушевича. Оглядачі писали про крайню суб'єктивність автора, ненависть до всього польського, симпатії до Росії. Найвагоміша шкода багатьох його творів, на думку польських істориків, полягала у пробудженні антипольських настроїв та їх значній поширеності серед широких верств народу, інтелігенції та духовенства. Така ескалація національної ненависті, на їхнє переконання, не може бути схвальною для історика. Та ці *«польськожерні тенденції»*, за висловом одного з рецензентів, відходили у минуле. Нова генерація українських науковців, що перебувала під впливами соціології позитивізму, все менше апелювала до необхідності наведення національних поррахунків. Один із критиків творів А. Петрушевича з надією відзначав: *«Проте, оскільки навіть не лише в польській історіографії піднімаються голоси проти подібної історичної візії, але й в українській (Франко), маємо надію що цей голос є тільки відголосом епохи, котра минає»* [8]. Через значний наліт тенденційності та політичної зашореності, недостатнє розуміння наукового статусу історіографії деякі праці старшого покоління галицьких істориків, на переконання польських авторів, *«тільки через узурпацію отримали назву історії»* [7].

Наступною важливою проблемою становлення професійної української історіографії в Галичині польські вчені вважали неусталеність наукового стилю та фахової термінології. Особливо дошкуляли їм праці, написані *«язичесм»*. *«...В руській літературі, – зауважив один із оглядачів, – іноді з'являються твори, написані якоюсь мовною дивовижею, вдало кимось названою «паламарцизною», котрою ніколи ніхто не говорив і говорити не буде»* [16, s. 626]. Цієї вади не зміг уникнути навіть найбільш шанований серед старшого покоління галицьких істориків університетський професор І. Шараневич, праці якого, за загальним визнанням рецензентів, були *«нечувано тяжкі та нудні»* [30, s. 422].

Не пройшли повз увагу авторів «КН» й інституційні проблеми становлення галицької української історіо-графії. Й хоча польські історики з великою повагою писали про наукову та видавничу діяльність однієї з найстарших українських інституцій у Галичині – Ставропігійського інституту [31], вони все-таки відзначали необхідність розширення та спеціалізації структури історико-наукових установ. Загалом зауважимо, що досить подібно до тез польських оглядачів про вади наукового доробку старшої генерації галицьких істориків писали самі українські науковці [1; 2; 4].

Значно серйозніше авторами «КН» оцінювалась наддніпрянська традиція української історіографії, професійний рівень якої в загальних рисах відповідав стану тогочасної польської науки. Зауважимо, що повзувагу оглядачів журналу не проходила практично жодна вартісна наукова розвідка, створена у підросійській Україні. Надзвичайно прихильно польські вчені сприймали полонофільську призму праць деяких українських учених. Особливо популярними серед оглядачів «КН» були твори О. Кониського та П. Куліша. Так, Т. Корзон, один з рецензентів знаного твору П. Куліша «Відпадиння Малоросії від Москви», висловлював цілковите погодження з негативними оціночними інтерпретаціями українським дослідником постаті Богдана Хмельницького та загалом козаччини як порушників суспільного спокою. Йому імпонували погляди П. Куліша на Польщу як носія цивілізації на східнослов'янських землях. Проте навіть польський історик був змушений помітити у цій монографії П. Куліша деякі суперечності, оціночні перегини та політичну тенденційність. *«Лан Куліш, – відзначав він, – не зміг встояти на вершинах безоглядної справедливості та всевітньо-історичного тла»* [26].

Серед представників старшої генерації українських істориків особливою повагою серед оглядачів «КН» користувався один із натхненників політики «нової ери» в Галичині В. Антонович. Польські історики з великою повагою писали про високий фаховий рівень наукових праць творця київської історичної школи. Прикметною тут можна назвати рецензію на нарис В. Антоновича про минуле українських земель у складі Великого князівства Литовського. Серед позитивних моментів відзначалися *«досконалий критичний метод»* та *«грунтовне знання джерел»*, а сама праця характеризувалась, як надзвичайно *«...цінна, написана чудово, критично та об'єктивно...»* [33, s. 133-134].

Слід відзначити достатньо прискіпливу увагу польських учених до діяльності історичних інституцій на Наддніпрянщині. Серед найбільш шанованих наукових осередків ними відзначалися історико-філологічний факультет університету Святого Володимира, Історичне товариство Нестора-літописця та інші. Високими були також оцінки наукової періодики та документальних серій, котрі видавали ці інституції. Особливо схвальні відгуки отримували такі видання, як «Київська Старовина», «Архив Юго-Западной России», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» [19; 44; 39; 53].

Найбільш суттєвим недоліком наддніпрянської історіографії, як і у випадку з галицькими істориками,

оглядачами «КН» називалась гостра національно-соціальна тенденційність багатьох творів. Т. Корзон в одній з рецензій навіть узагальнив і систематизував, за його виразом, явища «нагнітання» польсько-української конфронтації в історичній літературі, починаючи від М. Костомарова та закінчуючи новітньою історичною наукою. Ці явища, на його думку, утворили своєрідну історіософську традицію *«цілої київської наукової школи»*, котра наприкінці XIX ст. *«групується довкола журналу «Київська Старина»* та поширює антипольські настрої у середовищі молодих дослідників [28].

Якщо творчість старших представників української історіографії завжди оцінювалась дещо відсторонено – в контексті традиції та умов, у яких вони працювали, то доробок молодого покоління, озброєного тодішніми теоретико-методологічними новинками, завжди сприймався надзвичайно жваво та рефлексивно. Серед представників молодшої генерації української історіографії особливою прихильністю відгуків на шпальтах «КН» користувалися праці найвидатніших українських учених зазначеного окресу – І. Франка та М. Грушевського.

І. Франко, довголітній член Історичного товариства та постійний дописувач у його періодичне видання, неодноразово виступав із доповідями на засіданнях Товариства, які згодом друкувались на сторінках «КН». Так, у річнику за 1892 р. було опубліковано його велику розправу про українську літературу XVI-XVIII ст., а в томі за 1895 р. – студію про Брестський синод 1596 р. Рецензенти творів видатного письменника відзначали досконале знання ним предмета дослідження, контексту його історико-літературної ситуації, методології та методики реконструкції духовних феноменів минулого, підкреслювали переваги стилю та мови оповідання. Наприклад, А. Каліна, рецензуючи розправу І. Франка про твори Івана Вишенського, зазначав: *«Мова самої праці відзначена тими ж рисами, як і всі праці доктора Франка. Є вона чистою, зрозумілою; стиль ясний, зрозумілий; спосіб виразу простий, вільний будь-якого перебільшення та непотрібних емоцій. Праця ця може бути зарахована до ряду найкращих, які останнім часом з'явилися на науковому полі руської літератури»* [21, s. 714].

Не проходило повз увагу редакційної колегії й жодне творіння М. Грушевського, тим більше, що майже всі праці вченого так чи інакше торкалися проблеми становища українців у межах давньої Речі Посполитої. Про надзвичайну зацікавленість польських учених доробком М. Грушевського свідчить той факт, що деякі праці вченого, як наприклад його дебютна розвідка «Южноруські господарські замки», були двічі занотовані у відділі рецензій часопису. Зауважимо, що досі солідний пласт польських грушевськознавчих публікацій не був належним чином висвітлений у літературі. Вже перші кроки у науці учня В. Антоновича здобули надзвичайно високу прихильність польських фахівців. У рецензії на згадану вище працю відзначалося, що вона написана *«...критично, зі знанням справи»* [14, s. 706]. Надзвичайно ґрунтовно на сторінках видання було проаналізовано першу монографічну студію початуючого історика,

присвячену історії Київщини. Оглядач праці А. Шарловські, поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження, глибину аналізу політичних та соціально-економічних стосунків. Завершуючи огляд, він зауважив: «Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він вже здобув собі почесне місце в ряді київських істориків» [48, s. 140]. Поряд із високими оцінками фахового рівня ранніх праць М. Грушевського, нерідко зустрічаємось також із критикою деяких концепцій, запропонованих ученим. Так, не знайшла підтримки серед польських дослідників гіпотеза початуючого вченого про масове добровільне підданство українських громад XIII ст. татарській владі. Оглядачі «КН», як, зрештою, й багато українських учених, слушно відзначали слабкість джерельних підстав для такого припущення, недосконалість його доказової бази [49]. Не сприйняли також польські історики тезу М. Грушевського про причини та шляхи денационалізації української шляхти в XVI-XVII ст., викладену ним у магістерській дисертації, присвяченій минулому Барського староства [20; 45].

Після свого приїзду до Львова, М. Грушевський був надзвичайно тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим осередком. До певної міри це пояснюється, можливо, не стільки фактом наукових здобутків вченого, що на той час ще не були такими значимими, скільки тією обставиною, що М. Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики «нової ери». Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М. Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – писав у своїй рецензії А. Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працьовитого, володіючого вишуканим історіографічним методом, а передусім захопленого щирим бажанням осягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від осередку Ягелонського університету сердечне вітання на тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!» [32]. Польські критики доробку М. Грушевського, часто не погоджуючись із концептуальними засадами творів вченого, дуже високо підносили фаховий рівень його праць, надзвичайну ерудицію та дослідницький талант [11; 20; 51]. Зауважимо, що дещо згодом, коли політика «нової ери» була згорнута, а сам М. Грушевський зайняв принципову позицію в питаннях польсько-українських відносин, тон оглядів його праць, як і взагалі української наукової літератури, став дещо гострішим та критичнішим.

Загалом, увесь спектр оціночних інтерпретацій молодшої генерації української Клію, представлених на сторінках «КН», розпадається на кілька проблемних блоків. Найбільше критичних зауважень польських оглядачів української наукової літератури, і це зрозуміло, викликали праці, присвячені спільній добі проживання двох народів у складі Речі Посполитої.

Так, польські історики не погоджувались із вживанням вітчизняними вченими етноніму «Україна» стосовно подій східноєвропейського середньовіччя, відкидали негативні оцінки ними політики польських королів на українському Правобережжі та в Галичині, заперечували її експансіоністський характер [51]. Зауважимо, що аргументи польських істориків, у доказовому плані, нерідко були значно слабшими від доводів їхніх українських колег. Неодноразово рецензенти були вимушені спростовувати наведені гіпотези позанауковими аргументами етичного плану. Так, Л. Колянковські, рецензуючи четвертий, п'ятий і шостий томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, закидавостанньому надмір негативу стосовно польської політики на українських землях. Не спростувавши жодними суттєвими фактичними відомостями свідчень українського вченого, він відбувся сентенцією морального плану: «Праця М. Грушевського ненависна, що не годиться для наукової праці» [23, s. 357]. Не менше закидів викликали розвідки, присвячені добі козаччини. Польські вчені не погоджувались із позитивним баченням українськими колегами подій Хмельниччини, героїзацією її провідників, вважаючи останніх «порушниками суспільного спокою». На їхнє переконання, не існувало жодних об'єктивних підстав для незадоволення державною політикою, численні факти соціально-економічних і релігійних утисків, котрі наводили у своїх працях українські дослідники, вважались перебільшеними та несуттєвими. З подібних позицій, наприклад, критикував працю В. Герасимчука «Виговщина і гадяцький трактат» В. Гавлік. Він відзначив політизацію автором предмету дослідження, надмірне захоплення ним постаттю гетьмана Хмельницького та зробив висновок, що роботу написано «cum ira et studio» [18, s. 353-354]. Подібними були оцінки оглядачів «КН» й на праці, присвячені іншим непростим сторінкам українсько-польських стосунків, наприклад, Колівщині [28]. Зауважимо, що у польсько-українській теоретичній дискусії й українська сторона нерідко послуговувалась метанауковою лексикою та різного роду емоційними афектами, що можна простежити, проаналізувавши рецензійний блок в «Записках НТШ» [6].

Достатньо високо оцінювали польські історики методологічний рівень творів молодшого покоління українських істориків, докладність опрацювання ними проблеми, глибину історіографічного та джерелознавчого аналізу [10; 12; 21; 27; 35; 36; 43]. У контексті досліджуваної проблеми надзвичайно цікаво простежити спільність розуміння наукових теоретико-методологічних стандартів представниками польського та українського наукового середовища. Перед молодістю українською історіографією також стояло завдання відстоювання пріоритету об'єктивності та наукової коректності історичних досліджень, боротьби з дилетантизмом і національним шовінізмом [6]. Особливо помітною є така подібність при порівняльному аналізі рецензійних текстів на однакові видання, розміщені на сторінках «Записок

НТШ» та «КН». Наведемо характеристичний приклад – дві рецензії – польську А. Чоловського [15] та українську М. Грушевського [1] на праці А. Петрушевича. Співставлення критичних зауважень, висловлених цими дослідниками, виявляє спільність критеріїв, що їх застосували рецензенти до праці відомого галицького історика, – обидва пишуть про відсутність систематизації та фаховості праці А. Петрушевича, критикують специфічну мову автора. Іншим прикладом можуть також слугувати польська та українська рецензії на працю К. Харламповича «Западнорусские православные школы XVI – начала XVII века» [5; 54] або на твір німецького історика Пайскера про вроджений рабський характер слов'ян [3; 29].

Узагальнюючи збірний образ української історіографії, презентований на сторінках «КН», можемо зробити кілька висновків. По-перше, слід відзначити, що польські вчені, знаходячись під потужними асиміляційними впливами німецької та російської держав, досить співчутливо ставились до намагання українських колег чинити опір офіційній російській історичній ідеології, котра не визнавала самостійності й оригінальності українського народу та його культури.

По-друге, загальний тон наукової критики був радше доброзичливим і позитивним, ніж негативним, що пояснюється як подібністю завдань, котрі стояли перед нашими історіографіями напередодні війни, так і спільністю теоретико-методологічних пріоритетів, які знаходились у рідній позитивістській парадигмі. По-третє, гострота українсько-польської теоретичної дискусії, що значно зросла на початку ХХ ст., ніколи не виходила за межі академічного тону. Зазначимо, щонавіть у часи найбільшого напруження українсько-польських стосунків, пов'язаного з активізацією національно-демократичних сил обох сторін, редакція часопису не дозволяла проникати на його шпальта відвертому політиканству та шовінізму. Все це дозволяє підтвердити тезу, неодноразово відзначену у літературі, про національну коректність та толерантність редакційної політики «КН». Досвід вирішення міжнародних наукових суперечок з позиції загальнолюдських цінностей, запропонований польськими авторами на сторінках довоєнного «КН», був покладений в основу подальших періодів існування часопису, що дозволило йому зайняти почесне місце у ряді найбільш шанованих світових історичних видань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Рец. на: Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А. С. Петрушевич / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVII. – С. 10–12.
2. Грушевський М. Рец. на: Партицкий О. Старинна історія Галичини. Львів, 1894 / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1895. – Т. Т. V. – С. 3–5.
3. Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя: Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1911. – Т. СIII. – С. 5–27.
4. Грушевський М. Рец. на: Косовський В. Історично-літературні заметки до «Слова» о полку Ігоревом. Львів, 1893 / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. – С. 10.
5. Грушевський М. Рец. на: Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI-XVII / М. Грушевський. – ЦДІАЛ, ф.401, оп.1, спр.121. – Арк. 1.
6. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894-1914 рр.) / В. Тельвак // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157-166.
7. A.L.: Kaczala. Korotka istorija Rusy. (Ruska istoryczna biblioteka...) // KH. – 1887. – S. 120.
8. A.S. Petruszewicz. Swodnaja halyczsko-russkaja litopys. Lwow, 1887 i 1889 // KH. – 1890. – S. 184-187.
9. Barwiński E. Towarzystwo Historyczne 1901-1914 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. 19-40.
10. Bostel F. Prof. Dr. Julian Celewicz. O Oleksie Dowbuszczuku... // KH. – 1887. – S. 682-684.
11. Brückner A. Dogmat normański // KH. – 1906. – S. 664-679.
12. Brückner A.: Franko J. Chmielnyszczyna 1648-9 rokui suszasnych wirszach // KH. – 1899. – S. 582-592.
13. Bujak F. Przedmowa // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. I-VII.
14. Czolowski A.: Gruszewski M. Južnorusskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieku. Moskwa, 1890 // KH. – 1893. – S. 706.
15. Czolowski A. Rec. Petruszewicz A.S. Krytyko-istoryczeskija razsuždenja o naddistrjańskom horodi Halyczi i jeho dostopamiastnostiach // KH. – 1889. – S. 745-751.
16. Dziedzicki L. Istorija Skitu Maniawskoho... Napisaw i ułożiw Dr. Julian Celewicz // KH. – 1887. – S. 621-627.
17. Galos A. Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 85-95.
18. Gawlik M. Rec.: Герасимчук В. Виговщина і гадяцький трактат // KH. – 1912. – S. 353-354.
19. Godzawa M.: Kijewskaja Starina... // KH. – 1887. – S. 500-501.
20. Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoryczeskije oczerki. Kijew 1894) // KH. – 1894. – S. 64-73.
21. Kalina A.: Franko I. Iwan Wyszenskij I jeho utwory // KH. – 1895. – S. 706-714.
22. Kocowski W.: Partycki O. Starynna istorija Halyczyny. Tom I // KH. – 1896. – S. 682-685.
23. Kolankowski L. Rec.: Грушевський М. Історія України-Руси // KH. – 1913. – S. 348-365.
24. Kondracki T. Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 77-84.
25. Kondracki T. Między Lwowem a Warszawą. Z dziejów Polskiego Towarzystwa Historycznego (1886-1934) // Kronika Warszawy. – 1987. – № 3-4. – S. 59-76.
26. Korzon T. Rec.: O Chmielnickim sądy pp. Kulisza i Karpowa // KH. – 1892. – S. 34-79.
27. Korzon T.: Herasymczuk W. Wyhowskij i Juryj Chmielnickij // KH. – 1908. – S. 640-657.
28. Korzon T.: Nowa książka o Koliszczyźnie... // KH. – 1892. – S. 527-540.
29. Krček F. Teorya Peiskera o niewoli prasłowiańskiej w świetle krytyki // KH. – 1908. – S. 640-657.
30. Kwiatkowski S.: Dr. Izydor Szaraniewicz. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885... // KH. – 1887. – S. 421-422.
31. Kwiatkowski S.: Jubilejne yzdanie w pamiat 300-letniaho osnowanija lwowskoho stawropigijskoho bractwa, tom I, Lwow, 1886 // KH. – 1887. – S. 599-604.
32. Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstupnyj wyklad z dawnioji istorii Rusy // KH. – 1895. – S. 565-567.

33. Lewicki A.: Ruska historyczna biblioteka pod redakcyjeju Oleksandra Barwińskiego. Tom VI. Istoria Welykoho kniazinstwa Lytowskoho..., W. Antonowycza i D. Howajskoho... // KH. – 1888. – S. 133-134.
34. Łepkowski T. Nowa seria «Kwartalnika Historycznego» (1953-1962) w świetle liczb // Kwartalnik Historyczny. – 1963. – S. 623-636.
35. Łoziński B.: Kreweckij I. Oboronna organizacija ruskich selian na hałycko-ruskim pohranyczu w 1848-1849 r. // KH. – 1906. – S. 350-353.
36. Łoziński B.: Kreweckij I. Z wyborczoho ruchu w schidnyj Hałyczyni w 1848 r. // KH. – 1907. – S. 542-545.
37. Maternicki J. Geografia członkowska Polskiego Towarzystwa Historycznego w okresie międzywojennym // Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga ofiarowana Profesorowi L. Mokrzeckiemu. – Gdańsk, 1996. – S. 145-153.
38. Maternicki J. Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S. 273-290.
39. Michnowiecki M.: Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii..., T. 2, Cz. V. // KH. – 1895. – S. 121-123.
40. Modelski T. E. Ze wspomnień i zapisek redaktora. 70 roczników Kwartalnika Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1963. – S. 599-606.
41. Papée F. Towarzystwo Historyczne 1886-1900 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. 1-18.
42. Perlbach M. Indeks do „Kwartalnika Historycznego» (1887-1896). – Lwów, 1898. – 313 s.
43. Prochaska A.: Barwiński B. Zygmunt Kiejstutowycz, welykij kniaz litowsko-ruskij // KH. – 1906. – S. 339-345.
44. P-ska A.: Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii..., T. 1, Cz. VII. // KH. – 1894. – S. 716-717.
45. P-ska A.: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. // KH. – 1894. – S. 352-353.
46. Rutkowski M., Maleczyński K. Indeks do «Kwartalnika Historycznego» za lata 1887-1922. – Lwów, 1925. – 315 s.
47. Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – 9 s.
48. Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemi ot śmierti Jaroslawa do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołyński wopros 1097-1102 // KH. – 1893. – S. 139-142.
49. Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // KH. – 1894. – S. 338-340.
50. Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887-1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego» // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Seria I. – Z. 15. – 1960. – S. 153-163.
51. Tretiak J. Istoria literatury ruskiej Emila Ogonowskiego. Część II. // KH. – 1890. – S. 314-325.
52. Uł. Rec.: Jużnorusskije hospodarskije Zamki v połowinie XVI wieka, przez M. Hruszewskiego... // KH. – 1891. – S. 402-403.
53. Uł.: Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii..., T.VII // KH. – 1891. – S. 894-899.
54. Wołyński Rec.: Charłampowicz K. Zapadnorusskija prawoslawnzja školy XVI i načala XVII veka // Kwartalnik Historyczny. – 1902. – S. 313-315.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© В. В. Тельвак, 2011

Стаття надійшла до редколегії 03.09.2011 р.

***ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ***

ДО БІОГРАФІЇ АКАДЕМІКА М. КАЩЕНКА

Розглянуто джерела про життя, науково-організаційну, громадську та педагогічну діяльність академіка М. Кащенко. Відмічено, що найбільший пласт інформації містить особовий фонд М. Кащенко в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 11), використано матеріали Державного архіву міста Києва. Досліджено цінну джерельну інформацію в Інституті рукопису НБУВ.

Ключові слова: академік, особовий фонд, біографічні джерела, наукові праці, періодичні видання, листи.

Рассмотрены источники о жизни, научно-организационной, общественной и педагогической деятельности академика Н. Кащенко. Отмечено, что наибольший пласт информации содержит личный фонд Н. Кащенко в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ф. 11), использованы материалы Государственного архива города Киева. Изучено ценную источниковую информацию в Институте рукописи НБУВ.

Ключевые слова: академик, личный фонд, биографические источники, научные труды, периодические издания, письма.

The article analyses the sources which describe life, scientific-organizational, social and pedagogical activities of academician M. Kashchenko. It was noted that private Kashchenko's fund at the Institute of Archival Science of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky contains a lot of information, and the materials of the Kyiv State Archive and the Institute of Manuscripts were also used.

Keywords: academician, private fund, biographical sources, scientific papers, periodicals, letters.

Новісторичніумови, якихфункціонуєукраїнськесупільство, сприяли посиленню уваги до вивчення життя та діяльності багатьох персонажів української історії, відновленню наукового інтересу до біографістики. Звидатних діячів історії України кінця XIX – першої половини XX ст. чільним місцем займає академік Микола Феофанович Кащенко (1855-1935).

М. Кащенко – видатний учений-біолог, ембріолог, зоолог, основоположник сибірського садівництва, брав активну участь у створенні Української академії наук. Він очолював фізико-математичний відділ УАН, був організатором і директором Зоологічного музею та Акліматизаційного саду АН України. Наукові дослідження вченого присвячені проблемам патологічної ембріології, зоології, акліматизації і селекції лікарських і південних плодів рослин. М. Кащенко – автор понад 200 наукових праць. Учений, незважаючи на його внесок у розвиток науки, мало відомий нащадкам.

Література про М. Кащенко незначна, в основному обмежується довідковими матеріалами в енциклопедіях і біографічних словниках, ім'я вченого згадується в оглядових працях та статтях. Серед останніх видань принципово новим підходом до викладу історії науки відзначається видання «Члени-засновники НАН Украї-

ни», зокрема важливою з цієї точки зору є стаття С. Рудої [1].

Водночас виявлено багато недостатньо вивчених питань до дослідження життєвого і творчого шляху вченого. В сучасних умовах набуває особливого значення громадська, педагогічна та науково-організаційна діяльність академіка, детальний аналіз його внеску в розвиток науки. Невирішеність зазначених проблем у значно мірою пояснюється обмеженим аналізом джерельної бази, а тому вважаємо за необхідне дослідити за архівними джерелами сторінки з біографії вченого, його праці, науковий доробок.

Найбільший пласт інформації містить особовий фонд М. Кащенко в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 11. 4 описи. 455 од. зб.), Державний архів міста Києва (ф. 18. Київський політехнічний інститут). Цінна інформація знаходиться в Інституті рукопису НБУВ (ф. 1).

Кожна група архівних документів особового фонду Інституту архівознавства НБУВ містить відомості, що відображають певні етапи діяльності академіка М. Кащенко. Документи особового фонду М. Кащенко складають 4 описи: 1 – праці фондоутворювача і матеріали до них; 2 – документи біографічні і

стосовно діяльності; 3 – листування; 4 – матеріали, зібрані вченим.

Документи першого опису поділено на два розділи. Перший розділ – наукові і науково-популярні праці (складає 204 од. з 1883 р. до 1934 р.), систематизовані за хронологією, до якого належать ілюстрації до праць (малюнки, фотографії та негативи). Другий розділ – літературні праці – нараховує 9 робіт з 1870 до 1926 р., які також систематизовані у хронології.

Документи другого опису розбиті на два розділи. До першого увійшли документи біографічного характеру, крім власних біографічних документів, – фотографії і спогади про М. Кашенка. Розділ складається із 58 справ за 1890-1940 рр. Справи систематизовано за тематичним принципом: біографічні документи, фотографії, документи, присвячені пам'яті М. Кашенка. Другий розділ – документи про діяльність, поділено на такі підрозділи: перший – діяльність академіка АН УРСР; другий – педагогічна діяльність; третій – діяльність директора Київського акліматсаду. Розділ нараховує 45 справ за 1892-1933 рр. У підрозділах справи систематизовані за хронологією.

Документи третього опису – листування – поділено на два розділи: перший – листи М. Кашенка; другий – листи до нього. Одиниці зберігання систематизовано за алфавітом прізвищ кореспондентів. До третього опису також належать дарчі написи М. Кашенка, систематизовані за алфавітом дарувальника. Усього в описі 39 справ за 1892-1934 рр.

До документів четвертого опису – матеріалів, зібраних М. Кашенком, належать статті з акліматизації рослин колег М. Кашенка, документи про розведення лікарських рослин у Росії, некролог про смерть професора Харківського університету З. Стрельцова, матеріали з історії створення Української академії наук за 1918 рік. Усього в описі 16 справ.

Аналіз структурування джерельної бази дозволив класифікувати увесь комплекс документальних джерел за певними групами. До першої групи віднесено ті, що склали науковий доробок ученого. Основне джерело вивчення спадщини будь-якого вченого – його твори. На сьогодні виявлено понад 200 праць дослідника. Вивчення праць М. Кашенка дозволило проаналізувати еволюцію його переконань та досліджень, ставлення до праць його попередників, використану джерельну базу та методику її опрацювання. Комплексний аналіз тематики допоміг вирішити й принципове питання про причетність дослідника до існуючих у першій третині ХХ ст. напрямів біологічної науки.

Серед опрацьованих робіт М. Кашенка особливу увагу привертають докторська дисертація «Эпителій человеческого хориона и его роль в гистогенезе послета» (1884) [2]; монографія «История развития тритона» (1887) [3]; монографія у співавторстві «Основы эмбриологии и краткий курс истории развития человека и некоторых животных» (до 1888) [4]; «Обзор млекопитающих западной Сибири и Туркестана» (1905) [5]; «Обзоры деятельности отдела лекарственных растений Киевского акклиматсада» (1915-1921) [6].

Як джерельну базу, автором було розглянуто підручник – керівництво з ембріології «Основы эмбриологии и краткий курс истории развития

человека и некоторых животных», який в останні роки свого життя почав укладати його науковий керівник З. Стрельцов, закінчував М. Кашенко [7].

В архіві М. Кашенка знаходиться посібник для популяризації гістології, автор підбирав різні варіанти назв: «Ключ до практичного вивчення гістології (на порівняльно-анатомічній основі), або (порівняльним шляхом), або (філогенетичним шляхом). Азбука (елементи) практичної гістології. Практична тваринна пластиво-морфологія. Елементи тваринної пластиво-морфології. Практичний курс з вивчення гістологічних елементів. Коротке керівництво з вивчення гістологічних елементів і тканин» [8].

М. Кашенко видав підручник за курсом лекцій, які читав у Харківському університеті, у передмові до якого писав: «*Не тільки в російській, але навіть у іноземній літературі не існувало такого підручника, котрий міг би з користю використовуватися людиною, котра вперше взялася за мікроскоп. У більшості випадків ці підручники або зовсім не дають необхідних технічних відомостей або вони бувають надто всеохопні, тому початківець губиться в масі пропонуваніх йому спостережень. Я хочу дати початківцю лише підготовку до подальшого повного вивчення науки. Ця книга представляє майже точну передачу практичного курсу порівняльної гістології, прочитаного мною в 1884-85 рр. для медиків Харківського університету*» [8, арк. 16].

Першоджерела, що висвітлюють педагогічну роботу, доповнив курс лекцій із зоології «Краткое руководство по зоологии преимущественно для студентов медицины» (1891-1892), виданий окремою книгою, що була першим в імператорській Росії посібником із зоології для студентів медичних факультетів, написаним російською мовою. М. Кашенковважав, щоку *буквальному сенсі керівництвом, а не першоджерелом; джерелом відомостей для студента з предметів природничих знань можуть служити тільки демонстраційні лекції і практичні заняття; підручник повинен лише приводити в систему відомості і допомагати в запам'ятовуванні того, що не може бути твердо засвоєно на лекціях*» [9].

Важливим фактом є те, що зоолог активно цікавився палеонтологією і археологією. М. Кашенко брав участь у розкопках на околицях Томська, результати яких опубліковані в роботі «Скелет мамонта со следами употребления некоторых частей тела этого животного в пищу современным ему человеком» (1901) [10]. Ця знахідка була дуже важливою, оскільки у період в Росії було лише два скелети мамонта (Зоологічний музей АН і Зоологічний музей Московського університету).

У 1883 році М. Кашенко видав роботу «Об атрофических человеческих зародышах» [11], яка на той час була першою і єдиною на цю тему. Лише у 1887 році вийшла робота К. Джіакоміні про людські атрофічні зародки. Західні науковці одногласно віддали йому лаври першості в новій галузі ембріології. Стаття М. Кашенка була надрукована у «Працях Медичної секції товариства дослідних наук при Харківському університеті», а цього видання на заході ніхто не читав, тому стаття залишилася не

оцінена. Цією роботою, по суті, М. Кашенко вступив у світ науки як першопрохідник.

Велику цінність становить книга «Смерть и долголетие с биологической точки зрения» [12], яку М. Кашенко видав у 1914 р. Це був підсумок його власних роздумів, суперечок та висновків з практики, а також аналіз праць І. Мечникова. Цікаві висновки зробив М. Кашенко про те, що у русі, рухливості живих організмів закладено продовження життя. Згусті речовини стримують рушійні процеси в людському організмі, а їх накопичення зумовлює передчасну смерть.

З науковими працями співзвучні і лекції «Жизнь и смерть» [13], «Опыты омоложения и правила долголетия», у яких розкрито способи омолодження – «спокойний і добрий настрій», «раціональний спосіб життя» [14].

У 1900 р. М. Кашенко видав «Определитель млекопитающих животных Томского края», який уперше в Росії містив точні відомості про усіх ссавців певної місцевості [15]. Цей твір не втратив свого значення і до сьогодні. На нього посилаються відомі зоологи, як наприклад, професор С. Огнев у книзі «Звери СССР» та ін. Наукові визначники тварин почали виходити лише після 1917 року. Вчений опублікував «Определитель млекопитающих животных Томского края. С приложением краткого описания способов их первоначальной обработки» (1900), де вказано: ...«для безкоштовного розповсюдження серед осіб, котрі можуть чим-небудь сприяти справі вивчення Сибіру в зоологічному відношенні» [15].

Окрему групу джерел становлять статті, доповіді, лекції: «Четырехнедельный человеческий зародыш» (1885); «Дикая джунгарская лошадь» (90-ті роки XIX ст.); «Ядовитые змеи Западной Сибири и Туркестана» (1909); «Три сорта кукурузы для Томской губернии» (1909); «О необходимости более тщательного изучения народных лекарственных растений» (1916); «Обзор деятельности акклиматизационного сада профессора Н. Ф. Кашенко по отделу лекарственных растений за 1917 г.» (1917); «О зоотомической лаборатории Украинской Академии наук» (1918); «О значении фаунистических исследований» (1920); «Киевский акклиматизационный сад, его происхождение и теперешняя работа» (1928), а також відгуки на наукові праці інших учених (1898-1899) [16].

Документи, що висвітлюють діяльність Акліматизаційного саду, дають інформативні дані, серед важливих джерел – публікація «Перші кроки мого акліматизаційного розсадника в м. Київ» (1914 р.). Учений писав, що роботи в саду почалися у червні 1913 року, далі визначав завдання, які стояли перед Акліматизаційним садом. У статті автор описав акліматизацію шляхом відбору сіянів, виведення нових культурних сортів через гібридизацію [17].

Важливим джерелом дослідження є звіти академіка М. Кашенка, які містять цінну інформацію про діяльність Акліматизаційного саду. Автор повідомляв, що спочатку заснував Акліматизаційний сад у 1913 році як власну справу, у 1915 р. Його перенесено на більшу площу (майже ¼ га), що належала Київському

політехнічному інституту, а з 1918 року приєднано до УАН як одну з установ, проте наприкінці літа 1921 року найкращу ділянку на садибі КПІ силоміць було відібрано [18].

Службову та громадську діяльність М. Кашенка охарактеризовано у статті «О некоторых сторонах предстоящей деятельности Томского отдела Московского общества сельского хозяйства» [19]. У цій праці вчений визначив перед товариством конкретні завдання, виділивши основне – з'ясувати стан розвинених галузей сільського господарства – хліборобства, лісництва, бджільництва, рибальства, промислового мисливства та інших. Звернув увагу на недоліки їх розвитку, причини та шляхи усунення; наголосив на існуванні темних сторін промислового мисливства і неправильних методах (браконьєрство). Наголосив на важливості розведення та збору лікарських рослин.

Учений писав, що до завдань товариства належить не лише діяльність, спрямована на виробництво сільськогосподарських продуктів, а і їх переробка, зокрема виготовлення масла кедрових горіхів, акліматизація риби (річковий рак), приручення лося та розвиток плідництва. У діяльності майбутнього товариства М. Кашенко бачив тісне злиття, з одного боку, представників науки, з іншого – практичних діячів.

У 1928 році у науково-популярній роботі «Перетворення живої природи», зупиняючись на поглядах багатьох біологів-генетиків про причини мінливості, М. Кашенко писав: «Щодо мого особистого погляду, то він децю інший. Факти, що їх наведено раніш, примушують припускати, що зовнішні умови більшим чином змінюють нащадків», далі пропонується гіпотеза підсушування рослин, описано техніку гібридизації та наслідки акліматизації [20].

Комплекс питань, пов'язаних з науковою творчістю М. Кашенка, можна вивчити на основі документа «Коротка записка про наслідки моєї наукової діяльності» [21], який дав короткі, але інформаційно насичені та цілком достовірні відомості про практичне значення робіт ученого. В кінці документа стоїть автограф М. Кашенка.

Важливим елементом особового фонду вчених є робочі матеріали до наукових праць. Вони сприяють пізнанню творчої лабораторії автора, еволюції його поглядів, розумінню історії наукових відкриттів. Значну інформативну та емоційну насиченість містять нотатки М. Кашенка про експедиції на Алтай у 1888 р. і на Сибірські озера у 1891 р., щоденник зоологічної експедиції 1900 р. та інші щоденникові записи, які висвітлюють дослідження вченого з рослинного і тваринного світу Сибіру.

Певну цінність для з'ясування місця та ролі в науковому та громадському житті країни мають ювілейні статті, присвячені річницям його народження. У них ми знаходимо біографічні відомості, дані про результати досліджень, назви наукових праць тощо. Значні за обсягом і важливі за змістом відомості про наукову діяльність містяться в ілюстративних документах до наукових праць М. Кашенка (малюнки, фотонегативи, діапозитиви, фотографії препаратів, рослин, тварин) (80-ті роки XIX ст. – 1934 р.).

Особливо цікавим для аналізу і маловідомим є те, що перу науковця-біолога належить група літературних творів: дві фантастичні повісті «Миражи» та «Через тисячу лет. Рассказ Нила Зарубина»; чотири п'єси, вірші.

До другої групи відносять джерела, що висвітлюють факти із життя М. Кашенка, тобто документи біографічного характеру, які збереглися у невеликій кількості. Серед них основними є декілька варіантів автобіографій і автобіографічних спогадів [22].

Значну інформацію складають джерела про становлення вченого та його шлях у науку:

1.2 – свідоцтво про присвоєння звання повітового лікаря (1880);

1.3 – диплом доктора медицини, виданий Харківським університетом (1884);

1.4 – подання університету про присудження М. Кашенку ступеня доктора зоології (1901);

1.5 – посвідчення академіка АН УРСР (1919);

1.6 – посвідчення про обрання дійсним почесним членом товариств, комітетів та інститутів (1890-1917). Згадані документи не лише становлять інтерес для дослідження, вони відбивають окремі етапи та цікаві факти з історії науки.

Особливу інформаційну цінність мають спогади, де М. Кашенко повідомив, що у 1922 р. його було запрошено взяти участь у роботі Всеукраїнської зоологічної конференції та Другої конференції київських зоологів, яку організовано зоологічною секцією Фізико-математичного відділення УАН. На обох конференціях учений був обраний почесним головою. Наслідком конференцій стало створення при УАН асоціації зоологів. М. Кашенко брав участь у наукових з'їздах: у квітні 1882 р. – в Анатомічному з'їзді в Лейпцигу, у 1887 р. – у кількох з'їздах, що відбувалися майже одночасно у Москві: Міжнародному антропологічному (1-8 квітня), Міжнародному зоологічному (10-18 квітня), Акліматизаційному ботаніко-зоологічному (22-30 квітня), у 1896 р. – у X Археологічному з'їзді у Ризи (1-15 серпня).

Особливу групу становлять документи, представлені брошурами, журнальними публікаціями, статтями з газет, які навіть зберегли помітки вченого, висвітлюють його ставлення до міжнародних, наукових та суспільних подій. виявлені джерела відображають творчу та різноманітну роботу вченого.

У фонді М. Кашенка зберігаються дарчі написи Н. Безбоки, М. Данилевського, П. Маркушина, В. Сапожнікова та ін.

До третьої групи належать джерела, що висвітлюють службу та педагогічну діяльність ученого протягом усього життя, зокрема розклад лекцій у Томському університеті на медичному факультеті (1911-1912); заява про участь у конкурсі на заміщення вакантної посади завідуючого кафедрою зоології Київського політехнічного інституту (1911); програми курсів лекцій із садівництва та багато інших.

Документальний склад третьої групи репрезентований постановою про призначення дійсним членом УАН (1918). Додатковим джерелом аналізу наукової діяльності є звіти про роботу академіка, доповідні записки про розвиток садівництва та діяльність

кафедри акліматизації УАН (1927-1933); про роботу директором Акліматизаційного саду.

Варті уваги акт обслідування академіком Є. Вотчалом діяльності М. Кашенка в Київському акліматсаду (1922 р.) та відгук академіка М. Вавілова про роботу Акліматсаду (1932). *«Роботи академіка Кашенка вважаю серйозними і, без сумніву, цікавими й корисними. Важко назвати ще кого-небудь, хто б так глибоко поринув у свою спеціальність, так у ній зосередився. Я давно спостерігаю, як зоолог Кашенко шляхом наполегливої праці, штурмування природи і книг став ботаніком, знавцем своїх лікарських рослин. Роботи його заслуговують підтримки і продовження. Ніхто ще не дав стільки доказів своєї продуктивності, скільки дав академік Кашенко. Працездатність його воістину дивовижна»*, – так закінчується звіт академіка Є. Вотчала про ознайомлення з роботою Акліматсаду [23]. Ця оцінка була висока і об'єктивна. Академік М. Вавілов пропонував підтримати справу М. Кашенка, «яка має державне значення» [24].

До четвертої групи джерел належить епістолярна спадщина вченого, що має понад 36 справ. Вона поділяється на дві підгрупи: листи М. Кашенка й листи до нього. До першої підгрупи належать листи М. Кашенка, які зберігаються в ІА НБУВ, до секретаря Петербурзької академії наук С. Ольденбурга, сибірського садовода О. Олониченка, директора Британського музею С. Хармер. Цінну інформацію про участь фондоутворювача в організації УАН містить листування з академіком М. Василенком. Листування розкриває творчі інтереси вченого.

Важливу інформаційну та емоційну насиченість мають листи до М. Кашенка сибірських садоводів і акліматизаторів І. Бедро і О. Олониченка, професора Томського університету Б. Іоганзена, академіка Лотельри із Олександрії, доктора Х. Райерсона – керівника відділу садівництва сільськогосподарського департаменту США, професора із Стокгольма Н. Холмгрена та інших.

Джерелознавчу цінність становлять, на наш погляд, листи М. Кашенка до першого президента УАНВ. Вернадського, які зберігаються в ІР НБУВ [25]. Вони свідчать про велику повагу М. Кашенка до В. Вернадського як до вчителя і порадника. Коло проблем, порушених у листуванні, широке і охоплює ряд питань, які хвилювали обох. У цих документах розміщено обговорення проблем учених. Аналіз листування відкриває найпотаємніші риси людини. Особисте листування вчених допомагає простежити історію відкриттів і винаходів, розкриває процес зародження наукових задумів, допомагає встановити факти біографії вченого. До М. Кашенка зверталися в листах і початківці, і відомі вчені. Дослідження епістолярії характеризує фондоутворювача як людину інтелігентну, скромну, просту, надзвичайно працьовиту, вченого-наставника.

До п'ятої групи належать документи, зібрані М. Кашенком. Вони безпосередньо об'єктивно характеризують фондоутворювача. Цю колекцію М. Кашенко збирав протягом усього життя. У матеріалах відображено етапи біографії вченого. Така колекція є цінним джерелом з історії розвитку біологічної науки, зокрема роботи І. Бедро «Записки

об акліматизації плодів культур в Сибіри» (1918); Д. Лук'янова «Результати сортоиспытания клешивины» (1926); список колекцій Барнаульського природничо-історичного музею, складений Ф. Кирєєвим (1895), документи про розведення лікарських рослин у Росії (доповідь та газетна стаття професора С. Рос-товцева).

Остання – шоста група матеріалів – представлена фотодокументами (усього – 169), що були відображенням конкретних моментів життя вченого. Фотографічний ряд побудовано у хронологічній послідовності. Ми простежили життєвий шлях ученого практично від народження до смерті, дома, у колі рідних, друзів і колег, з дружиною, дітьми, батьком і матір'ю, братом (1872-1931), з викладачами Томського університету (1890-1891) і співробітниками Київського акліматсаду (1919-1926) та ін. Аналіз фотодокументів підтвердив думку про необхідність комплексного вивчення цих видів джерел для істинного розуміння сутності подій та процесів.

Фонди особового походження для історико-біографічних досліджень мають виняткове значення, адже саме ці документи містять найбільшу кількість фактів про життя і діяльність людини. Минуле людства відображено в історичних джерелах, тобто продуктах матеріальної або духовної культури, з яких одержують дані про процеси суспільного розвитку.

Розвиток історичної біографістики, як однієї з галузей історичних знань, не може здійснюватися без використання документів, які зберігаються в архівах,

музеях, рукописних відділах бібліотек, тобто найважливіших центрах ретроспективної історичної інформації. Для історичної біографістики особливе значення мають дослідження і використання фондів особового походження, документів, які з'явилися у процесі життя і діяльності окремої особи, сім'ї або роду [26].

Огляд основних використаних джерел дав можливість стверджувати про існування в цілому достатньої джерельної бази для дослідження основних віх життєвого та творчого шляху академіка М. Кащенко. Автором опрацьовано особовий архівний фонд М. Кащенко, залучено низку різноманітних джерел, наукових праць ученого, його листів, записок, архівних матеріалів, які не були задіяні в науковому обігу і не використовувались у попередніх працях, присвячених вивченню життя і творчої діяльності вченого.

Таким чином, аналіз стану вивчення життя, діяльності і праць академіка М. Кащенко розкрив потребу ґрунтовного монографічного вивчення його спадщини і, в першу чергу, – комплексному висвітленні внеску цього видатного вченого в науку. При цьому потрібно продовжити вивчення його особового архівного фонду, документів та матеріалів, які зберігаються в інших архівних установах України та Росії і недостатньо відомі вітчизняним науковцям, та введення їх у науковий обіг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Руда С. П. Академік Микола Кащенко / С. П. Руда // Члени-засновники Національної АН України / [відп. ред. В. А. Смолій] ; Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – С. 188–212.
2. Кащенко Н. Ф. Эпителий человеческого хориона и его роль в гистогенезе последа. Автограф. Типографский оттиск. 1883-1884 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 5. – 69 арк.
3. Кащенко Н. Ф. История развития тритона. 1887 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 9. – 127 арк.
4. Кащенко Н. Ф. Список фаунистических экскурсий и экспедиций, совершенных профессором Кащенко / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 55. – 4 арк.
5. Кащенко Н. Ф. Обзор млекопитающих западной Сибири и Туркестана. 1905 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 36. – 178 арк.
6. Кащенко М. Т. Огляд діяльності київського Акліматизаційного саду у відділі лікарських рослин за перший період його існування (з року 1915 по 1921) / М. Т. Кащенко // Праці фізико-математичного відділу Української Академії Наук. – К., 1927. – Т. 5. Вип. 4. – С. 3-13.
7. Кащенко М. Ф. Автобіографія. Чорновий автограф. Рукописна і машинописна копія. 1913-1927 / М. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 10. – Арк. 121.
8. Кащенко Н. Ф. Элементарный курс анатомии и физиологии человека. Тезисы. Черновой автограф, машинописная копия. 1884-1886 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 6. – Арк. 16.
9. Кащенко Н. Ф. Краткое руководство по зоологии преимущественно для студентов медицины. (Курс лекций) / Н. Ф. Кащенко. – Томск : типолитография П. И. Макушина, 1892. – С. 1.
10. Кащенко Н. Ф. Скелет мамонта со следами употребления некоторых частей тела этого животного в пищу современным ему человеком. 1901 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 216. – 60 арк.
11. Кащенко Н. Ф. Об атрофических человеческих зародышах / Н. Ф. Кащенко // Труды медицинской секции общества опытных наук при Императорском Харьковском университете. – 1884. – С. 2.
12. Кащенко Н. Ф. Смерть и долголетие с биологической точки зрения / Н. Ф. Кащенко. – 1914. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 60. – 32 арк.
13. Кащенко Н. Ф. Жизнь и смерть / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 98. – 34 арк.
14. Кащенко Н. Ф. Опыты омоложения и правила долголетия / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 144. – 4 арк.
15. Кащенко Н. Ф. Определитель млекопитающих животных Томского края. С приложением краткого описания способов их первоначальной обработки / Н. Ф. Кащенко. – Томск : типолитография М. Н. Кононова, 1900. – 68 с.
16. Кащенко Н. Ф. Отзывы о русских изданиях по биологии и зоологии. Рецензия на книгу А. Р. Уолласа «Дарвинизм» / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 23.
17. Кащенко Н. Ф. Первые шаги моего акклиматизационного питомника в г. Киеве / Н. Ф. Кащенко. – Ростов на Дону : Изд-во общества садоводства, 1914. – С. 24.
18. Отчеты о работе академика АН УРСС Н. Ф. Кащенко за 1922-1930 гг. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 63. – Арк. 26, 29, 31.
19. Кащенко Н. Ф. О некоторых сторонах предстоящей деятельности Томского отдела Императорского Московского общества сельского хозяйства / Н. Ф. Кащенко. – Томск : типолитография П. И. Макушина, 1895. – С. 1-11.
20. Кащенко М. Ф. Перетворення живої природи (популярне викладення основ акліматизації) / Н. Ф. Кащенко. – К., 1928. – 65 с.

21. Кащенко М. Ф. Коротка записка про наслідки моєї наукової діяльності. 1926/ Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 65. – Арк. 12.
22. Кащенко Н. Ф. Автобиографические воспоминания. Черновой автограф. Машинописная копия. Б/д/ Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ. – Ф. 11. – Оп. 2. – Од. зб. 21. – 208 арк.; Кащенко М.Ф. Автобіографія. Чорновий автограф. Рукописна і машинописна копія. 1913-1927. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 10. – 125 арк.; Кащенко Н. Ф. Рассказы-воспоминания. Черновой автограф. Б/д. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 20. – 72 арк.; Кащенко М. Ф. Коротка автобіографія. – Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, од. зб. 5299. – 50 арк.
23. Акт обследования академиком Е. Ф. Вотчалом работы академика Н. Ф. Кащенко в Киевском акклиматсаду 1922 года. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 78. – Арк. 1-2.
24. Отзыв академика Н. Вавилова о работе Киевского акклиматизационного сада. Машинописная копия. 1931. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 84. – 1 арк.
25. Листи М. Кащенка до В. Вернадського. – ІР НБУВ 1918, ф. 1, од. зб. 26934. – 1 арк.; од. зб. 26935. – 1 арк.; од. зб. 26936. – 1 арк.; од. зб. 26937. – 1 арк.
26. Основные правила работы государственных архивов СССР. – М., 1984. – С. 23.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., доцент О. П. Тригуб*

© О. Б. Готра, 2011

Стаття надійшла до редколегії 01.07.2011 р.

УСПІХИ ТА ТРУДНОЩІ НА ШЛЯХУ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНІХ ПОТРЕБ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОВОЄННОГО ЗАКАРПАТТЯ

Висвітлено основні напрями політики радянської влади в галузі перебудови освіти повоєнного Закарпаття, проаналізовано підходи та шляхи реалізації можливості навчання рідною мовою в краї, який щодо етнічного складу населення відзначався надзвичайною строкатістю.

Ключові слова: радянська освіта, навчання рідною мовою, повоєнне Закарпаття.

Освещены основные направления политики советской власти в сфере перестройки образования послевоенного Закарпатья, проанализированы подходы и пути реализации возможности обучения на родном языке в крае, который по этническому составу населения отличался необычайной пестротой.

Ключевые слова: советское образование, обучение на родном языке, послевоенное Закарпатье.

The article highlights the Soviet authorities' main policies in the education reorganization in post-war Transcarpathia; there were analyzed approaches and ways of studying opportunities in the native language in the province, which was marked by extreme diversity of the ethnic population composition.

Keywords: Soviet education, studying in native language, post-war Transcarpathia.

Територія Закарпаття протягом першої половини ХХ століття декілька разів змінювала свій статус і входила до складу різних державних формацій, для яких характерним було неоднакове ставлення до мов меншин регіону, але спільним було прагнення підтримати державну мову, забезпечити поступове розширення її функцій та кола використання. Проте варто відзначити, що в тій чи іншій мірі всі держави, в тому числі і радянська, визнавали право освіти рідною мовою.

Відавна на території Закарпаття проживали українці, угорці, румуни, роми, євреї, німці, словаки. У 20-х роках ХХ століття до них приєдналися десятки російських емігрантів, а з 1945 року завдяки заходам влади з'явилися носії російськомовної радянської цивілізації. Така специфіка «новоприєданого» краю (29 червня 1945 року в Москві було підписано Договір про Закарпатську Україну) вимагала особливо пильної уваги до питань перебудови на радянський лад духовного життя, насамперед, системи освіти. Об'єктивні потреби часу вимагали якнайскоріше завершити розпочатий ремонт старих і відкрити нові школи, вирішити питання кадрів та забезпечення підручниками. В Закарпатті, яке завжди характеризувалося етнічною неоднорідністю, до вищеперерахованих додавалося і завдання дати можливість дітям здобувати освіту рідною мовою.

Безсумнівно, становлення нової системи освіти на Закарпатті після возз'єднання вимагало величезної організаторської роботи з боку партійних та державних радянських органів влади, і результати були очевидні. Ці тези пояснюють той факт, що в радянській історіографії проблема культурного розвитку в краї розглядалась переважно в контексті «будівничої, творчої роботи» [3; 9; 14; 15]. Проте не все було так однозначно, як це намагалась продемонструвати офіційна радянська історична наука. Можливість переосмислити тенденції етнокультурного розвитку повоєнного Закарпаття дають праці, які вийшли друком в останні десятиліття, хоча поставленого нами питання науковці торкалися лише дотично [1; 2; 10; 12; 16; 17].

Метою даного наукового доробку є проаналізувати підходи та шляхи реалізації можливості представників національних меншин навчатися рідною мовою; розкрити суперечливість цього процесу, окреслюючи основні напрями політики Радянської влади в галузі освіти повоєнного Закарпаття, яке щодо етнічного складу населення відзначалося надзвичайною строкатістю.

Актуальності цій проблемі додає той факт, що досвід суспільної, в тому числі мовної і культурної взаємодії людей у складі здавна поліетнічного населення краю повинен стати

важливою складовою в процесі розробки програми модернізації освітнього простору України в цілому.

У середині 40-х років у Закарпатті діяли вісім гімназій, три педагогічні семінарії (педучилища), дві торгові академії (технікуми), три технічні училища, близько сорока горожанських (неповних середніх) шкіл і т.п., тобто для організації освітньої діяльності наявні були певні умови. Проте були і проблеми, які вимагали термінового вирішення: ремонт і будівництво шкільних приміщень, кадри, підручники.

Впродовж першого навчального року (1944/45 н.р.) не було однозначно визначено мову викладання в школі, адже, скоріше за все, незважаючи на офіційну позицію влади, мова навчання визначалася мовою, якою володів учитель.

Перші заходи влади у сфері освіти свідчили про надання переваги україномовній навчальній практиці перед російською. У 1945/46 навчальному році в області працювали 17 середніх, 182 семирічні та 559 початкових шкіл (усього – 758). Більшість із них (647 шкіл) були україномовними – 13 середніх, 166 семирічних, 468 початкових. Угорці після росіян і українців були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних потреб якої хоч якось сприяла влада. Це стосувалося, насамперед, організації національного угорського шкільництва. До встановлення радянської влади працювало 568 навчальних закладів з угорською мовою навчання, серед яких 215 народних (початкових) шкіл, 14 – горожанських (семирічних) та 4 – гімназій (середніх). Хоча на початку 1944/45 навчального року (першого Народної Ради Закарпатської України) діяла лише одна горожанська (семирічна) школа з угорською мовою навчання – у місті Берегові, а з грудня 1945 року було заборонено навчання угорською мовою в гімназіях [7, с. 345-346], уже в 1945/1946 н.р. з угорською мовою працювали 16 семирічних шкіл та 83 початкових. У них навчалися 11 958 дітей. У 1946/47 навчальному році в області діяло 102 угорськомовні школи, в тому числі 19 семирічних та 82 початкові. У них навчалось більше 13 тисяч учнів. Цікавим є різке збільшення школярів, які почали навчатись рідною (угорською) мовою у 1948 році, їх стало 15 768 [5, ф.Р-195, оп.14, спр.151, арк.5-6]. У 1950/1951 навчальному році вперше серед шкіл з угорською мовою навчання кількість семирічних шкіл була більша, ніж початкових – відповідно 57 та 44 [5, ф.Р-195, оп.14, спр. 456, арк.103].

Крім угорськомовних, у 1945/1946 н.р. запрацювало сім початкових шкіл з румунською мовою навчання, в яких навчалось 1 367 учнів, 4 середні школи з російською (2 166 школярів), одна початкова школа на 103 учні зі словацькою мовою. Ця школа працювала у с. Сторожниця Ужгородського району, більша половина жителів якого вважали себе словаками [5, ф.1, оп.1, спр.139, арк.11; ф.Р-195, оп.14, спр.56, арк.22]. На першому етапі розвитку шкільництва Закарпаття не відкривалися школи для німців і євреїв, хоча у 20-30-х роках, у період Чехословацької республіки, такі школи існували (14 німецьких і чотири єврейські), і навіть одна ромська в Ужгороді, що сприяло зростанню освітнього рівня населення різних національностей [11, с.344].

В основу освітньої політики сталінського керівництва в краї були покладені положення Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 28 листопада 1945 р. «Об улучшении работы школ в Закарпатской области».

Уже наприкінці 1946 року Міністерство освіти України скасувало стару систему закладів освіти в Закарпатті і запровадило нову, радянську систему: початкові школи, семирічні, середні.

Перебудова усієї системи освіти в Закарпатті проводилася на основі нового навчального плану 1946 року. До цього, в попередньому навчальному році, «усі [вчителі – авт.] готували плани і матеріали як могли, і хто як вважав за потрібне, різними мовами – російською, українською, угорською в залежності від того, яку з них розумів краще» [7, с. 349].

Новий план передбачав серйозну постановку питання вивчення української мови і літератури, іноземних мов, предметів природничо-математичного циклу, які забезпечували учням середніх і семирічних шкіл міцні знання, широкий науковий світогляд. Проте йогосуттєві недоліки впливали на зміст освіти – не було передбачено історію України як окремих предметів; історія СРСР вивчалася чотири години на тиждень з 3-го по 10-й клас. Такий предмет, як краєзнавство, якому приділялося багато уваги в школах Закарпаття у 20-30-ті роки, в радянських школах зовсім ігнорувалося. Багато годин (від трьох до п'яти на тиждень) відводилося навчальним планом на вивчення російської мови та літератури, що було значно більше, ніж на вивчення іноземної мови. На основі загальнодержавного навчального плану методичні кабінети районних відділів освіти розробили навчальні плани для шкіл з угорською, румунською мовами навчання. Однак вони мали загальні недоліки: переважання уроками російської мови (українська мова практично не вивчалася), недостатність годин на вивчення рідної мови та історії свого народу [5, ф.1, оп.1, спр.142, арк.1-11]. Перші офіційні навчальні плани з угорської мови та літератури були видані в 1951-52 роках. Відсутність єдиних планів для національних шкіл створювала проблеми під час іспитів, адже матеріали затверджені райвідділами освіти за пропозиціями педагогів, відрізнялися, а білети складалися в об'єктивно розсилалися по школах.

Протягом п'яти років (1946-1951 рр.) мережа шкіл в області суттєво змінилася як кількісно, так і якісно. В 1946/47 н.р. існувало 814 шкіл, якими охоплювалось 119 826 учнів. Із загальної кількості середніх шкіл було 28, семирічних – 182, початкових – 604, у тому числі з українською мовою навчання налічувалось 695 шкіл (103 448 учнів), початкових – 509 (41 829 учнів), семирічних – 162 (49 982 учнів), середніх – 24 (11 637 учнів). Порівняно з попереднім роком шкільна мережа зросла на 56 одиниць, у тому числі на 45 одиниць стало більше початкових шкіл (1 – з румунською мовою навчання, 3 – з російською, 41 – з українською), на 1 семирічну з російською мовою навчання (132 учні) та на 11 середніх шкіл з українською мовою навчання [5, ф.Р-195, оп.14, спр.56, арк.22]. Нові середні навчальні заклади почали працювати у гірській місцевості [4, с.42-43].

За п'ять років початкових шкіл поменшало на 167 одиниць, серед яких 117 одиниць з українською мовою навчання, 50 – з угорською, але з'явилися 2 нові з

російською мовою навчання. Зросла кількість семирічних шкіл – їх стало на 150 більше – 97 з українською мовою навчання, 43 – з угорською, 4 – з російською та вперше відкрито 6 семирічок з румунською мовою. Кількість середніх шкіл також збільшилась – 58 проти 28 шкіл у 1946/47 н.р. (25 нових українських шкіл, 3 – російських, і, нарешті, вперше – 2 середні школи з угорською мовою навчання). Для випускників семирічок з угорською та румунською мовами навчання передбачалась можливість продовжувати навчання у 8-х класах з російською, українською або угорською мовами [5, ф.Р-195, оп.14, спр.56, арк.22; спр.151, арк.5-6; спр.456, арк.103, 195-196].

Тривалий час гальмувалося відкриття середніх шкіл з угорською мовою навчання, що не сприяло зростанню освітнього рівня угорського населення Закарпаття. Якщо для угорського населення, яке складало близько 17% жителів Закарпаття, середні школи не відкривалися, мотивуючи це відсутністю спеціалістів, то для кількох десятків тисяч росіян, які переселилися в міста після визволення в 1946 році, працювали чотири середні школи. Лише в 1951/52 н.р. уперше запрацювали 2 середні школи з угорською мовою навчання [5, ф.Р-195, оп.14, спр.456, арк. 195-196], а в 1953/1954 н.р. почали діяти чотири угорські школи в селах Косино, Вари, Береги, Велика Добронь. У цьому ж навчальному році з'явилася перша середня школа з молдавською мовою (для румунської етнічної групи) [7, с. 350].

У 1951/1952 н.р. Міністерство народної освіти УРСР разом із кількома іншими національними школами заслухало звіт закарпатських угорськомовних шкіл та шкіл із молдавською мовою навчання про проведену навчально-виховну роботу. Керівництво області обгрунтовувало висновок, що «наявна мережа навчальних закладів повністю забезпечує здобуття рідною мовою семирічної освіти дітьми неукраїнської та неросійської національності» [5, ф.Р-195, оп.14, спр.456, арк.195-196].

У Закарпатті, як і всюди в Україні, російська мова посідала ширші позиції, порівняно з українською в школах, де навчання відбувалося неросійською та неукраїнською національними мовами. Згідно з наказом Міністерства УРСР від 15 лютого 1947 р., у таких школах перевідні іспити проводилися з рідної та російської мови, іспити на атестат зрілості – тільки письмові з рідної мови і літератури, тільки усні з української мови. Тим часом з російської мови іспитів складалося два: і усний, і письмовий [6, с. 410].

З початку 1950-х років російськоцентричність і відповідна уніфікація освітнього простору стали посилюватися в цілому по Україні і Закарпатті зокрема. Швидко поширювалося викладання російською мовою. Згорталася освіта національними мовами, закривалися національні культурні заклади. Було взято курс на посилене одержавлення культури, нав'язування пріоритетів наднаціональної комуністичної ідеології.

Якщо у 1946/47 навчальному році в Закарпатті працювало 102 школи з угорською мовою навчання, то в 1952/53 навчальному році їх залишилося 98. У 1946/47 навчальному році у 8 румуномовних школах

області навчалось 1151 учень. А вже у 1952/53 навчальному році шкіл з румунською мовою навчання Закарпатті, як і в усій Україні, не стало взагалі. За рахунок скорочення румунських розширювалася мережа молдавських шкіл: жодної у 1946/47 н.р. і вже 13 у 1952/53 н.р., тобто національною мовою навчання школярів-румунів стала молдавська, а не рідна. Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл – за п'ять років загальна кількість освітніх закладів в області збільшилась на 13 одиниць (з 814 до 827), але російських шкіл стало вдвічі більше – в 1946/47 н.р. їх налічувалось 8, а в 1951/52 н.р. було вже 17 і 14 з них (2 початкові, 5 семирічних, 7 середніх) знаходились виключно в містах [5, ф.Р-195, оп.14, спр.56, арк.22; спр.504, арк.318-319]. Проте ця тенденція в Закарпатті тріхи випадала із загального контексту в республіці. Так, якщо в Україні у 1947/48 навчальному році в російських школах навчалися 958 117 учнів, на початок 1953/54 навчального року їх кількість зросла до 1 263 152, то це становило 21,77% всіх школярів України [6, с.411]. В Закарпатті в цей же період частка учнів російських шкіл не перевищувала 3,5-4%¹³.

З 1954/55 навчального року нормативними документами Міністерства УРСР у школах з неросійською і неукраїнською мовами навчання «для того, щоб учні цих шкіл добре оволоділи російською мовою, ...передбачено вивчення російської розпочати з першого класу, для чого виділяється 3 години на тиждень за рахунок відповідного зменшення годин рідної мови, крім того, збільшено на одну годину в тиждень вивчення російської мови і літератури у 8-9 класах за рахунок годин рідної мови». Українська мова і література в цих школах взагалі не вивчалася. У 5-7 класах на вивчення російської мови відводилося на одну годину більше, ніж на рідну, а у 8-10 класах – удвічі більше. Сумарно на російську мову і літературу у 5-10 класах виділялося по одній годині на тиждень – більше, ніж у школах з російською мовою навчання. Широкого розповсюдження в Україні набуло паралельне видання російською мовою шкільних підручників [8]. Відповідні процеси не минули і шкільництво Закарпаття. Невпинно зростала кількість змішаних шкіл. Серед батьків повільно поширювалася думка про те, що більш перспективно закінчувати школи з українською або навіть російською мовою навчання.

Розбудова освіти в Закарпатті вимагала вирішення і надзвичайно складного кадрового питання. Державні органи направили в область чисельний загін учительства (згідно зівітом обласного відділу шкіл обкому партії, в 1945/46 навчальному році із 3 660 учителів 2 340 було місцевих, 820 осіб – із східних областей), протягом 1946-1950 років було направлено близько 2,7 тисячі учителів. Більшість з них – це висококваліфіковані спеціалісти, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти. У багатьох освітніх закладах такі вчителі становили більшість педагогічних колективів. Так, у Приборжавській семирічній школі із 14 учителів десять були направлені з України [4, с. 38]. Серед новоприбулих педагогів була і частина

¹³Підрахунки автора.

таких, які недостатньо володіли програмовим матеріалом, погано знали побут і традиції краю. Негативний вплив цих факторів підсилювався тим, що вже в 1946-1950 роках почалося протиставлення приїжджих педагогів місцевим кадрам.

Переважає більшість місцевих освітянських кадрів була визнана глибоко релігійними, вихованими в душі покірності і релігійного світогляду. Чиновники, констатує, що ця категорія інтелігенції *«причисляєт себя то к украинцам, то к русским»*, у звітах обкому ЦК КП(б)У зазначали: *«Большинство местных учителей не владеют литературным ни украинским, ни русским языками; религиозны...»* [5, ф.1, оп.1, спр.139, арк.7-8; спр.140, арк.89-90].

Проте органи влади намагалися використати наявний у краї кадровий потенціал, адже в освітніх закладах працювало чимало талановитих педагогів. Закарпатський облвиконком, згідно з постановою № 1309 Ради Міністрів УРСР від 29.07.1946, прийняв рішення № 825 від 10 вересня 1946 року, що *«спеціальні іспити вчительської здатності для початкових шкіл, складені вчителями за часів Чехословаччини, дорівнюють закінченню курсу навчання в педучилищах УРСР, а спеціальні кваліфікаційні іспити на звання вчителя горожанських шкіл, що їх склали вчителі за часів підлеглості Австро-Угорщині і Угорщині, спеціальні іспити вчительської здатності для горожанських шкіл, складені в закладах Чехословаччини дорівнюють закінченню курсів навчання учительських інститутів УРСР»* [5, ф. P-195, оп.14, спр.20, арк.68]. З метою підвищення фахового та ідейно-політичного рівня, місцеві вчителі мали пройти «перепідготовку» на двомісячних курсах, де провідні дисципліни викладали фахівці, відряджені з Міносвіти України [5, ф.1, оп.1, спр.139, арк.6].

Велику допомогу педагогам Закарпаття у запровадженні нової системи освіти подавали представники педагогічної науки України, видатні письменники. У роботі нарад учителів області брали участь і виступали з порадами Міністр освіти П. Тичина, письменники М. Бажан, О. Вишня, О. Корнійчук, М. Рильський, В. Сосюра, вчені-педагоги М. Гриценко, Г. Костюк, О. Русько, О. Сивець, І. Синиця, мовознавець М. Возняк, історики І. Крип'якевич, М. Лебович [9, с.21].

Для забезпечення угорськомовних закладів освіти кадрами Закарпатський обласний виконавчий комітет 16 липня 1947 року прийняв рішення № 808, у якому йшлося про відкриття в 1947/48 н.р. при Хустському педучилищі стаціонарного та заочного відділів підготовки учителів 1-4 класів для шкіл з мадярською мовою з контингентом, відповідно 30 та 60 осіб, яких у 1950 році перевели у Мукачівське педучилище [21, арк.72]. Уже 28 грудня 1950 року (рішення № 73) облвиконком зобов'язав обласний відділ освіти *«організувати в Ужгороді при учительському інституті з 20 січня 1951 року 10-місячні курси з підготовки вчителів для 5-7-х класів з угорською мовою з мовно-літературною та фізико-математичною групами з контингентом слухачів 60 осіб (по 30 в кожній групі) і встановити слухачам стипендію в розмірі 200 крб на місяць»* [5, ф. P-195, оп.14, спр.438, арк.196]. У цьому ж закладі протягом 1953/54 н.р. працював факультет угорської мови та літератури,

студентів якого пізніше перевели до Ужгородського університету, де вони, навчаючись на спеціальності «Російська мова і література», мали змогу відвідувати (факультативно) лекції з угорської мови та літератури. На цей час із 610 педагогів угорськомовних шкіл 5 осіб мали вищу освіту, 160 – здобували вищу освіту, 345 – мали середню освіту, 91 особа не мала спеціальної освіти, а 76 – взагалі не мали середньої освіти [7, с.353].

Разом з організацією національного угорського шкільництва створювалися умови для отримання угорською молоддю вищої освіти. З 1953 р. при Ужгородському університеті на стаціонарному і заочному відділеннях добирались окремі групи студентів, які паралельно вивчали російську та угорську мови і літератури. Вони одержували диплом з обох цих дисциплін. Лише всередині 60-х років в Ужгородському державному університеті було відкрито спеціальність «Угорська мова та література» та кафедру угорської мови і літератури, які готували фахівців для шкіл з угорською мовою навчання [5, ф.1, оп.25, спр.660, арк.2].

Підготовка фахівців вимагала також відповідного теоретичного забезпечення, насамперед, літературою, підручниками. Крім об'єктивних факторів, які ставали на перешкоді вирішення цієї проблеми, досить відчутним був вплив цензури. Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» і «контрреволюційна» і починалася робота для *«очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури»* [5, ф.1, оп.1, спр.390, арк.18-19]. Найбільш небезпечними, з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури, влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа, який у Закарпатті мав чималу спархю.

В умовах безкомпромісної боротьби з усіма проявами *«фашистсько-націоналістичної ідеології»* питання забезпечення угорськомовних шкіл підручниками було досить складним і в перше повоєнне десятиліття вимушено ставало предметом слухання на засіданнях облвиконкому, партійних органів [5, ф.1, оп.1, спр.140, арк.5; ф. P-195, оп.14, спр.225, арк.54]. Створена наприкінці 1946 року ужгородська редакція видавництва «Радянська школа» почала видавати угорські варіанти підручників, перекладених із російської та української мов. Найбільшою проблемою було спотворення оригінального тексту, адже перекладачі не мали практики та доступу до угорської спеціалізованої літератури. Проте зусилля дали реальні результати – за 1951 рік у роздрібній торгівлі області було реалізовано 31,7 тис. екземплярів підручників угорською мовою (російськомовних підручників того ж року було реалізовано 37,7 тис. екземплярів) [5, ф. P-195, оп.14, спр.537, арк.46].

У широкій програмі культурного та освітнього розвитку повоєнного Закарпаття центральні та місцеві партійні органи на перше місце ставили також ліквідацію неписьменності та малописьменності. ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову *«Про хід ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення Західних областей УРСР»*, де визначались такі форми роботи, як організація шкіл і

гуртків лікнепу, індивідуальне навчання окремих громадян. Перші кроки у боротьбі з залишком минулого було зроблено в кінці 1944 року та в 1945 році. Перевірені дані у 1946 році свідчили, що неписьменними були близько 15 % дорослих, або 60-65 тисяч чоловік, серед них щонайменше 25 тисяч становили роми, які ігнорували освіту [5, ф.1, оп.1, спр.101, арк.19-20].

Важливе місце в цьому процесі відводилося роботі вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді. На 1946-47 н. р. була затверджена мережа – 15 вечірніх шкіл з українською мовою (середніх – 12, семирічних – 3), шкіл сільської молоді – 17, з них 14 з українською мовою (початкових – 1, семирічних – 13), 3 – з мадярською мовою навчання [5, ф. Р-165, оп. 14, спр. 19, арк. 5].

На 1947-48 навчальний рік облвиконком зобов'язав завідуючого облвно тов. Керчу укомплектувати всі вечірні школи висококваліфікованими кадрами, забезпечити підручниками, письмовим приладдям на рівні загальноосвітніх шкіл. Мережу склали 16 вечірніх шкіл робітничої молоді (з них середніх – 14, семирічних – 2, усі з українською мовою навчання), 37 шкіл селянської молоді, з яких 3 – з мадярською мовою навчання (початкових – 1, семирічних – 36) [5, ф.Р-195, оп.14, спр.75, арк.45]. Проте додатково проведений облік встановив потребу у вечірніх школах робітничої молоді з угорською мовою в м. Берегово, і рішенням облвиконкому від 6 лютого 1948 року було відкрито ще «*дві семирічні школи робітничої молоді з загальним контингентом учнів на кінець 1948 року – 255 чоловік, в тому числі семирічну школу з мадярською мовою навчання з контингентом 90 чоловік угорською мовою навчання в м. Берегово*» [5, ф.Р-165, оп.14, спр.135, арк.43-44].

У 1948-49 н.р. затвердили мережу – 18 шкіл робітничої молоді, з яких 16 середніх та 2 семирічні, та з них 17 – з українською мовою навчання та 1 – з мадярською; 48 шкіл селянської молоді 10 окремих класів з українською мовою навчання та 6 шкіл і 1 окремий клас з мадярською мовою [5, ф. Р-195, оп.14, спр.151, арк.10-11].

На підставі проведеного обліку працюючої молоді, яка не має належної освіти (переписом було охоплено 7 884 хлопців та дівчат, працівників підприємств, установ, заводів, колгоспів) у 1951-52 н.р. було заплановано відкрити 23 вечірні школи робітничої молоді з контингентом 3 956 учнів, з них 21 – середню, 2 – семирічні. За мовами навчання передбачалося відкрити 20 середніх шкіл з українською та 1 середню школу в м. Ужгород з російською мовами навчання. Для працюючої молоді м. Берегово, яка не володіла ні українською, ні російськими мовами, було організовано вечірню семирічну школу з мадярською мовою, де в 1951-52 н.р. повинно було навчатись 286 чоловік. Уселі Солотвино для солекопів молдавської національності заплановано було відкрити вечірню семирічну школу з молдавською мовою навчання. На селах для колгоспної молоді планом передбачалося відкрити 52 школи з українською мовою навчання, 16 вечірніх шкіл з мадярською та 2 школи з молдавською мовою навчання. В школах з українською мовою

навчатися повинно було 3 257 чоловік, в школах з мадярською – 563, у школах з молдавською мовою – 108 учнів [5, ф.Р-195, оп.14, спр.456, арк.206-207].

Важливість проблеми щодо ліквідації неписьменності в області усвідомлювалась на всіх рівнях – до цієї роботи залучено було близько п'яти тисяч чоловік, серед яких були не лише вчителі, але і медпрацівники, студенти Ужгородського державного університету, працівники закладів культури. Масштаби та успіхи справи лікнепу вже за рік вражаючі – в 1947/48 у 380 школах і 785 гуртках навчалось вдвічі більше, ніж у 1946 році (це майже 30 тисяч чоловік). Велика і копітка робота з ліквідації неписьменності і малописьменності в Закарпатті закінчилася в середині 50-х років.

Безперечно, у діях влади в галузі культури спостерігалось чимало антигуманних кроків, однак у визначенні напрямків розвитку освіти, боротьби з неписьменністю лінія була досить чіткою, продуманою, і на цю важливу справу виділялися немалі кошти. Школи робітничої та сільської молоді відіграли значну роль у розвитку освіти Закарпаття, як, до речі, і всієї України. У подальшому мережа цих шкіл удосконалювалась залежно від необхідності. Звичайно, рівень знань учнів вечірніх і заочних середніх шкіл був невисоким. У роботі цих шкіл було чимало проявів формалізму, але був і позитивний результат – піднесення загального освітнього рівня населення краю, задоволення освітніх запитів молоді – навіть і в плані оволодіння знаннями рідною мовою, що в умовах поліетнічності Закарпаття, набуло особливого значення.

Отже, зв'язок з Україною та Росією, допомога у зміцненні матеріальної бази, направлення на роботу висококваліфікованих кадрів, визначаючи динаміку повоєнної освіти краю, мали вирішальне значення для прискорення темпів розвитку цієї галузі. Проте традиційна культура Закарпаття, переорієнтовуючись із центрально- та західноєвропейських центрів (Братислава, Прага, Будапешт та ін.) на східноєвропейські (Київ, Харків, Москва, Ленінград), після 1946 року почала поступово втрачати європейські риси. Це негативно позначилося на освіті не лише Закарпаття, але і всієї України, оскільки поглиблювало її ізоляцію від Європи.

Першочерговим для влади в повоєнному Закарпатті було завдання якнайшвидше відкрити школи там, де їх не було, налагодити роботу освітніх закладів у всіх населених пунктах, дати можливість здобувати освіту рідною мовою. Щорічно відкривалося 15-20 нових шкіл, у тому числі і середніх. Величезних зусиль було докладено для ліквідації неписьменності в краї. Поряд з українськими школами удосконалювалась також мережа шкіл з угорською мовою навчання. Уже в перші повоєнні роки запрацювали школи з румунською і словацькою мовами навчання. Проте помітною була тенденція до русифікації, поступове обмеження можливостей представників національних меншин у реалізації свого права навчатись рідною мовою, хоча ці процеси в Закарпатті повоєнного періоду проходили не так динамічно як в країні у цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) / Володимир Баран, Віктор Даниленко // Україна крізь віки. В 15 т. – Київ : Альтернатива. – Т. 13.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз (у 2 кн.) / Іван Григорович Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1 – 432 с.; Кн. 2 – 688 с.
3. Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: матеріали наук. сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (Ужгород, 29 червня – 2 липня 1967 р.). – Ужгород : Карпати, 1970. – 605 с.
4. Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. В. Гомоннай. – Київ-Ужгород, 1988. – 218 с.
5. Державний архів Закарпатської області.
6. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
7. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / [під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець]; [редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграф центр «Ліра», 2010. – 270 с.
8. Красножон Н. Г. Шкільна освіта національних меншин України (1944-1953) / Н. Г. Красножон // Наукові записки ІПіЕНД. – К., 2000. – Вип. 14. – С. 131–143.
9. Культури нашої надбання. – Ужгород : Карпати, 1982. – 162 с.
10. Марусин Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) / Тамара Володимирівна Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.
11. Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946-1991). – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
12. Дворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) / Степан Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 240 с.
13. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: матеріали респ. наукової конф., присвяч. 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945-1970). – Ужгород : Карпати, 1970. – 218 с.
14. Тарабан О. І. Масово-політична робота серед населення молдавської і угорської національностей Чернівецької і Закарпатської областей (1945-1958 рр.) / О. І. Тарабан // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 33–36.
15. Шляхом Жовтня. Нарис історії Закарпаття. – Ужгород : Карпати, 1973. – 288 с.
16. Яремчук В. Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939-1940 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 3–12.
17. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д. і. н., професор Я. В. Верменич, д. і. н., доцент О. П. Тригуб

© Л. І. Капітан, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2011 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ПОШИРЕННЯ ГАЛУЗЕВИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ (1960-ті РОКИ ХХ СТ.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Висвітлено принципи організації системи науково-технічної інформації, функції її структурних підрозділів та реорганізаційні аспекти діяльності існуючої мережі в аграрній галузі.

Ключові слова: досягнення науково-технічної інформації, забезпечення, популяризація, впровадження.

Освещены принципы организации системы научно-технической информации, функции ее структурных подразделений и реорганизационные аспекты деятельности существующей сети в аграрной отрасли.

Ключевые слова: достижения научно-технической информации, обеспечение, популяризация, внедрение.

It is highlighted the organization principles of scientific and technical information, its departments functions and the reorganization aspects of the existing network in the agricultural sector.

Keywords: scientific and technical information achievements, support, promotion, implementation.

Принципи й методологія пізнавальної, наукової і практичної діяльності належать до того спектру похідних, що визначають взаємодію різних сфер життєдіяльності суспільства, роль у ньому людини, її світосприйняття й самореалізацію. Забезпечення науковою і технічною інформацією можна розглядати як традиційну функцію, що має свою історію, багатий досвід і напрацювання. Складовими цього процесу є спеціалізовані інформаційні служби-творці інформації, незалежно від статусу і підпорядкованості, спеціалізовані служби-розповсюджувачі наукової і технічної інформації.

Глобалізація науки, стан реформаційних перетворень в аграрній галузі країни потребує комплексного якісного поінформування, доступу до світових інформаційних ресурсів та оперативного інтегрування досліджень вітчизняних учених [1]. При цьому використання історичного досвіду, реконструювання або моделювання відтворює зміст сутнісних ознак того чи іншого явища, що дає змогу раціоналізувати нову форму наукового знання, сформулювати та реалізувати державну політику у сфері наукової, науково-технічної діяльності, трансферу технологій, інформатизації.

У 1960-х рр. розвиток галузевих і створення міжгалузевих органів інформації базувався на директивних розпорядженнях уряду, які передбачали організацію загальносоюзної системи науково-технічної інформації. Відповідальність за роботу галузевих органів науково-технічної інформації і пропаганди було покладено на міністерства і відомства союзних

республік; на Ради Міністрів – за створення міжгалузевих територіальних органів, органів інформації на підприємствах та в організаціях республіканського підпорядкування. Відповідно, постанова Ради Міністрів УРСР від 17 червня 1967 р. № 402 «Про сітку територіальних і галузевих органів науково-технічної інформації» визначила заходи щодо удосконалення республіканської системи науково-технічної інформації, яка згодом являла чітку мережу міжгалузевих територіальних і галузевих органів інформації [2, арк. 55-64].

До міжгалузевої сітки входив Український науково-дослідний інститут науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень (УкрНДІНТІ) Держплану УРСР, міжгалузеві територіальні центри науково-технічної інформації і пропаганди (Луганськ, Запоріжжя, Львів, Харків, Одеса, Сімферополь), а також Державна республіканська науково-технічна бібліотека (ДРНТБ). Основною функцією міжгалузевих територіальних центрів було довідково-інформаційне і бібліотечне обслуговування підприємств і організацій, що знаходилися на підпорядкованій такому центрі території (в першу чергу, не охоплених галузевими системами науково-технічної інформації), вчених та спеціалістів незалежно від відомчої належності, а також організація науково-технічної пропаганди з міжгалузевих питань. Крім того, УкрНДІНТІ здійснював підготовку і видання узагальненої інформації з основних напрямів народного господарства країни, проводив на базі республіканського довідково-інформаційного фонду техніко-економічні дослідження з проблем, що мали важливе значення

для розвитку економіки держави, виконував науково-дослідні роботи з проблем науково-технічної інформації і розробляв рекомендації щодо удосконалення форм і методів інформаційного обслуговування.

Галузеву сітку представляли: центральні бюро технічної інформації республіканських і союзно-республіканських міністерств і відомств, будинки науково-технічної пропаганди, центральні науково-технічні бібліотеки та бюро технічної інформації промислових підприємств і організацій. На галузеві органи інформації покладалась такі завдання: довідково-інформаційне обслуговування підприємств і організацій з вузькогалузевої тематики; здійснення науково-технічної пропаганди передового досвіду.

Окрім вищезазначених структур, пропаганду й популяризацію вітчизняних науково-технічних досягнень проводила Виставка передового досвіду в народному господарстві УРСР, будинки науково-технічної пропаганди товариства «Знання» та інші науково-технічні товариства. У сільськогосподарській галузі інформаційне забезпечення здійснювалось потужною мережею: відділи інформації і пропаганди 8 всесоюзних науково-дослідних інститутів, 23 республіканських і зональних науково-дослідних інститутів Південного відділення ВАСГНІЛ, 20 обласних державних дослідних сільськогосподарських станцій Міністерства сільського господарства УРСР. Міністерством сільського господарства УРСР друкувався щомісячний бюлетень «Сільськогосподарська інформація», а науково-дослідними установами – міжвідомчі тематичні збірники наукових праць. Відділ науково-технічної інформації в сільському господарстві УкрНДІНТІ та його міжгалузеві територіальні центри займались підготовкою й виданням інформаційних матеріалів: оглядів, експрес-інформацій, інформаційних листків та різного плану повідомлень.

Проте діяльність існуючої на той час системи органів поширення знань у сільськогосподарській галузі не задовольняла союзне керівництво в повній мірі, яке вважало, що такий стан не відповідає сучасним вимогам і не забезпечує інформаційну потребу спеціалістів господарств, фахівців науково-дослідних установ та інших організацій і підприємств. Республіканські міністерства сільського господарства, радгоспів, меліорації і водного господарства, лісового господарства об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосп-техніка», як зазначається в доповідній записці ЦК КП України, «не створили галузевих систем науково-технічної інформації, які б належним чином сприяли впровадженню досягнень науки, техніки і передового досвіду у виробництво» [2, арк. 57]. Діюча мережа штатних органів інформації працювала розрізнено і не була здатною в повній мірі забезпечити інформаційне обслуговування сільськогосподарських підприємств та організацій країни, внаслідок чого інформаційні матеріали не доводилися в повному обсязі до широкого кола фахівців. Виставка передового досвіду в народному господарстві УРСР організувала лише невелику кількість пересувних тематичних виставок передовому досвіду, залучаючи органи інформації до розробки тематики показу лише частково. Бюлетень

«Сільськогосподарська інформація» слабо висвітлював досягнення зарубіжної науки і техніки. УкрНДІНТІ при поданні інформації не охоплював багатьох актуальних проблем сільськогосподарського виробництва, водного господарства і меліорації, лісового господарства, охорони природи і раціонального використання природних ресурсів. Зовсім непорядкованою була справа з комплектуванням довідково-інформаційних фондів сільського господарства. Окрім зазначеного, також були й істотні зауваження до роботи щодо планування, контролю та обліку впровадження досягнень науки, техніки і передового досвіду у сільськогосподарське виробництво.

У 1970 р. у стилі пануючої командно-адміністративної системи, «з метою поліпшення науково-технічної інформації і пропаганди досягнень вітчизняної і зарубіжної науки, техніки і передового досвіду в сільському господарстві, удосконалення планування, контролю і обліку впровадження їх у виробництво», компартійне керівництво прийняло за необхідне виконання низки конкретних заходів із призначенням відповідальних за кінцеві результати відомств [2, арк. 59].

1. Відповідальність за створення систем науково-технічної інформації і пропаганди в Україні покладалась на міністерства: сільського господарства, радгоспів, меліорації і водного господарства, лісового господарства, заготівель, українське об'єднання РМ УРСР «Укрсільгосптехніка» та Південне відділення ВАСГНІЛ. Міністерству сільського господарства УРСР було доручено розширити існуючий відділ науково-технічної інформації та пропаганди Головного управління сільськогосподарської науки і зміцнити його висококваліфікованими спеціалістами в галузі інформації. Створити в обласних управліннях сільського господарства відділи науково-технічної інформації і пропаганди, а в районних управліннях – бюро науково-технічної інформації. В колгоспах покласти відповідальність за використання науково-технічної інформації на одного з провідних спеціалістів. Міністерству радгоспів УРСР доручалось створити в центральному апараті функціональний відділ науково-технічної інформації і пропаганди, а в трестах радгоспів – бюро науково-технічної інформації. В окремих господарствах створити служби науково-технічної інформації. Подібні доручення отримали також міністерства меліорації і водного господарства, лісового господарства, об'єднання «Укрсільгосптехніка».

2. З метою усунення дублювання у діяльності галузевих органів науково-технічної інформації і чіткого розподілу функцій та обов'язків між ними, відділи міністерств були зобов'язані здійснювати: довідково-інформаційне обслуговування працівників апарату, керівництво діяльністю органів інформації підприємств, організацій і підприємств, контроль за використанням інформаційних матеріалів та проведення заходів з питань підвищення їх ефективності. На відділи обласних управлінь, об'єднань і трестів покладалось: довідково-інформаційне обслуговування відповідного профілю працівників обласних партійних і радянських органів, а також спеціалістів підприємств і організацій обласного підпорядкування; вивчення,

узагальнення та розповсюдження передової виробничої практики; здійснення контролю за поданням науково-технічної та виробничої інформації у відповідні галузеві та міжгалузеві органи інформації, а також забезпечення ефективного використання інформаційних матеріалів, організація заходів з науково-технічної пропаганди передового досвіду в області з певного профілю. На інформаційні служби районних управлінь, об'єднань і організацій покладалось довідково-інформаційне обслуговування керівників і спеціалістів відповідних районних організацій; вивчення і узагальнення інформаційних потреб; підготовку і подання науково-технічної і виробничої інформації у відповідні галузеві та міжгалузеві органи інформації; вивчення та розповсюдження передового досвіду в районі з відповідного профілю. Інформаційні служби господарств мали своєчасно доводити інформаційні матеріали до спеціалістів та вести облік ефективності впроваджень, які запозичувались з інформаційних джерел; систематично поповнювати довідково-інформаційний фонд необхідними інформаційними матеріалами з урахуванням спеціалізації господарства; готувати до подання інформаційні карти передової виробничої практики у відповідні галузеві та міжгалузеві органи інформації.

3. Передбачалось Держплану УРСР розширити існуючий в складі УкрНДНТІ відділ науково-технічної інформації з питань сільського господарства та його підрозділи з метою повного забезпечення інформацією основних галузей сільськогосподарського виробництва. При цьому основну увагу звернути на: вивчення та узагальнення досягнень науки і передового досвіду в Українській РСР і за рубежом, підготовку і видання інформаційних матеріалів (порівняльних і аналітичних оглядів, експрес і техніко-економічних інформацій); проведення техніко-економічних досліджень з питань розвитку галузей сільського господарства Української РСР; надання методичної допомоги органам науково-технічної інформації міністерств і відомств, довідково-інформаційне обслуговування сільськогосподарських та відомчих підприємств і організацій, маючи на увазі розробку і впровадження в 1971-1972 рр. системи вибіркового розподілу інформації (ВІР). Для цього міністерствам, відомствам та Південному відділенню ВАСГНІЛ передбачались кошти для централізованого фінансування УкрНДНТІ на господарській основі за роботи з довідково-інформаційного обслуговування споживачів інформації.

4. Центральній республіканській сільськогосподарській бібліотеці ВАСГНІЛ доручалось разом з УкрНДНТІ Держплану УРСР здійснювати довідково-інформаційне та бібліотечне обслуговування підприємств і організацій відповідно їхньої тематики.

5. Міністерства і відомства включали в плани впровадження у виробництво досягнень науки, техніки і передового досвіду пропозиції з інформаційних джерел, а також розробляли форми звітності щодо впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, запозичених з інформаційних матеріалів.

6. Посилювалась матеріально-технічна база органів і служб науково-технічної інформації, відбувалось повнезабезпечення технічними засобами розмноження інформ-аційних матеріалів, службовими приміщеннями, оргтехнікою. Передбачалось міністерствами і відомствами щорічне затвердження на колегіях планів впровадження у виробництво результатів завершених науково-дослідних робіт, що мали важливе значення для розвитку сільськогосподарського виробництва і погодження їх з Держпланом УРСР; при оцінці виробничої діяльності господарств, поряд з іншими показниками, враховувати також показник впровадження досягнень науки, який передбачався виробничо-фінансовим планом господарства.

7. ВДНГ УРСР було зобов'язано: активніше проводити пересувні тематичні виставки; залучати інформаційні органи міністерств і відомств до розробки основних напрямів показу досягнень і перспектив розвитку відповідних галузей, визначення переліку та організації видання пристендової літератури і рекомендацій щодо впровадження у виробництво досягнень.

8. Прийнято за доцільне переглянути тематику щомісячного бюлетеню Південного відділення ВАСГНІЛ «Сільськогосподарська інформація». З метою широкої популяризації передового досвіду, в республіці планувалось створення двомісячного збірника «Досягнення науки і передового досвіду в сільському господарстві» обсягом 10 друк. арк., видання якого було доручено УкрНДНТІ.

9. Створення органів науково-технічної інформації в центральних апаратах міністерств і відомств, підрозділах обласних і районних управлінь, підприємств та організацій здійснювалось за рахунок існуючих штатів і фондів заробітної плати.

Здійснення означених реконструювань системи забезпечення інформаційними матеріалами уможливило організацію в республіці цілеспрямованих потоків науково-технічної інформації, використання якої в довідково-інформаційному обслуговуванні вчених і спеціалістів загалом й аграрної галузі зокрема було і залишається життєво необхідним. Адже популяризація і пропаганда досягнень науки, техніки й загалом результатів прикладної діяльності із характерними функціональними властивостями є рушійними чинниками еволюційного поступу суспільства й зокрема галузевої науки, незалежно від соціально-економічних або політичних обставин. Освітлення здобутків природничо-наукових знань і законів природи в розробці теоретичних проблем відкривають нові перспективи науки і на її основі нові можливості прогресу в аграрній галузі економіки України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вергунов В. А. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення / В. А. Вергунов. – К. : Аграрна наука, 2007. – 480 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф.1, оп.32, спр.127.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., доцент О. П. Тригуб

© Н. Б. Щebetюк, 2011

Стаття надійшла до редколегії 03.09.2011 р.

РЕЦЕНЗІЇ

ПРАВОСЛАВНІ КОЛЕГІУМИ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Рецензія на книгу: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.

*(Харків, 2011)**

Актуальність теми цієї монографії визначається насамперед тим, що у вітчизняній та зарубіжній історичній літературі вперше досліджено і з'ясовано специфіку православних колегіумів України, встановлено їх генетичний зв'язок з університетською ідеєю, іншими освітніми парадигмами та моделями, визначено їх місце та роль у процесах, які відбувалися в освіті та культурі Східної Європи XVII – на початку XIX ст.

Новизна і оригінальність запропонованого авторкою підходу полягає у тому, що еволюція колегіуму як типу навчального закладу висвітлюється в контексті взаємодії різних культурних традицій Заходу та Сходу Європи. В роботі простежено основні тенденції освітніх форм у Західній і Центрально-Східній Європі, встановлено основні запозичення західно-європейського досвіду в формуванні освітніх моделей на теренах Східної Європи. В цілому дослідниці вдалося розкрити сутність феномена православного колегіуму, показати специфіку православного варіанта гуманістичної школи. При цьому цілком ефективним виявився порівняльний аналіз колегіумів із Києво-Могилянською академією, а також із католицькими та протестантськими навчальними закладами.

Логічним продовженням названих сюжетів стало з'ясування внутрішньої структури колегіумів, змісту, методів і форм навчання та виховання. В роботі докладно проаналізовано соціальний склад учнів та викладачів, їх походження, простежено форми корпоративізму середовищі православних колегіумів України. Вдалим є створення колективного портрету викладачів православних колегіумів. Заслугою Л. Посохової є визначення ролі колегіумів в освітньому просторі України, їх впливу на суспільство міст та регіонів. У роботі з'ясовано основні форми стосунків колегіумів із місцевим середовищем, які стали певним культурним явищем.

Авторці вдалося показати еволюцію і кризу колегіумів у нових історичних умовах, простежити ті зміни, які відбувалися у ході здійснення освітніх реформ кінця XVIII – початку XIX ст. У тому числі виявлено місце колегіумів у загальних проектах освітніх реформ, з'ясовано вплив реформи духовних навчальних закладів 1808 р. на всі складові моделі

православного колегіуму. Цікавим і обґрунтованим є висновок про те, що колегіуми зберігали своєрідність своєї освітньої моделі і потенційно могли розвинутися до рівня університетів за прикладом деяких католицьких колегіумів.

Розв'язання низки поставлених у роботі завдань дозволило авторці виявити риси освітньо-культурної моделі православного колегіуму, а також охарактеризувати процес трансферу та адаптації західно- і центральноєвропейських культурно-освітніх форм на землях Східної Європи.

Слід відзначити глибокий аналіз процесів трансформації європейських освітніх інституцій, які призвели до виникнення так званої «класичної моделі» університету. На тлі цих загальноєвропейських процесів показано зміни, які відбувалися в православних колегіумах.

Монографія Л. Посохової написана на основі широкого кола різноманітних джерел, критичного аналізу історичної літератури. Матеріали додатків свідчать про ретельну і копітку науково-пошукову роботу авторки, вони логічно пов'язані з викладом матеріалу, посилюють аргументацію положень, спостережень і висновків цієї роботи.

Концептуальна цілісність, залучення сучасних методологічних підходів і методів свідчать про високий теоретичний рівень рецензованої роботи. Монографія Л. Посохової має важливе значення для вирішення важливих і актуальних проблем історії вітчизняної освіти, визначення її європейських підвалин і національних особливостей.

Разом із цим можна відзначити й деякі перспективні, на нашу думку, напрямки дослідження, які не набули всебічного висвітлення в монографії. Це стосується проблем фінансового забезпечення православних колегіумів, виявлення складових їх прибутків та видатків. Також цікавим може бути подальше вивчення інтелектуального середовища, яке складали викладачі та студенти православних колегіумів України.

В цілому можна констатувати, що ця монографія стала важливим здобутком у дослідженнях історії освіти та культури України XVII-XIX ст.

* Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. : [монографія] / Л. Ю. Посохова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.

© В. О. Дятлов, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондаренко Дмитро Якович (Одеса) – кандидат історичних наук, викладач історії Одеського коледжу зв'язку Одеської національної академії зв'язку

Водотика Сергій Григорович (Херсон) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Гарнага Валентин Павлович (Черкаси) – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Гетте Генрієтта Львівна (Кельн, Німеччина) – магістр (*М. А.*), дослідник історії розвитку виноградарства та виноробства на півдні Російської імперії в XIX – на початку XX ст.

Горбатюк Олена Степанівна (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

Готра Олена Броніславівна (Ірпінь, Київська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології, заступник декана з наукової роботи факультету фінансів та банківської справи Національного університету державної податкової служби України

Дейнека Наталя Володимирівна (Одеса) – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії, історії та політології Одеського державного економічного університету

Дятлов Володимир Олександрович (Чернігів) – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, перший проректор Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, Заслужений працівник освіти України

Капітан Лариса Іванівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

Каушлієв Геннадій Сергійович (Сімферополь) – здобувач кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Комар Володимир Леонович (Івано-Франківськ) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Юрія Федьковича за Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України

Лаврут Ольга Олександрівна (Донецьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти

Лазуренко Валентин Миколайович (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету, Почесний працівник туризму України

Макієнко Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Малишев Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського (ХАІ)

Молотков Георгій Сергійович (Абакан, Росія) – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри Хакаського державного університету імені М. Ф. Катанова

Моторна Ірина Вікторівна (Одеса) – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Мухаровська Анна Олександрівна (Луцьк) – аспірант кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Отземко Олена Вікторівна (Донецьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Романець Наталя Радомирівна (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Савенок Людмила Андріївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Спіркіна Оксана Олексіївна (Черкаси) – старший викладач кафедри іноземних мов та технічного перекладу Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

Стоянова Галина Миколаївна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Тельвак Віталій Васильович (Дрогобич, Львівська обл.) – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Шапорда Володимир Анатолійович (Миколаїв) – викладач історії та права Миколаївського політехнічного коледжу

Щебетюк Наталія Борисівна (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач сектора наукової бібліографії та біографістики Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН

Ядловська Ольга Степанівна (Мелітополь, Запорізька обл.) – старший викладач Мелітопольського коледжу Таврійського державного агротехнологічного університету

ДЛЯ НОТАТОК

Редактор *Н. Засядько*.

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Шевчук*.
Друк *А. Зонне*. Фальцювальньо-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 22.12.2011 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «TimesNewRoman», «Arial». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 16,95.
Тираж 300 пр. Зам. № 3715.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.